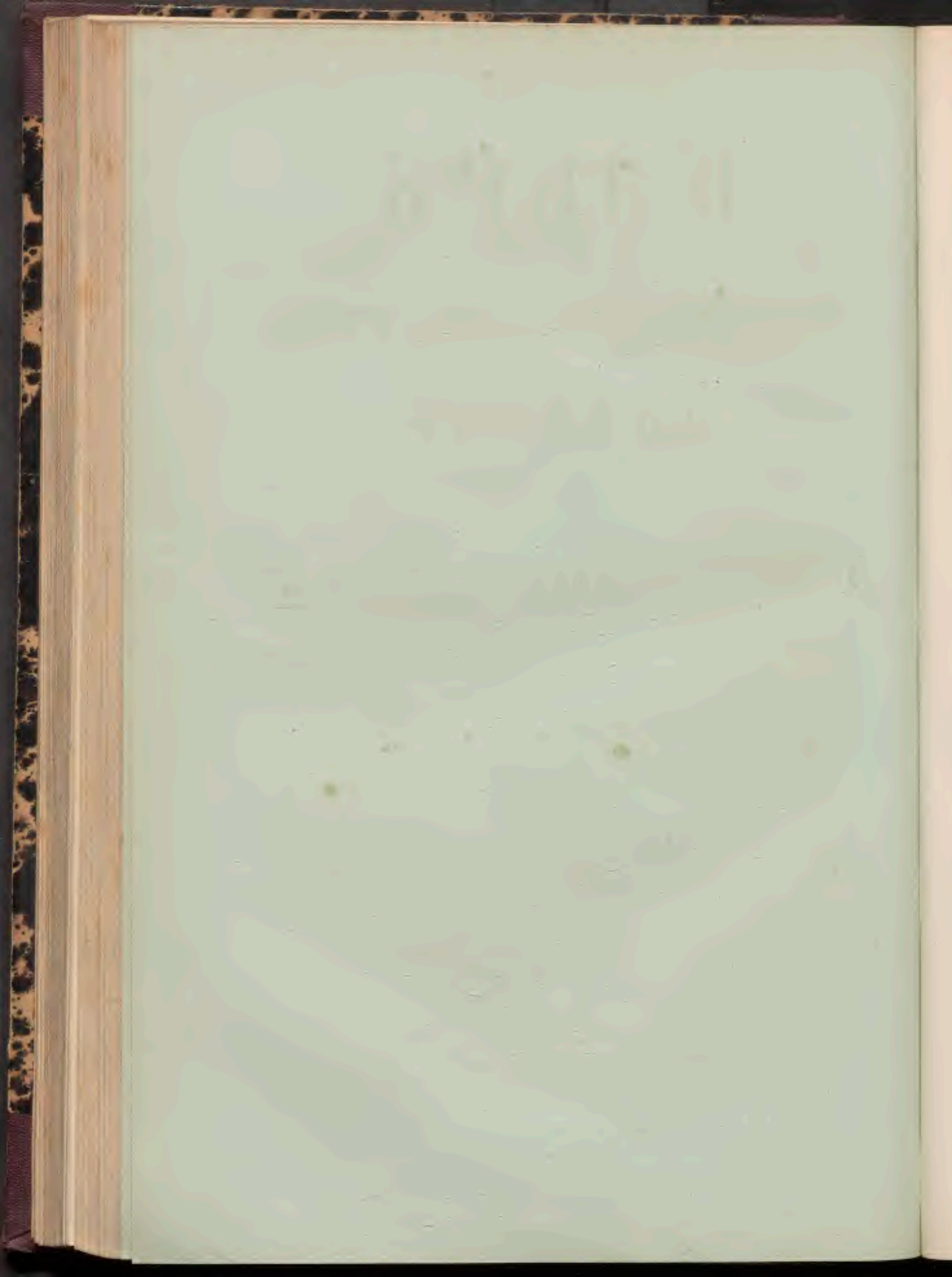

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3 1890

Մ Ա Ր Տ

1890 № 3

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏԳԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1890

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 2-го Марта 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Гол. просп. соб д. № 41.

ԽՐԻՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ 70-ԱՄԵԱԿԸ

(Ա Պ Ր Ի Լ Ի 4)

Մի քանի օր ևս՝ և Խրիմեան Հայրիկը կը տօնէ իւր ծննդեան 70-երորդ տարեդարձը: Այդ օրը նւիրական օր է ամբողջ Հայութեան համար և մանաւանդ հայ ազգի այն մասի, որի համար տասնեակ տարիներէն ի վեր նա ներկայացնում է նորագոյն հայկական ոգու ամենազուտ մարմնացումը: Նա այսօր, որպէս և անցեալում, ամենահեղինակաւոր, ամենապատկաւելի, ամենափստահելի ներկայացուցիչն է այն դաշտփարի, որը մի պատրիարքի դարձնում է Ներսէս, մի վիպասանի՝ Բաֆիի, անյայտին՝ Գօլօշեան: «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը չի կամենում առիթը բաց թողնել, իւր ներկայ համարի ճակատին այն մարդու անունը դրոշմելու, որից նա ստացել է իւր դաշտփարի մի մասը: «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը վստահ է, որ ամեն մարդ, որը զին է դնում Խրիմեանի անունի հետ կապած ուղղութեան, կը միանայ մեզ հետ՝ մաղթելու հռչակաւոր ծերունուն դեռ ևս երկար կեանք, իւր ծրագրի իրագործումը աւելի առաջացած տեսնելու համար:

ԱԻՆՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԿԵԱՆԻ

ԱՐԱՆԵԱՆԻ ՍՕՏ

ՍԵՐԵԼԻՔՈՒՆԸ

Գրում եմ այս նամակը գաւառական քաղաքում, Արանեանի տանը: Գու գիտես, որ Արանեանը անտառապետ է այստեղ: Եկայ դիտմամբ նորան այցելելու և ո՛րչափ ես ինձ բաղձաւոր եմ համարում: Նորան գտայ առաջւանից աւելի զւարթ և ուրախ: Եւ այդ է իմ բաղձաւորութեան զլիւաւոր պատճառը: Ինձ ձանձրացրեց մեր միւս ծանօթների տխուր և յոգնած արամադրութիւնը: Արանեանը այս րոպէին հարկաւոր դործով դուրս է եկել տանից մի քանի ժամով, և ես յարմար միջոց եմ համարում քեզ նամակ գրելու: Պատմեմ քեզ իմ այստեղ գալը և նորա հետ տեսնելը:

Երէկ կէսօրից չեմ ժամը երեքին հասայ այս քաղաքը: Կառավարը դիտէր մեր անտառապետի տունը և քշեց ուղիղ նորա մօտ: Կառքը կանգնեց դրան առաջին. ես վաջր ցատկեցի կառքից — մօտեցայ կիսափակ դրանը և սկսեցի զգուշութիւնով բանալ. բայց ոչ ով չ'երևաց աչքիս: Հարցրի կառապանիցս. արդեօք չի սխալւել նա՞ բերելով ինձ ուրիշի տունը: Ես զարմացայ, որ անտառապետի տանը չէր երևում ոչ մի ծառաց, չէր լսւում ոչ մի ձայն և աղմուկ: Մէկ էլ տեսայ մի սենեակից դուրս եկաւ մի 17—18 տարեկան աղջիկ՝ զարմանալի անմեղ և խելօք երեսով և արագ քայլերով մօտիկացաւ ինձ:

— Ո՞ւմ էք կամենում, հարցրեց նա հետաքրքրութիւնով:

—Այստե՞ղ է կենում անտառապետ Արանեանը:

—Այո՛, բայց տանը չէ. այսօր երեկոյեան պէտք է որ յետ դառնայ:

—Մի՞թէ նա քաղաքումը չէ, հարցրի ես անհանգիստ ձայնով:

—Ո՛չ, գնացել է որսի իւր մի ծանօթի և իւր ծառաների հետ:

—Բայց ես պէտք է նորան անպատճառ տեսնեմ. խնդրեմ ցոյց տաք ինձ նորա սենեակը, ես նորան կը սպասեմ:

—Նորա սենեակը փակւած է. բայց... այս բոլորէին:

Աղջիկը չը վերջացրած իւր խօսքը, վաղեց սենեակ և խնդն յետ դարձաւ, խնդրելով իւր հօր բերանից, որ իջնեմ նոցա մօտ— մինչև անտառապետի դալը: Ես սկսել էի տխրել փոքր ինչ անյաջող սկզբի վերայ, բայց յետոյ հետաքրքրեցի ինձ հիւրասիրողներով, որոնց հետ կարող էի ծանօթանալ և որոնցից կարող էի ժողովել մի քանի տեղեկութիւններ Արանեանի մասին մինչ նորա հետ տեսնելը: Ենթահակալութիւնս յայտնեցի աղջկան և հրամայեցի կառապանին տեղափոխել պաշուսակս կառքից սենեակ:

Աղջիկը առաջնորդեց ինձ մինչև սենեակ, համեցէք արաւ նստելու մի ամուր և բաւականին զեղեցիկ աթոռի վերայ և անհետացաւ ինքը: Ես էլ՝ առանց երկայն մտածելու՝ նստեցի ինձ ցոյց տւած աթոռի վերայ և սկսեցի անորոշ կերպով մտածել: Սենեակը, որի մէջ ես նստած էի, մի զարմանալի տպաւորութիւն էր անուամբ վերաս: Ինձ այնպէս էր թւում, որ ես գտնուեմ եմ մի թանգարանում: Սենեակը լիքն էր զանազան իրեղէններով և՛ նոր, և՛ հին տեսակի: Օճաւքը և պատերի մի մասը բռնւած էին ծառերի և թռչունների նուրբ նկարներով՝ արևելեան ճաշակի: Ինձ շատ գրաւեց մի ծառ, որի ճիւղերի վերայ նստած էր մի անյայտ թռչուն իւր փոքրիկ ձագիկներով: Պատերից մէկի վերայ բռնւած էր մի մեծ ժամացոյց երկայն ճօճանակով, որ դանդաղ շարժւում էր բարձր ձայն հանելով: Համեմատեցի ժամացոյցս նորա հետ և տեսայ, որ մօտաւորապէս ճիշդ են:

Դռուը բացւեց և մօտաւ մի աւուցգ ծերունի՝ կիսաքրդական հագուստով, որ մի թեթիւ գլուխ խոնարհեցնելով՝ ողջունեց ինձ.

—Բարեւ էք եկել. մեր սիրելի հիւրն էք:

Ողջունեցի. ներողութիւն խնդրեցի, որ սովաւած եմ իջնել նոցա սենեակում. յայտնեցի, որ Արանեանի շատ մօտիկ ծանօթն եմ:

—Շա՛տ ուրախ ենք, ձեր տունը համարեցէ՛ք, բոլորովին հանգիստ եղէ՛ք:

Ձը գիտէի ի՛նչ բանից սկսել խօսակցութիւն:

—Խնդրեմ՝ ասացէ՛ք. այս ձեր տունն է. այո՞:

—Այո՛, իմ սեպհականութիւնն է:

—Բայց դուք կարծեմ բնիկ այստեղացի չէք, ասացի ես՝ տեսելով նորա օտարոտի հագուստը և ձևերը:

—Ես գաղթական եմ՝ Սեասուպօլի կուլի ժամանակից եկած: Ճանապարհին հիւանդացան կինս ու երկու երեխաս և մեռան: Ես մնացի այրի: Եւ երկայն ժամանակ ես սուգ էի պահում, մտադիր չէի ամենեին պսակել: Բայց յետոյ, երբ գործերս լաւացան և ես փոքր ինչ հանգստացայ, սկսեցի մտածել ընտանիքի մասին և նորից պսակեցի: Աինս հինգ տարուց յետոյ մեռաւ՝ թողնելով ինձ համար միակ մխիթարութիւն Աննայիս, որ այդ ժամանակ չորս տարեկան աղջիկ էր և այժմ իմ ընկերն է ու օգնականը: Աստուած ինձ տւաւ և մի լաւ տնկեց՝ մեր անտառապետին, որ ինձ համար որդուց էլ թանգ է: Ահա՛ երկու տարի է ինչ մեր տանն է: Եւ ի՛նչ ազնւասիրտ մարդ է: Եթէ մի քանի այսպիսի տղերք լինէին մեզանում—էլ ի՛նչ հոգս:

Վերջին խօսքերը ասելով՝ նա մէկ նայեց վերաս և յետոյ՝ զլուխը շարժելով՝ մտածմունքների մէջ ընկաւ: Աննայի և Արանեանի մասին անմիջապէս կից պատմութիւնը ծագեցրեց իմ մէջ մի հասկանալի ենթադրութիւն, որ սակայն չը գիտեմ ինչո՛ւ ինձ շատ չը զարմացրաւ այն ըուպէին: Ինձ ընդունելու եղանակը, ծերունու մտերիմ նայւածքը, իմ անսովոր տպաւորութիւնները—աննկատելի կերպով ընտելացրին ինձ լսելու Արանեանի և ծերունու մէջ սերտ յարաբերութիւններ: Ես իմ կողմից՝ իբրեւ լրումնորա խօսքերի՝ աւելացրի թէ.

—Արանեանը մեր ընկերութեան մէջ շատ սիրւած էր:

—Լա՛ւ մարդ է. բայց մենակ է: Վախենում եմ սկսի տխրել և կեանքում բաղլաւոր չը լինի:

—Ինչո՞ւ. նա տխուր մարդ չէր մեր ընկերութեան մէջ:

—Այժմ էլ տխուր չէ, մինչև անդամ շատ ուրախ է և զւարթ. բայց հոգս շատ է անուամբ ժամանակով հոգսը կը սկսի նորան ուտել:

Ձահիլ օրերումս ես ամեն բան հեշտ էի տանում. իսկ այժմ՝ շուտ եմ յողնում և թուլանում:

Աղջիկը մտաւ՝ ձեռքին բռնած մատուցարան երկու բաժակ թէյով, որ և առաջարկեց ինձ և իւր հօրը: Աղջիկը ինքն էլ նրստեց փոքր ինչ հեռու՝ մի փոքրիկ պահարանի մօտ:

—Շա՛տ ժամանակ է չէք տեսել անտառապետին, հարցրեց ծերունին:

—Մօտ չորս տարի է: Այն օրից, երբ մենք ուսումներս աւարտեցինք, այլ ևս չէ յաջողել միմեանց տեսնելու: Նամակագրութիւն ունեցած ենք:

—Իսկ դո՛ւք ինչո՞վ էք պարապում:

—Ես արհեստագէտ եմ, տեխնիկ. շուտով դնալու եմ Բագու, որտեղ ինձ հրաւիրել են:

—Իսկ մինչև այժմ:

—Ձանազան գործարաններում էի պարապում. վերջին կէս տարին էլ անցկացրի արտասահմանում:

—Խնդրեմ ասէ՛ք, ի՞նչպէս է ձեր ազգանունը, հարցրեց շտապով աղջիկը դէպի իմ կողմը ձգելով գլուխը:

—Պատրիկեան:

—Պատրիկեան Սամսո՞ն. այո՞:

—Այո՛, օրի՛որդ:

—Ձեզ յաճախ յիշում է Արանեանը: Նա ցոյց է տւել մեզ ձեր նամակները: Ի՛նչ երկայն նամակներ էք դուք գրում:

—Միթէ՞ ձանձրացնող են.

—Ո՛չ, շատ հետաքրքրական են. բայց ես առաջին անգամն էի տեսնում այդ տեսակ նամակագրութիւն:

Ծերունին տեղից վեր կացաւ, նորից ձեռքս սեղմեց ի նշան մտերմութեան:

—Աննա՛, դու էլ բարևի՛ր մեր սիրելի հիւրին: Շա՛տ ուրախ եմ: Ինչպէ՛ս զարմանալու է Արանեանը, եթէ նա իմանար թէ դուք գալու էք՝ շտապած կը լինէր յետ դառնալու: Դուք նորան կարծեմ ձեր գալու մասին ոչինչ չէք գրած:

—Ո՛չ. ես ինքս էլ չը գիտէի թէ այսօր այստեղ կը լինեմ, իմ գալը յանկարծ եղաւ:

Աննան տարաւ բաժակները նորից թէյ բերելու: Ծերունին հաղորդեց մի քանի տեղեկութիւններ իւր կեանքից, պատմեց, որ տունը բոլոր կահ կարասիքով գնել է մի հայ մեծատունից, որ աժան կերպով զիջել էր տունը ծերունուն այն պայմանով, որ միջի դարդարանքները պահպանւեն ըստ վաղեմի սովորութեան և որ մեծատունը՝ այդ քաղաքը եկած ժամանակ՝ իրաւունք ունենայ իջնել այդ տանը: Յոյց տւաւ մի ձեռագիր, որի կազմի վերայ շարւած էին ակնեղէններ գեղեցիկ խաչի եզերքով:

Թէյից յետոյ բերին մի փոքրիկ նախաճաշիկ՝ հասկացնելով քաղաքավարի, որ երեկոյեան պէտք է լինի կարգին կերուխում, երբ Արանեանը վերադառնայ:

Յետոյ ինձ թողին հանգիստ—այդպիսով կարողութիւն տալով ինձ՝ փոքր ինչ ազատ շարժումներ անելու, իմ կծկւած մարմինը դրստելու: Սենեակը այնքան հետաքրքրական էր, որ ես ամեն անկիւնում կանգ էի աւնում և նայում այս ու այն առարկային կամ նկարին:

Իմ բաղձից Արանեանը աւելի շուտ վերադարձաւ, քան սպասում էին տանտէրերը: Նորա գալը շատ աղմկալի էր: Յանկարծ մեծ դռները բաց արին և ձիերով մտան բակը: Ես նայեցի պատուհանին և սկսեցի տնտղել մեր սիրելի Արանեանի երեսը: Պաշտօնական գլխարկի տակ նորա գեղեցիկ մեծ աչքերը չէին երևում. բայց յանկարծ երեսը շուռ տւաւ դէպի պատուհանս և ես ճանաչեցի առաջւայ մեր Արանեանին... միայն մի րոպէ, մտածեցի ես իսկոյն, զուր տեղն է այնքան երկարացրել կամ երկայն պահում: Արանեանը ձիուց վայր իջաւ:

Ծերունին և աղջիկը դուրս թռան և ինչ որ ուզում էին ասել Արանեանին, բայց նա չէր լսում նոցա ձայնը և միայն ուրախ ժրպտում էր՝ հեռուից ողջունելով նոցա: Ես չը կարողացայ համբերել և դուրս թռայ:

—Արանեան, բարեւ, Արանեան, բղաւցի ես:

—Այս ո՛ւմն եմ տեսնում. Պատրիկեան, դու ե՞ս. աչքիս չեմ հաւատում:

Սենք վազեցինք միմեանց և ջերմաջերմ համբուրեցինք:

—Պատրիկեան, սիրելի, ի՛նչ խելօք բան ես արել: Դէ գնա՛նք,

գնա՛նք, բարեկա՛մ, սենեակս. է՛յ, Սիմօ՛ն, շուտով ձիերը կապի՛ր և ինձ մօտ ե՛կ: Պատրիկեան, Պատրիկեան, ի՛նչքան խօսելու բաներ ունեմ քեզ հետ:

Արանեանը ողջունեց ծերունուն և նորա աղջկան, յետոյ վազեց, իւր սենեակի դուռը բացեց: Մտանք ներս:

—Դէ՛ մէկ էլ մի լաւ համբուրւենք, յետոյ խորհենք ուրիշ բաների մասին: Այ այսպէ՛ս: Եղբա՛յր, երեք սենեակ ունեմ, բոլորն էլ քոնն են. ազատ կարող ես օգտուել: Սպասի՛ր. շա՛տ ժամանակ է եկել ես:

—Մի երեք ժամ կայ:

—Լաւ, մի բան տւի՛ն ուտելու, խմելու:

—Այո՛, ինչպէս չէ. թէ՛ էլ խմեցի, նախաճաշիկ էլ արի:

—Մենք այս երեկոյ մի լաւ քէֆ կ'անենք: Ինձ մօտ երկու հիւր են զալու. մէկը իմ որսակիցն է, միւսը—այտուղի բժիշկը, որի մասին մի անգամ զրեւ էի քեզ իմ նամակումը:

Արանեանը դուրս եկաւ, ծառային կանչեց, պատուէրներ տաւ և դարձաւ դէպի ինձ:

—Սեղանի վերայ վեց հոգի կը լինենք: Բացի քեզնից ու ինձնից և յիշած երկու հիւրերից՝ մեզ հետ կը լինեն և տանտէրս իւր աղջկանով, որոնց հետ յոյս ունեմ արդէն ծանօթացել ես:

—Այո՛, ծանօթացայ... քեզ շատ սիրում են:

—Այո, մենք բարեկամ ենք և եթէ ուզում ես աւելի լաւը իմանալ, Աննան—հարսնացուս է:

—Ի՛նչ ես ասում. միթէ՞:

—Այս վճռաճ է և ոչ միայն մեր մէջն է վճռաճ, այլ և հասարակութիւնը գիտէ. նշանը դրաճ է: Ես քեզ բոլորը կը պատմեմ և լաւ բաներ կը պատմեմ: Դեռ առաջ դու մէկ հաղորդի՛ր քո վերջին ամիսների կեանքից. գիտես որ տեղեկութիւններ չ'ունեմ: Դեռ հիւրերս շուտ չ'են դալ. ժամանակ ունենք:

Ես պատմեցի մանրամասն ամեն բան իմ կեանքից, յետոյ կարճ կերպով շարեցի նորա առաջ խորհրդածութիւններս, նախագիծներս և իմ գործնական կեանքից դուրս բերած նկատողութիւններս: Արանեանը լսում էր ինձ՝ կարգի բերելով սենեակը, դրստելով շորերը. իսկ երբեմն կանգ առնելով և իւր խոշոր աչքերը վերստ չռելով: Յանկարծ խօսքս կարեց Արանեանը:

—Սպասի՛ր, Պատրիկեան. ճիշդն ասա՛ ինձ — սիրոյ հետ էլ ծանօթացել ես թէ ո՛չ:

—Դեռ ո՛չ:

—Այդպէս էլ կարծում էի:

—Ինչո՞ւ:

—Որովհետեւ կեանքդ բոլորը անց ես կացրել կամ գործարանում կամ փակած սենեակում.— աւելի կարգադրել ես, հրամայել ես, քան իբրեւ մի միջին մարդ ընդունել կեանքը իւր լաւ և վատ կողմերով:

—Մի՞թէ իմ դրութեան մէջ ուրիշները չեն սիրահարւում:

—Ինչու չէ. բայց չեմ կարծում թէ նոքա զգան սիրոյ բոլոր ոյժը իւր բնական մեծութիւնով և առողջ հրապոյրով: Ես հաւատում եմ, որ դու էլ մտածել ես սիրոյ մասին. բայց մտածել ես միայն:

—Արանեա՛ն, ժպտացի ես, իսկ դու, ինչպէս երևում է, արդէն լաւ ծանօթ ես այդ զգացմունքի հետ:

—Այո՛. և զիտե՞ս ինչը ինձ սովորեցրաւ սէրը գնահատել և ձանաչել.— անտառը: Դու չես հաւատում. բայց ճիշդ եմ ասում, այո՛, անտառը, լեռները, ջրի խոխովները: Ո՛հ, չը գիտես ի՛նչպիսի մեծ խորհուրդ կայ նոցա մէջ: Ահա՛ այդ անտառներից դառնում էի ես և իմ տանը գտնում էի մի բնութեան զաւակ՝ տանտիրոջս աղջիկը— Աննային: Դա շատ հետաքրքրական աղջիկ է քո զիտողութեան համար. հետը մէկ խօսի՛ր, տես թէ ո՛րչափ ներդաշնակ և անարատ բնաւորութիւն է: Այդպիսի բնաւորութիւնները, կարծում եմ, միշտ թարմ են և առողջ հոգւով:

—Նա շատ էլ նման չէ մեր զաւառական աղջիկներին. ասում է, խօսում է ազատ և աւելի հասարակ է պահում իրան, քան կարելի էր սպասել. աւելի հասարակ, քան կարելի է հետեցնել քո խօսքերից:

—Այդտեղ իմ մեղն էլ կայ մասամբ: Այդ յետոյ: Դու շարունակի՛ր պատմութիւնդ. ես ուշադրութիւնով լսում եմ:

Ես լրացրի իմ պատմութիւնը: Արանեանը համաձայնեց իմ հայեացքների հետ և հաւանեց իմ առաջիկայ մտադրութիւնները. բայց նա չէ մարսում իմ այն կարծիքը, թէ կարելի է դրամագլխով

և ցանկութիւնով ընկերական մի ձեռնարկութիւն յաջողցնել. նա խիստ է, նա երկարացնում է զործը, պահանջելով, որ մարդիկը հաւատալին նոր զործին այնպէս, ինչպէս նոքա ընդունում են, որ ցերեկը լոյս է, իսկ դիշերը խաւար, և աշխատէին անձնէր: Արանեանը արդէն չափազանցութեան է հասցնում իւր զործնական լինելը՝ կարծելով թէ դրամով սկսածը իսկոյն կը քայքայւի, եթէ մարդիկը կատարելապէս համերաշխ չեն:

—Նս ընդունում եմ, ձեռակերպեց նա իւր միտքը այսպէս. կամ սպասել մինչև մարդիկ իրանք-իրանք կըթւեն, իմաստանան և հասկանան իրանց անելիքը, կամ զործելու փորձ անել—զոհելով անձը և բացառապէս իւր վերայ առնելով զործի բոլոր պատասխանատուութիւնը, առանց ուրիշներին հրաւիրելու որ և է մասնակցութեան:

Նս դարձեալ վիճեցի—հասկացնելով, որ Արանեանը չէ հասկանում իմ առաջարկած նախագիծների կենսականութիւնը... մեր խօսակցութեան վերջ տւին հիւրերը:

—Պարոններ, առաջ գնաց ասելով Արանեանը, այսօր մի որս ինքն իրան է ընկել իմ ձեռքը, իւր կամքով իմ տունը եկել.— խնդրեմ ծանօթանաք իմ սրտակից ընկեր Պատրիկեանի հետ. իսկ սոքա էլ իմ այստեղի լաւ բարեկամներն են. Սերոբեանը—իմ որսակիցը և Նաղովթեան—այստեղի բժիշկը: Ձեզ միմեանց հետ աւելի ծանօթացնելու համար՝ թոյլ տւէ՛ք աւելացնեմ մի քանի խօսք էլ. Պատրիկեանը բնիկ կովկասեցի է, արհեստագէտ է, նոր է յետ դառնում պանդխտութիւնից և մտադիր է մեր Կովկասում կազմակերպել կամաց-կամաց արհեստագործների խմբեր, համայնքներ. Սերոբեանը—հրեշտակապետների ազգիցն է, ինքը նօտար, մեր ուսումնարանի հոգաբարձուն և կաքաւ ու աղւէս սպանող. իսկ բժիշկ Նաղովթեանը արդէն յայտնի է քեզ, Պատրիկեան, իմ նամակից. սառնասրտութեան և անտարբերութեան հազազգիւտ տիպար է:

—Ինչպէ՞ս թէ անտարբերութեան, մէջ մտաւ ծիծաղելով բժիշկը. այդ դուք ինձ անպատուում էք, սիրելի՛ս:

—Այո՛րինքն անդրդւելիութեան, չափազանց լրջութեան, ուղղեց Արանեանը:

—Այդ ուրիշ խնդիր է, թէև ինչպէս տեսնում եմ, բարեկամ, ինձ դեռ լաւ չէք ուսումնասիրել:

—Դէ լաւ, թողնե՛նք այդ բոլորը. պարոններ, նստեցէ՛ք և խօսե՛նք:

—Անտառապե՛տ, ասաց բժիշկը, այսօր, ինչպէս երևում է, յաջող որս էք ունեցել. շնորհաւորում եմ. Սերոբեանը պատմեց ինձ մանրամասնութիւնները:

—Բայց ես, ասաց Սերոբեանը, անբաւական եմ իսկապէս մեր այս անգամուայ արշաւանքից, որովհետեւ երեք մեծ երամբաց թողի, հէնց որ միտքս է գալիս—գժւում եմ:

—Այդ քո մշտական խօսքն է, պատասխանեց Արանեանը: Զէ, եղբա՛յր, լաւ որս արինք, շուտով վերջացրինք, շուտով էլ դարձանք և իմ թանկագին հիւրիս չը ստիպեցի երկայն սպասելու: Սերոբեա՛ն, փոքր ինչ առաջ ես մի կողմնակի առիթով զբաղեցի որսորդութեան ազդեցութիւնը. մէկ պատմի՛ր սորան մեր անսառնքի և լեռների հրապույրների մասին: Պատրիկեա՛ն, պէտք է անպատճառ որսորդ դառնաս, եթէ չէ կեանքի մեծ վայելքներից և զաղտնիքներից զրկւած կը մնաս: Որսորդութիւնով ես առողջացայ: Տօ՛՛ յիշում էք, պարոններ, ինչպէս դիւրագրգիռ և ջղային մարդ էի այստեղ եկած առաջին ամիսները—ինչքա՛ն ինձ վնասել էր մեծ քաղաքի կեանքը.— այժմ այս երկու տարուայ մէջ ես դարձայ բնութեան որդի: Սերոբեանը իմ որսորդութեան ուսուցիչն էր. բայց պարոնը չէր էլ կասկածում թէ աշակերտը ուսուցչից կը գերազանցի:

—Դիցո՛ւք. այդ դեռ խնդիր է:

—Ոչ մի խնդիր չէ, այլ իրողութիւն է. բայց գիտես, Պատրիկեա՛ն, ե՛րբ ես զգացի որսորդութեան գլխաւոր ձգողականութիւնը—երբ առաջին անգամ սպանեցի մի վարազ: Մինչև այդ ժամանակը որսորդութիւնը մի յաւելւած էր իմ անտառային պաշտօնական զբօսանքներին, բայց երբ հրացանի հարւածով վայր գնեցի վարազին—ես ամբողջ շաբաթ դադար չ՛ունէի—իմ ուրախութեան չափ չը կար. բայց պէտք է այն էլ ասեմ, որ այդ վարազի սպանելը մի պատահմունք էր. այստեղ վարազը հազւագիւտ է և շատ քիչերին է յաջողւած նորան որսալը:

Այս բոլոր խօսակցութեան ժամանակ ոտքի վերայ էինք, թէև Արանեանը նշան էր անում նստելու: Վերջապէս նստեցինք և սկսեցինք խօսել զանազան նիւթերի մասին: Բժիշկը պատմեց շատ

տխուր զէպքեր քաղաքի մարդիկների կեանքից, նկարագրեց տեղացիների բարքերից մի քանի բարոյական դժեր, որոնցով ռանհամանումն է և փչանում իւրաքանչիւր հասարակական խնդիր: Սերոբեանը պատմեց ուսումնարանի մասին. զանգասուեց ուսուցչի վերայ. բայց առհասարակ ինձ երեւաց միջակ մտածողութեան մարդ, զաւառական ազգասէր, ուրախ ամենայն լաւ գործին մասնակցելու և օգնելու: Բժիշկը սկսեց քննադատել հոգաբարձուների գործերը և այնպիսի տխուր երևոյթներ ցոյց տուաւ, որ դժւար էր հաւատալ. բայց բանից դուրս եկաւ, որ բոլորն էլ ճիշդ է: Սերոբեանը զիտէ այդ երևոյթները, ինքն ևս զգուշ է նոցանից. բայց և այնպէս դանում է այդ բոլորը սպասելի, կարծես բնական. նա արդէն չափազանց կեանքի մարդ է:

Նորից թէյ խմեցի իմ նոր ծանօթների հետ միասին և աննկատելի կերպով խօսակցեցի մի քանի ժամ: Ներսեկաւ և ծերունին, որին մեծ յարգանքով ողջունեցին բոլորը: Ծերունին խառնեց մեր խօսակցութիւններին: Նորա բոլոր ասածներից ես այն եզրակացրի, որ նա հաւանում է մեր հասարակութեան մէջ մէկ՝ ամենահին սերունդը, որին ինքը հասակակից էր և սորանից էլ աւելի հինը. մէկ էլ՝ ամենանոր սերունդը: Իսկ միջին սերունդը — այն, որ եղել է 50 — 60 և 70 թւականներում, համարում է մոլորեալ ոչխարնեք, «երկու կողմից աւարաց», ինչպէս ստում էր ինքը: Հնի մէջ գովում է աւանդապահութիւնը, նորերի մէջ անկեղծութիւն և անձնիրութիւնը: Բժիշկը վիճեց այդ խնդրի վերաբերմամբ. վերջին առաքինութիւնների մասին նա լսեց. բայց աշխատեց համոզնել, որ նոր սերունդը փոքր ինչ աւելի խելօք է, աւելի պահանջներ անող կեանքից և աւելի բարձր հետաքրքրութիւն պատռող: Բժիշկը իսկապէս մի շատ հետաքրքրական անձնաւորութիւն է: Նա այնքան զորժող չէ անմիջապէս, որչափ քննադատ է:

Մինչդեռ մենք պարապած էինք մեր խօսակցութիւնով — միւս սենեակում պատրաստուում էր սեղանը: Արանեանը մէկ-մէկ դուրս էր վազում կարգադրութիւններ անելու: Վերջապէս հրաւիրեցին մեզ ընթրիքի:

Սեղանատուն զնալուց փոքր ինչ յետոյ մտաւ և տանտիրոջ աղջիկը՝ Աննան — աւելի զարդարուն հագնւած, քան տեսել էի առաջ:

Զը դիտեմ, Արանեանի խօսակցութիւնն էր ազդել վերաս, թէ բոլոր այդ օրաց անցքերը,—Աննան երեւաց աչքիս իբրեւ մի փայլուն աստղ, մի չքնաղ աղջիկ՝ խելօք և հեզ նայւածքով: Եւ քանի աւելի էի նայում վերան, այնքան աւելի գրաւիչ էր նա դառնում: Ես զարմանում էի՝ տեսնելով այդ գաւառական աղջկայ մէջ աւելի կրթւած հասարակութեան յատուկ նիստ ու կաց և խօսակցութիւն:

Ամենքը ջերմ ողջունեցին օրիորդին. նա ազատ և համարձակ առաջ եկաւ, սեղմեց ամենի ձեռքը և յետոյ զանազան մանր-մունր խօսակցութիւնից յետոյ դառնալով բժշկին կամաց ձայնով հարցրեց.

—Պարոն բժիշկ, ի՞նչպէս վերջացաւ զրադարանի խնդիրը:

—Ոչի՛նչ. ինչո՞վ պէտք է վերջանայ. փող չեն տալիս զրքերի համար:

—Իսկ ժողովարարութիւնը ի՞նչ եղաւ. ամենքը սպասում են:

—Դեռ չի սկսւել:

Սկսեցինք տեղաւորւել սեղանի շուրջը:

—Այդ ի՞նչ զրադարան է, հարցրի ես բժշկից, որ նստեց իմ ձախ կողմից:

—Այստեղ մենք ցանկացանք մի զրադարան—ընթերցարան հիմնել, ամենքս խոստացանք օգնել այդ գործին. մենք պատրաստականութիւն չաշունեցինք մեր ստացած թերթերը նւիրելու զրադարանին. բայց պէտք կայ և զրքերի, որ կարելի է ձեռք բերել փողով: Մեր քահանան եկեղեցում հրաւէր կարդաց ժողովրդին, որ սա օգնի այդ գործին: Այժմ մեր ազդասիրութեան մենավաճառներից մէկը ցանկանում է անպատճառ ինքը տանել զործը: Մենք էլ նորան դէմ չենք. միայն թէ գործը առաջ տանի խկապէս: Ահա մի ամիս է՝ ինչ այսօր էզուց ասելով է մեզ մխիթարում:

—Մենք ժողովել ենք մօտ տասնչորս բուբլի այդ նպատակով, ասաց Աննան:

—Մի՞թէ. կեցցէ՛ք:

—Այո՛, կարելի է չաջողնենք և մի քանի բուբլի էլ աւելցնելու:

—Այդ ո՞վքեր են ժողովել, հարցրի ես Արանեանից:

—Պատրիկեանը ուղում է իմանալ՝ այդ ո՞վ է ժողովել: —Աննան ունի իւր ընկերութիւնը, որոնք դասակից են եղած երբեմն դպրոցում և իւր ուրիշ ծանօթները: Դոքա ամենքը կազմում են այս

մեր փոքրիկ քաղաքում մի փոքրիկ թագաւորութիւն: Ամեն բանի մէջ դոքա էլ իրանց վճիռներն են տալիս: Ահա այս րոպէին լսեցիր, որ դոքա արդէն ժողովել են տասն և չորս ռուբլի փող. մի՛ կարծիլ թէ դա փոքր գումար է. այդ փողը ստացւած է գոնէ մի յիսուն, վաթսուն մարդուց, որովհետեւ այդ շրջանի փող տւողները սովոր չեն 40—50 կոպէկից աւելի փող տալ:

Սեղանի վերայ կենացներ և բարեմաղթութիւններ ասուում էին մեծ ողևորութիւնով: Արանեանը, որ անկոչ կառավարիչ էր դարձած, առաջարկեց խմել և քո կենացը. այնպիսի գեղեցիկ գոյներով քեզ նկարագրեց, որ սեղանակիցները մնացին ապշած. նա քեզ անուանեց և իւր ուսուցիչ. նա պատմեց, որ քո շրջանում նա սովորեց սիրել կեանքը և գործել նորա համար իբրեւ առողջ մարդ. կեցցե՛ս, քոյրի՛կս, քեզ յիշում են ամենքը մեծ ուրախութիւնով:

Նրբ որ Արանեանը առաջարկեց ծերունու կենացը՝ ցանկացաւ ծերունուն ամեն երջանկութիւն. բայց խնդիրը ընդհանրացնելով աւելացրաւ, որ միւս անգամ ցանկալի չէ զաղթականութեան կրկնւիլը: Ծերունին պատասխանեց մերձաւորապէս հետեւեալ կերպով.

— Բաւական է, ճշմարիտ է՝ բաւական է: Բայց մինչև այժմ եղած զաղթականութիւնները աւելորդ չեն եղած: Բացի ուրիշ ապացոյցներից՝ մէկն էլ այս տեսակ է: Նս մի չորս տարի սորանից առաջ դնացել էի սուրբ Կարապետ. այնտեղ համոզուեցի, որ զաղթականութիւնը ամեն՝ փնասների հետ ունի և իւր լաւութիւնները: Նս լաւ տեսայ, որ մենք զաղթականներս աւելի աղատ և ազգաշէն մտածմունքներ ունենք, քան հաստատ նստածները: Գաղթելուց յետոյ մեր զլիւում ամեն բան մտածութեան նիւթ դարձաւ. և՛ լեզուն, և՛ կրօնը, և՛ մանուկների վիճակը, և՛ մարդկութիւն ձեռք բերելը և այլն. մինչդեռ նոքա, ինչպէս կպած մնացել են իրանց հողին, այնպէս էլ անշարժ մնացել են ամեն բանում: Աստուած տայ, որ նորից ոչ ոք չը զաղթի. բայց և մաղթենք, որ մեր ազգի երիտասարդները տան ժողովրդին աւելի հասկացողութիւն և զարթնեցնեն նոցա զլուսնները:

Ընթրիքից յետոյ հիւրերը դնացին և մենք պատրաստեցինք քնելու: Զը նայելով մեր յոգնածութեան և լաւ կերուխումին՝ մենք երկայն խօսում էինք պառկած տեղներս: Արանեանը պատմեց իւր

գործերի մասին, պատմեց, որ ինչպէս ամբողջ առաջին տարին յետ էր սովորեցնում տեղացիներին կաշառք տալուց, ինչպէս իրան համարում էին քաղաքում այդ պատճառով խելագար, խելակորոյս։ Առաջարկում է ինձ մնալ մի քանի օր և գնալ հարևան գիւղերը, որոնց հետ ինքը գործ ունի, տեսնելու թէ ի՞նչ է մեր գիւղացին և թէ ի՞նչպէս նա կարօտ է ազնիւ գործողների։ Նա համոզւած է, որ լինելով ազնիւ մարդ և լաւ անտառապետ, նա կատարում է օգտաւէտ հասարակական գործ։ Խօսեց մեծ անուշութիւնով իւր Աննայի մասին... Մտաբերեց մեր անցած գնացած օրերը։ Այժմեան կեանքը համարում է նա, թէ և ո՛չ բաւականաչափ բաղադրեալ, բայց հաճելի։ Ամիս ու կէսից յետոյ կատարւելու է հարսանիքը. քեզ էլ ինձ էլ հրաւիրում է միասին ուրախութեան։ Մտադիր է քեզ նամակ գրելու։

Քեզ սիրող եղբայրդ՝ Ս. Պ.

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ

Ս. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

Ա.

Աշուն էր. օրը կիւրակի: Զինչ կապուտակի վերայ թագաւորում էր աշնան մեղմահայեաց արեգակը. նա իւր բարի, քաղցր աչքերը գցել էր Անգեղակոթ գիւղին, որի վերայ մեղմիկ խաղում էր հովը:

Կիւրակի օր — ահա՛ գիւղացոց ամենաուրախ օրը. նոքա բոլորեքեանք՝ ծեր ու տղամարդ, երիտասարդ ու երեխայ, հարսն ու աղջիկ դուրսն էին գտնուում, և գիւղը ներկայացնում էր մի կենդանի պատկեր: Գիւղացիք խումբ խումբ այստեղ-այնտեղ, սորա-նորա պատի տակ, որը՝ նստած գտակը մի կողմը դրած տրխատանն էր քակում, նորից պինդ կապում, որը տրեխը հանում, նոր հագնում և հետէն երբ ամուր կապում, որը կանգնած ձեռափայտին լեռնած ամբողջ մարմինը՝ խօսում, ասում էին բարձրաձայն միմեանց ժամանակ չը տալով. ինչպէս ասում են՝ հացի շէն էին շինել: Փոխւած էին գիւղացիք. բոլորեքեանք էլ, կարծես, մի բան էին գտած, իւրաքանչիւրը իւր մտքում «կորկոտ գցած» էր երևում:

Դէպի միւս կողմը նայենք. պատն ի վեր կանգնած էին գիւղացի երիտասարդները. մէկը աննպատակ տաշ էր անում՝ դանակը ձեռին, միւսը ձեռը գօտին էր անցրած, աջ ոտը դէպի առաջ դրած, մի ուրիշը ընկերի ուսին էր կռթնած, չորրորդը գտակն էր թափ տալիս, մի խօսքով ամեն մէկը մի դիրք ունէր բռնած. դոքա լսում էին իրանց ընկերոջ, որը, ինչպէս երևում էր, շատ հետաքրքիր բան

էր պատմում. ամենքն էլ ուրախ էին և, կարծես, ամեն մէկը զոցանից իւր ապագան վճռել էր և մնում էր շուտափոյթ զործադրելը:

Աչքներս վեր բարձրացնենք. տանիքները կանաչ-կարմրին էին տալիս. հարսն ու աղջիկ էին դոքա, որոնք խօսում էին հա խօսում. զոցա նիւթը անսպառելի աղբիւրից էր հոսում. դէմքերի արտայայտութիւնը հաստատ ոչինչ էր ցոյց տալիս. յեղեղուկ թոռ-արեւ սրտերը մէկ ուրախանում, մէկ տրտմում էին:

Վազվզո՛ց, աղաղա՛կ... դոքա երեխաներն էին. ի՛նչպէս նոքա վազվզում են շարան-շարան, շուն ծեծելով, իրար վայր գլորելով. մի ուրիշ տեղ իբրեւ թէ օձ էին պար ածում՝ մի երկար շւան քաշ տալով և մանրիկներին վախեցնում:

Գիւղը կենդանի էր. տէր-Մարկոսն էր պակաս. ահա նա էլ տնից դուրս եկաւ, աչքերը տրորեց, ձեռքը տարաւ միրուքի տակը դէս-դէն արաւ, գաւաղանը պատն ի վեր դրաւ, փէշերը յետ քաշեց, կռացաւ, ձեռքը տարաւ իւր խոր գրպանից՝ ինչպէս անտակ հորից՝ քթախտոի տուփը հանեց, մի առանձին բաւականութեամբ կարծիքի ու հաստ մատերով կողքերին և երեսին խփեց, բացարեց և մի լաւ քաշ վերցրեց ակորժակով, քաշեց՝ կէսը միրուքի վերայ թափելով, կէսը քթի ծայրին թողնելով. ֆարաջի տուտերը իրար քաշեց, առաւ գաւաղանը և դէպի եկեղեցու բակը գնաց:

Տէր հօրը տեսան գիւղի ծերերը և քթախտոի հոտի վերայ ցածից դէպի նա շտապեցին. նոքա «օրհնեա՛ տէր» ասելով մի մի քաշ քթախտո վերցրին և նստեցին ալևոր ալևոր զրոյց էին անում:

Ահա այսպէս անգեղակոթցիք բոլորեքեանք էլ դուրսն էին գտնւում, երբ փողոցներով անցան Բագուից նոր եկած անդեղակոթցի մշակներից մի քանիսը, որոնց մէջն էր և Բէգլարի տղայ Ստեփանը, որ երեսունին մօտ ամուսնացած տղամարդ էր: Ստեփանը երկու օր էր, որ հացից-ջրից կտրւած, տնից-տեղից հեռացած, մշակների յետևիցն էր քաշ քաշ լինում, որ ինչ է Բագուայ մասին նրանց պատմածները լսի: Նա այնպէս էր յափշտակել, վերացել, վառւել Բագու քաղաքով, որ ման գալիս շատ անգամ ինքն իրան Բագու էր կարծում, իսկ երբեմն էլ Բագուից եկած գիւղը նոր-նոր հագուստներով և արծաթի գօտիով. բայց հէնց որ այդ խաբուսիկ պատկերը հեռանում էր նրանից և իրան տեսնում էր կոշտ բրդի

չուխան հաղին, տրեխը ոտներին՝ նա սաստիկ ամաչում էր, ուզում էր փախչել, հեռանալ նրանցից, նրանց մէջ չ'երեւալ, բայց հետաքրքրութիւնը թոյլ չէր տալիս, ականջները սրած էր պահում, որ նրանց պատմածներից մի ամենափոքր կէտն անգամ տափը չը գցի:

Մշակներից ամեն մէկը ուզում էր այդ օրը, քանի որ զիւղացիները դուրսն էին գտնուում, մի լաւ ման գալ, իրանց ցոյց տալ, հայրենակիցների աչքերը շլացնել: Մշակները լացւած, գլուխները սանրած էին, հագած ունէին բաճկոնակներ արխալուղի վրայով, մէջքները արծաթի գօտիներ ածած, գլխներին քաղաքացու գդակ էր, ոտներին ճիթկաւոր պսպղուն կօշիկներ: Ոտից ցգլուխնոր էին հագնւել, նոր էր դոցա երիտասարդական հագուստը, առաջի անգամն էին ծալը բացել: Դրանց վերայ անծանօթ նայողը զարմանալով կ'ասէր. «Մի՞թէ անգեղակոթցի ծերերը սովորութիւն ունին երիտասարդի պէս զարդարւել, պճնւել»: Նոցա նիհար և խորշոմներով ծածկւած երեսկահատն ու կորացած մէջքը այդ միացն իրաւունք էին տալիս ասելու:

Վեց հոգի էին ման եկողները. երկուսը երկարահասակ էին և սապատաւոր ուղտերի էին նմանում, իսկ չորսը կարճահասակ, վտիտ մարմիններով, որոնք նմանում էին երկար ու ձիգ տարիներ գետնափոր բանտերում բանտարկւածներին, ուր զրկւած են եղել արւել կենսատու ճառագայթներից:

Մշակների աչքներովն ընկան կոտորների վերայ կանաչ-կարմրին տուող հարսն ու աղջիկները և ուռած ուռած քայլերը դէպի այդ տեղ ուղղեցին: Բաբախում էին դոցա սրտերը, չը զիտէին իրանց ի'նչ տեսակ ձև տան, որ նոցա զարմացնեն ու ապշեցնեն. մէկ իրանց հագուստին էին նայում, մէկ ճիթկաւոր կօշիկներին՝ արդեօք փոշի չի նստել և փայլը կորցրել, մէկ ընչացքներն էին օլորում, սղալում, մէկ բաճկոնակների փեշերը չետ տանելով ձեռքերը արծաթի գօտիներն էին անցնում, կարծես ուզում լինէին ասել. «Արծաթէ գօտի ունինք ածած, լա՛ւ նայեցէք»: Նոքա նայում էին հարսն ու աղջկերանց, իրար հետ խօսում, ծիծաղում և ամեն մէկը իրան մի բէգ էր կարծում:

Ստեփանը այդ ժամանակ աչքերը գետնին գցած, քիթ ու մուռթը կախ տւած՝ ուզում էր մի կերպ ծլկւի, տափովն անցնի, որ կանաչք իրան չը տեսնեն և երբ այդ դրութեան մէջ

յանկարծակի իւր կնոջը տեսաւ կանանց խմբի մէջ՝ աւելի և աւելի սրտնեղեց ասելով. «Նշանաճա հիմա երանի է տալիս սրանց, իսկ ես ինչո՞վ եմ պակաս սրանցից. մի՞թէ ես էլ չեմ կարող այդպէս հագնուել գալ, որ իմ նշանաճը պտածակից չը նայի: Միամիտ կա՛ց, Թագուի՛, մի քիչ էլ համբերի՛ր, այսօր բոլոր չուխով եմ ման գալիս, վաղը դու տես ինչո՞վ ման կը գամ և քեզ ի՛նչպէս կը դարդարեմ. Բագո՛ւն սաղ լինի...»: Հարսները զանդրուկները գցեցին և զանդրուկների տակից էին նայում. աղջկերքը կողքի կանգնեցին, աչքերի անկիւնով էին նայում, իսկ միջահասակ կանայք ուղղակի կանգնած երես առ երես: Հարսների արտայայտութիւնը պարզորոշ ասում էր. «Ի՛նչ կը լինէր իմ ամուսինն էլ Բագու լինէր և այսպէս զարդարւած դար»: Հասած աղջկերանց ամօթխածութեան թանձր քօղով ծածկւած արտայայտութիւնը երևան հանեց իրանց սրտի եօթը կապով կապած զաղսնիքը. «Տեսնես դոքա եկել են պսակելո՞ւ»: Իսկ միջահասակ կանանց սրտերը նախանձով լցւեց. մէկը մտքումը ասում էր. «Ինչո՞ւ ես էլ մեծ տղայ չ՛ունենամ, չ՛ուղարկեմ Բագու և այսպիսի օրը պտածակից չը նայեմ ուրիշների տղաներին»: Իսկ ունեցողները ասում էին. «Իմ տղաս էլ կ՛ուղարկեմ». և շտապում էր, որ ձեռքովը գար՝ հէնց այդ բոպէին իսկոյն և եթ կ՛ուղարկէր, որ վաղը անպատճառ մօտը լինի փող աշխատած և լաւ հագուստում:

Մշակները յետ յետ նայելով անցան: Կանայք խումբ խումբ հաւաքւեցան և քիթ քիթ տւած խօսում էին.

—Աղջի՛, տեսնո՞ւմ ես, խօսքը բաց արաւ Շողերը, երեկւայ գիւղացի տղաներն են է՛, գնացին Բագու, եկան մարդ դարձած. դու նրանց մի ծաղիկ-ծաղիկ շորերին նայի՛ր, ասես նոր են ասղի տակից դուրս եկած. արծաթի զօտիներին մտիկ տո՛ւր, մի գրւանքայ արծաթից կարծես լինի շինւած. պսպղուն կօշիկները, պսպղուն կօշիկները, մարդու խելք է գնում: Մեր կոշտ բառն էլ են փոխել, քաղաքավարի են խօսում: Երանի՛ ձեր մօր աչքերին, էլ ի՛նչ ցաւ ու հոգս պիտի ունենան... Ա՛յ, ա՛յ այն ձիգ ձիգ տղան տեսնո՞ւմ էք՝ Մակունց Գեալուն տղայ Դանին է, որ ձեռքով մի բան չէր գալիս...

—Վի', աղջի', նա' է, խօսքը կտրեցին մի քանիսը, ի'նչպէս փոխեւել, ի'նչպէս զարդարեւել է:

—Հա', այն էի ասում, շարունակեց Շողերը, որ դորա ձեռքով մի բան չէր գալիս. հայրը ամենայն օր էլ անէծք-պղէծք չէր մնում թափում էր գլխին. դէ ե'կ հիմա հարցրո՛ւ, — զնաց Բագու, շնորհքին, մաքուր, քաղաքավարի մարդ է դարձել:

—Աղջի', խօսքդ էլ կտրում եմ, վրայ բերաւ Մարիամ աքէրը, բա գիւղումը մնալով կարծում ես մեր տղայքը մարդ պիտի դառնա՞ն. մեզ նման յիմար չեն, որ սուս անեն, տղաները պահեն տաւարած, վար անող շինեն. ա'յնրանց հայրերն են խելօք է', ուղարկեցին Բագու իրանց տղաները, այժմ եկել են՝ ջիբները տրաքում, սնդուկները խլթխլթում. էլ ի'նչ ասես չեն բերել: Երէկ զնացել էի քրոջս տունը, նրանց հարեանն է այն մէջ տեղի կապույտ շորերով տղան...

—Խաչունց Մկրտումին տղայ Սաքա՞նը, հարցրին այս և այն կողմից:

—Հա', հիմա Սէրգի են ասում. Բագու են փոխել անունը. ով որ Սաքան է կանչում, ասում են, նեղանում է: Հա', այն էի ասում, ինչե՛ր էին պատմում, ի'նչ, ի'նչ շորեր է բերել մօրը ու քւերտանց համար, ի'նչ ընծաներ բարեկամների համար. ասում են՝ նշան պիտի դնի, նշանի պատրաստութիւնն էլ է բերել. փո'ղ՝ հօ էլ խօսք չը կայ:

—Դէ' էլ նորա մօր առաջ կը կարողանանք խօսել, խօսքի տուտը բաց արաւ. Նարգիզը, էլ մեզ մարդի տեղ կը դնի'. մինչև տղի գալը մեծ մեծ խօսելով էր ման գալիս քիթը ցցած, այժմ աստղերի տեղովը պիտի թռչկոտի: Մեր մարդին ի'նչ ասեմ, ինչ դառնայ, դարձաւ մի կողմը, ասացի՝ ա'յ մարդ, թող մեր երեխային էլ դոցա հետ ուղարկենք. չէ՛ որ չէ, չէ, ասաց ու սուեց կանգնեց. հիմա եկած կը լինէր, մեր աչքն էլ կը տեսնէր կ'ուրախանար:

—Էլ ասում ես ի'նչ դառնայ, վրայ բերաւ Շողերը, բաղդաւորութեան մէջ են ընկել, աղքատութեան քարը գլորեցին դէնը: Փողը՝ փող, մարդավարութիւնը՝ մարդավարութիւն. էլ ի'նչ ես ուզում: Հա', մոռացայ ասել, Սաքանը խանութ պիտի բանայ այստեղ, ապրանք էլ է բերել:

—Դէ ա'յ տափ, պատուի՛ մոնեմ ներս էլի, նախանձով կուրա-

ցած ասաց Հերիքնաղը, բա չորս տղայ ունենամ, այսպիսի օրը ձեռքերս ծոցումս մնամ պուշկած նայելի՞ս, ասի սկի իմ Դանու եղունգը կարժեն նրա՞նք, որ նա մնաց տանը, տաւար պահի, վար անի ձեռքը կոշտացած, նրանք զնան մարդ դառնան, մեր տղերանց հետ էլ չ'ուզենան թէ խօսեն:

— Ել մի՛ ասի, Աստուած մեր խելքը առել է, ասի մի խելքը ամառ ձմեռ ի՛նչ անի. է՛ աշխարհս տրաքւած էլ Ուզունից, Շաղաթից, Փռնակոթից չես ասում հէնց է որ գնում են հա գնում դարտակ ջիբով, դառնում լիքը ջիբով. գնում են զիւղացի, դառնում են քաղաքացի. մենք միայն հէնց զիւղացի՛, զիւղացի՛ պիտի մնանք հա մնանք:

Աղջկերքը ոչինչ չէին խօսում, միայն նորահարսերի կողքը կտրած ամենայն ուշադրութեամբ լսում էին նրանց ասածն ու խօսածը: Նրանք էլ ոգևորւած էին Բագու քաղաքով, նրանց մոքովն էլ շատ բաներ էր անցնում. մէկը մտածում էր. «Եղբայրս գնացած լինէր, բերած կը լինէր ինձ համար լաւ լաւ բօղչամիջի շորեր»: Միւսը. «Նրանի՛ ես էլ եղբայր ունենայի»:

Վանանց մեծամասնութիւնը, որոնք տղաներ ունէին, ուրախ էին. մտածում էին. «Վ՛ուղարկենք, մենք էլ երջանիկ կը լինինք ինչպէս նրանք»։ Իսկ նրանք որոնք այդ բաղդաւորութիւնից զրկւած էին, ոչինչ չէին կարողանում խօսել, մի բան կորցրածի պէս դէս-դէն էին տատանւում:

Մշակները հեռացան կանանց աչքերից. նոքա միւս փողոցում տեսնելով խմբւած երիտասարդներին՝ դէպի այդ կողմը ծուեցան, նոցա էլ զարմացնելու:

— Սրանց՝ մուժիկներին նայե՛ք, ասաց Սաքանը, ասես տաւար լինին, տանես Բագու կը խրտեն՝ ծովը կը թափւեն հա՛. մի օր չեն կարող մնալ:

— Տօ՛, սկի փողոցներով կա՛րող են գնալ, Փայտօնների տակ կը մնան, պատասխանեց Դանին:

Այսպէս խօսելով, ընչացքները ոլորելով և արհամարհական հայեացքով մօտեցան խմբւած երիտասարդներին:

— Դալիս են Բագուից եկածները, գնանք մօտները մի խօսացնենք, ասացին մի քանիսը խմբւած երիտասարդներից և ուղղեցան դէպի մշակները:

—Բարև ձեզ, այդ ե՞րբ էք եկել, հարցրեց Մինասը, որ ամենից համարձակն էր:

—Երէկ ենք եկել, շատ սառը պատասխանեց Սաքանը:

Գիւղացի տղաները զոցա չորս կողմը պատեցին և սպշած, բերան բաց նայում էին հազուստներին, մանաւանդ կոշիկներին ու արծաթի զօտիներին: Նոքա էլ աւելի հպարտացած, փքւած, հընդկահաւի նման բարձրից էին նայում և ուզում էին ասել. «Ձեզ պէս գիւղացիներ չենք, մենք քաղաքից ենք գալիս, լաւ նայեցէ՛ք՝ թէ ո՛վքեր են ձեր առաջը կանգնած»:

Բոլորեքեանք էլ ուզում էին նրանց խօսացնել, բայց չը գիտէին՝ ի՞նչպէս սկսէին և ի՞նչ հարցնէին. ճշմարիտ է, շատ ժամանակ չէին իրանցից բաժանւել Բագու մշակութեան էին գնացել և պէտք է որ ինչպէս առաջ էին եղել իրար մօտ, այնպէս էլ լինէին՝ ինչպէս մի գիւղի տղաներ. բայց զոցա վարմունքը և մանաւանդ արտաքին փոփոխութիւնը ամօթիւսած երիտասարդներին կապել, կաշկանդել էր: Մշակները անձնասիրական զգացման տակ այդտեղից չէին ուզում հեռանալ, նոցա աւելի էին ուզում զարմացնել մտածելով. «Մենք շատ ենք վզներս ծռած, համետները մէջքներիս հարուստ պարոններին պլշած նայել, այժմ էլ դուք մեզ նայեցէ՛ք և երանի տւէք. մենք ձեզնից հարուստ, քաղաքավարի և խելօք մարդիկ ենք և ոչ մշակներ, ինչպէս Բագու էինք»:

—Սաքի՛, հարցրեց կրկին Մինասը, Բագու այստեղից շա՞տ է հեռու:

—Ի՞նչ ես ասում, չը լսելու դնելով:

Հարցնողը մի և նոյնը կրկնեց կարմրելով:

—Հա, հեռու է, շա՛տ հեռու է:

—Քանի՞ օրումն էք գնում այստեղից:

—Տասը, տասն և հինգ օրում:

—Բագու քանի՞ տուն է:

—Ո՛վ է իմանում, սկի կարելի բան է, որ համարւի, մի ծայրից միւսը չի երևում, ի՞նչպէս կարող ես համարել:

—Մեր գիւղի երեք չափ կը լինի՞:

—Ի՞նչ ես ասում, հազար չափ էլ չի լինի, ասում եմ ծայրը չի երևում, գիտես, որ երկու օր մի լաւ ձիով ման գաս՝ էլի չես կարող ամեն տեղը տեսնել:

Տղաները ապշած նայում էին Սաքանին ու մտածում. «Ի՞նչ մեծ տեղ է եղել Բագուն և սոքա տեսել են, երա՛նի ձեզ»:

—Հապա այդպէս մեծ տեղ կը լինի, միջի մարդիկ բոլորն էլ հայե՞ր են, հարցրեց մի ուրիշը սիրտ առած:

—Ձէ՛, ամեն աղգից էլ կայ. էլ ուու ու նեմենց չես ասում, Ֆրանկ ու ինգլիզ չես ասում՝ ամենը այնտեղ են:

—Ա՛, Սաքա՛ն, դարձաւ Ստեփանը, նեղատում ես խօսալուց, դրանց մօտ էլ պատմի՛ր այն բաները, որ ինձ մօտ պատմեցիր, է՛հ, որ լսէք կը քնաք ձեռք-ոտներդ տափից կտրած:—Միւսներն էլ նոյնը խնդրեցին: Դանին տեսաւ որ Սաքանը համով չի նկարագրում իրանց տեսած հրաշալիքներով լիքը Բագուն, ինքը սկսեց.

—Բագու, մի խօսքով ասում էք՝ պրծաւ գնաց. Բագուն՝ զիտէք՝ մեծ, շատ մեծ տեղ է, ծովի մօտն է. ծո՛ւլ, է՛, որ նայում ես ոչ ջուռդ ունի ոչ պուճախ, երկնքի հետ խառնւած է. վրան ինչե՛ր կայ, ինչե՛ր.—մեծ մեծ տներ շինած, ջրի երեսը զցած. ի՛նչ են անում այդ մեծ մեծ տները.—ջրի երեսին լողում, ուր ուզում, գնում են. մէկ էլ տեսար շուին փչեց, ճանապարհ ընկաւ. ի՛նչպէս է գնում, Տէ՛ր Աստուած, է՛, փը՛ռռ հա փը՛ռռ, վզալի, ջուրը ճղելով, հրացանի դնդակը ի՛նչ կարող է նրա յետևից հասնել, թռչում է ջրի երեսին, աչքդ էլ յետևիցն գնում, մէկ էլ տեսար կորաւ, էլ չի երևում. աչքդ էլ չի ջոկում, մի ճանճի պէս է երևում: Բա չէք ասում թէ ի՛նչպէս է գնում, որ ոչ ձի կայ լծած և ոչ էլ պարանով քաշում են:

—Ի՛նչպէս է գնում, հետաքրքրւած հարցրին այս ու այն կողմից:

—Ի՛նչպէս է գնում, կրկնեց նոցա հարցը ծիծաղելով, գնում է, շատ արագ է գնում, Ֆրանկներն ու ինգլիզներն են հնարել, ջրի երեսը զցել. մէկ էլ տեսնում ես՝ մէկը դուրս եկաւ այդ տան բարձր տեղը կանգնեց և այդտեղից հրամաններ տւաւ. դորա ձեռքումն է գտնւում նորա թլիսմը, որ կողմը բանալին շրջում է, այնպէս էլ պրախօղը հնազանդ գնում է:

—Բա տակ չի անո՞ւմ, ջրի վերայ ի՛նչպէս է մնում, հարցրեց Մինասը:

Ծիծաղեց Դանին, ընկերներին նայելով ուզում էր ասել. «Այդ տեսակ չիմար հարցեր միայն երեխաները կը տան»:

—Ահ, տակ չի անում, թէև շատ և շատ մեծ է, մեր եկեղեցին չը կայ, նորա տասը, տասն և հինգ չափ կը լինի. վրան գերաններ կան, որ նայում ես ցածից վեր՝ զլսարկդ ընկնում է, բոլորը ինչ որ կայ նորա ծայրումն է, նա չի թողնում որ այդ աժդահայ պրախօղը ջրի տակը գնայ: Այս ծովը. պրախօղները մէկը չէ, տասը չէ, հազար, երկու հազար, ինչ եմ ասում՝ սկի կարելի է համարել, ծովի երեսը լիքն է լինում:

—Բագուայ տներից ասեմ. է՛ որ կանգնում ես մի փողոցում, նայում՝ խելքդ գնում է. մեր տների նման ձախ ու ծուռ. չեն, մի յարկանի չեն, շարքին, երկու, երեք յարկանի, ապակիներով ծածկած առաջները, որ մտնում ես մէջը, ափսոսում ես ոտդ դնես, կոխ տաս, վռվռում է հայելու նման:

—Հապա խանութները չես ասում, խօսքը խլեց Ստեփանը, մեծ մեծ խանութներ՝ դռները ողջ ապակուց...

—Հա՛, խօսքը կտրելով շարունակեց Դանին, մեծ մեծ են խանութները, դռները ողջ ապակուց, մէջները ով է իմանում ինչե՛ր են ծախում, աշխարհքիս ամեն ծայրիցն էլ բան են բերում այնտեղ. այն նաւերը չը կա՛ն, որ ասացի, նրանցով են բերում...

—Մէկը չի ծախում մի խանութում, կրկին խօսքը խլեց Ստեփանը, որը թէև Բագու չէր եղել օրումը, բայց այնքան մօտը պատմել էին, որ անգիր էր արել ամբողջ կտորներ, տասը, տասն և հինգ, քսան հոգի են ոտի վերայ կանգնած՝ առնողները այնքան շատ են, մէկը արշինով չափում է, միւսը կտրում է, մի ուրիշը ծալում է, չորրորդը թղթի մէջ է ամրացնում, տալիս գնողին, հինգերորդը փողն է առնում...

—Հա՛, հինգերորդը փողն է առնում, շարունակեց Դանին: Ի՛նչ փող, սէլի պէս է գալիս, թիով են դիզում, սկի կարողանում են օրւայ աշխատածը համարել. տօ՛, հարստութիւն, հարստութիւն այնտե՛ղ է. զո՛ւք էլ էք ասլում, մե՛նք էլ. կեանքը ուրախ, քաղաքը լաւ, լուսաւոր, փողը շատ է, էլ ի՛նչ ասեմ, մարդ պիտի իւր աչքով տեսնէ, որ իմանայ, թէ չէ պատմելով ի՛նչ կը լինի, մէկը ասում ես, միւսը մոռանում:

—Տե՛ղ, տե՛ղ այն է և ոչ թէ մեր գիւղը, առանձին խօսում էին երեք հոգի, մենք էլ ենք ասլում, նրանք էլ. երեւի այնտեղ

չի կարելի մեր հագուստով մնալ, նորա համար են սրանք փոխել:
— Բա ի՞նչպէս կարելի է, պատասխանեց միւսը, մի օր չեն
թողնի որ մնանք, դուրս կ'անեն:

Մշակները թէ մի օր իրանց կեանքում երջանիկ օր պիտի
տեսնէին՝ այդ օրն էր. նոքա էլ չէին յիշում իրանց անքան տար-
ւայ չարքաշ կեանքը. նրանց մէջքին համեա չը կար, բեռնաւոր-
ւած ծանր հակով, ոտերում տրեխ, մատերը դուրս դառած, կրունկ-
ները վեր ընկած. մարմինները ցնցոտիներ չէին ծածկում, հազար
տեղից կպկպորած. փորները քաղցից չէին զրդրում, մէջքներին
կպած, այլ լաւ հագւած, կուշտ կերած, քանի տարի է մածունի,
հաւի մսի, կաթով ճաշի համ չէին տեսել, բերանների ջուրը գնա-
լով կերել էին, թէև իրանց տներում ասել էին. «Այս ի՞նչ կերակուր
է, կերակու՛ր, կերակու՛ր Բագու են պատրաստում»: Այսպէս օրւայ
հերոսներ դարձած, ամենքն էլ նրանց մասին էին խօսում, նրանց
էին մատով ցոյց տալիս և իրանց համար իրարից ծածուկ փեսա-
ցու ընտրում: Յնծում էր նոցա սիրտը, ուրախ էր նոցա դէմքը, չէին
ուզում որ մթնի, նոցա սրտի փափագն էր ման գալ, ուրիշներին
իրանց ցոյց տալ, զարմացնել:

Մշակները հեռացան. փողոցի միւս ծայրում պատահեցան խա-
ղացող երեխաներին. փոքրները յետ փախան՝ կարծելով հայեր չեն,
իսկ մի քիչ մեծերը կտուրների վերայ բարձրացան և սկսեցին
«զդրաստի, զդրաստի» անել, ինչպէս սովոր են քաղաքացուն ոսե-
րէն բարւել, կարծելով ուռս են: Մշակները հեռացան ուշք չը դարձ-
նելով, իսկ երեխաները մի և նոյնն էին կրկնում և աւելացնում՝
«դուրակ սաբակ, դուրակ սաբակ, չիտրի պիտրի, չիտրի պիտրի»,
իրանք էլ չը հասկանալով թէ ինչ են ասում:

Մշակները իբր թէ չ'իմանալով՝ ծուեցան դէպի մարդկանց
խումբը:

— Բարո՛ւվ էք եկել, գալուստներդ բարի, ձայն տւաւ Խաչի ա-
պերը, որ զիւղում մեծ յարգ ու պատիւ ունէր. եկէ՛ք նստէք, տես-
նենք ի՞նչ կայ, ինչ չը կայ:— Նրանք մօտեցան և բոլորին էլ բա-
րեւեցին:

—Ի՞նչպէս էք, հարցրեց Խաչի ապէրը, լա՞ւ աշխատեցիք այս քանի տարում:

—Ինչու չէ, փա՛ռք Աստուծոյ, պատասխանեց Սաքանը, Բագու գնացողը չ'աշխատի՛, հէնց դարտակ տեղիցն էլ որ ման գաս փողը հող է:

Այս պատասխանի վերայ գիւղացիները, կարծես, քնած տեղերից ցնցւած զարթեցան, աչքները շորս արած, ձեռները դէպի փողի կուտակները մեկնեցին՝ հաւաքելու այդ կենսատու արծաթը: Ամեն մէկը մտածում էր. «Այր գնամ անպատճառ, կ'ուղարկեմ անպատճառ տղիս, եղբորս». բայց ի՞նչպէս ափսոսում էին և իսկոյն տխրում, որ առաջ չեն ուղարկել, առաջ չեն գնացել:

—Ի՞նչպէս է, լա՞ւ տեղ է Բագուն:

—Շա՛տ, շատ լաւ:

—Նաւթը, ասում են, ջրի պէս է այնտեղ. ճշմարի՞տ է:

—Ի՛նչ նաւթ, է՛, այնքան հորեր կան քանդած, որ տափի երեսին սաղ տեղ չը կայ. նաւթը ցածից խփում է վեր՝ շատ վեր և այնտեղից թափւում է լճակները, ծով դառնում. փութը ինչո՞վ են ծախում. — մի կոպէկ, շատ շատ որ թանկանայ՝ կէս կոպէկ, ջրից էլ էժան:

—Փութը մի քառորդ կոպէկ, ամենքն էլ կրկնում էին և զարմանալով միմեանց նայում:

—Տեսէք ո՛րքան շատ է, որ այդպէս էժան է, ասաց Ստեփանը նայելով իւր համագիւղացիներին:

—Շա՛տ, ի՛նչ շատ, եթէ բոլոր հորերը բաց թողնելու լինեն, աշխարհքիս ամենամեծ գետիցն էլ մեծ կը լինի:

—Հարուստ մարդիկ շա՞տ կան, հարցրեց Խաչի ապէրը:

—Հէնց բոլոր քեանքն էլ հարուստ չե՛ն, պատասխանեց Պանին, աղքատի տեղ չէ. լաւ հաշւով ապրողի փողին փող չի հասնի, փող շատ ես աշխատում, բայց ինչ կ'անես, շատ էլ մնում ես. այստեղի նման չէ, որ մի օր ցամաք հացով մարդ կառավարւի, մի օր մածնով, մի օր հաւկիթով. չէ՛, չի լինում, անպատճառ պիտի կերակուր ուտես և ի՛նչ տեսակ կերակուր, մարդու մատներն էլ հետն են գնում ուտելիս:

Գիւղացիները դարձեալ միմեանց զարմացական հայեացքով էին

նայում և նոցա ասածները հալած իւղի տեղ ընդունելով՝ իրար հետ վիճում էին հեռու կանգնածները. մէկն ասում է. — «Ննչո՞ւ կ'ուտեմ, ինչպէս այստեղ եմ ապրում, այնտեղ էլ այսպէս կ'ապրեմ»:

— Զէ՛, Սանթի՛, պատասխանում է հարեանը, չես տեսնում Պանին ի՞նչ է ասում, — ասում է չի լինում:

— Տո՛ նա երիտասարդ է, այդպէս կը լինի, նրանք իրանց բերանից չեն կարող կորել, ինչպէս մենք կարող ենք անել:

Սոքա իրանց խօսակցութիւնը կտրեցին, երբ Խաչի ապէրը կրկին հարց տուաւ. այս անգամ իրանց մասին էր թէ ինչո՞վ են պարապել Բագու: Նոքա չը յայտնեցին որ մշակ են եղել. այդ բանը շատ կը ստորացներ իրանց զիրքը համազլւղացիների աչքում, ուստի Սաքանը, որ սուտ ասելում շատ վարժ էր՝ ասաց.

— Գործարաններումն ենք եղել, մշակների վերակացու: — Այդ լսելով մնացած մշակները՝ թե առան թէ թուչեն, կարծես իրանք էլ կասկածեցին, որ մշակ չեն եղել:

— Ամսական ո՞րքան էիք ստանում:

— Ո՛վ է իմանում. այնպիսի ամիս էր լինում 35 մանէթ, այնպիսի՝ 30, 25, մի խօսքով 25-ից պակաս չէ եղել. գործը լաւ կատարելուցն է. մէկ էլ տեսնում ես գործարանատէրը եկաւ, տեսաւ ամեն բան կարգին, սարքին, հանեց ծոցից մի կարմիր, խշխշան տասանոց տուաւ, շնորհակալութիւն արաւ, դուրս գնաց. փող է, ստանում ես, դնում զրպանդ, էլ ո՛վ ժամանակ ունի նստի համարի, տեսնի ամիսը որքան է ստանում:

Սորան էին սպասում զիւղացիները. «35 մանէթ դեռ աւելորդ պարգև էլ, որ շատ անգամ կարող է 40-ին էլ հասած լինի», ասում էին միմեանց, ձեռքերը իրար քսում և բացականչում. «Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ, տես մենք իմացե՞լ ենք, մենք մեր զիւղում քնածի պէս ենք, աշխարհս տանող տանողի վերայ է, աշխատող՝ աշխատողի, իսկ մենք մաճից ձեռք չենք քաշում, մեր տաւարի գոմից չենք զզւում»:

Խորամանկները ոչինչ չէին ասում, նոքա ծրագիրներ էին կազմում սուս ու փուս և զարմանում մշակների պարզամտութեան վերայ, որ այդպէս ճշդութեամբ ասում էին իրանց ստացած փողի քանակութիւնը, մոքներովն անգամ չ'անցնելով, որ նոքա անձնասիրական զգացման տակ մոռացել էին այդ պարզ հաշիւը:

Այնուհետև գիւղացիները շատ երկար հարց ու փորձ արին Բագուայ մասին. մշակները աշխատում էին, որքան կարելի է, չափազանցօրէն նկարագրել իրանց տեսած քաղաքը և զերբնական երևցնել նոցա աչքերին:

Արևը մայր մտաւ. հնչեցին եկեղեցու զանգերը. գիւղացիները խաչ հանեցին երեսներին, «օրհնեա՛լ է Աստուած յամենայն ժամ» ասելով ոմանք գնացին իրանց տները, իսկ ոմանք եկեղեցի:

Բ.

Ծովթը գետինն էր առել, խէր ու շառը բաժանւել, ոտը խաղաղւել, կորւել. ամեն մարդ շտապում էր տուն իւր սրտինը, իւր բարի ցանկութիւնը իւր օջաղի մօտ, կոճերի տակ ասել, խօսել ուրախ ուրախ: Որքա՛ն քաղցր, սիրելի էր այդ րոպէին չափահաս որդին ծնողի համար, ամուսինը՝ կողակցի, եղբայրը՝ քրոջ, որովհետև առաջներին օտարութիւն՝ հեռու երկիր կար գնալու:

Արդէն ամեն մէկը հաստատ որոշել էր Բագու գնալու խընդիրը: Ստեփանը, որ մենք տեսանք նորեկ մշակների հետ, բոլորովին անձնատուր էր եղած այդ հարցին. նա վառւել, ոգևորւել էր և հաստատ վճռել էր այլ ևս չը մնալ գիւղումը. գիւղի օդը, գիւղի նիստը ու կացը նրան անտանելի էր թւում. նա շտապում էր որքան կարելի է շուտով տրեխների փոշին թափ տալ և պանդրխտի ցուպը ձեռքը առնելով՝ հեռանալ գիւղից:

Ստեփանը մշակների հետ զրոյց անելով ճանապարհ էր գցել նրանց, այժմ յետ էր դառնում տուն. նա թռչկոտում, ցատկոտում էր գիւղի ծուռ ու մուռ ճանապարհներով անդադար քարերով ընկնելով. նա մոռացել էր ամեն ինչ. նորա մտածողութիւնը միայն կենդրոնացել էր Բագուայ վերայ. ոչ մի բան չէր տեսնում, ոչ մի բան չէր կարողանում մտածել, միայն աշխատում էր շուտով տուն ընկնել, աչքալոյս տալ, որ այնուհետև աղքատութեան քարը գլորած է համարում իրանց ընտանիքի համար. որչա՛փ քաղցր էր տեսնել իւր ընտանիքը ազատ այդ աղքատութեան ծանր քարի ճնշումից, բոլորովին ազա՛տ... Կարո՞ղ էր չը թռչկոտալ Ստեփանը, կոտորների վրայով չը ցատկոտել. մի՞թէ նա միայն դրանով էր բաւական. — ոչ, այդ

շատ քիչ բան համարեց, երբ մշակների բոլոր ասածները մտաբերեց. «Աղքատութեան քարը դրոշմելը կայ ու կայ, մոտենց նա, դու ուրիշ բան ասա՛... չէ մին սրանից յետո՛յ էլ պիտի վիզներս փոխ անենք, փողի առաջ դողդողանք. էլ սլոճաւ, հէ՛նց ասրեմ, հէ՛նց տունս պահեմ, որ սաղ աշխարհքը զարմանայ. Սաքուն, Դանուն նման կ'ապրե՞մ, նրանք չեն իմանում. ե՛ս, ե՛ս կը տեսնեն ինչե՛ր կ'անեմ մի երկու տարուց յետոյ...»

Ստեփանը հասաւ տուն. կնիկը, որդիքը շատ ուրախացան իրանց տէր-տիրականին սովորականից դուրս ուրախներես տեսնելով. որդիքը — երկու աղջիկները՝ Զառին ու Մանուշակը, որոնցից առաջինը վեց տարեկան էր, իսկ երկրորդը՝ չորս, հեռուից հեռու չէին ման տալիս իրանց հօր շուրջը, մօտեցան, մինչև անգամ ուզեցին նորա գոգում նստել. իսկ փոքրիկ տղան, որ նոր-նոր սկսել էր չորեքթաթ տալ, աչքերը զցած հօր մեծ մեծ, ուրախութեամբ լիքը աչքերին, մի կերպ փորսող տալով մօտեցաւ ոտերին, ձեռներին անելով, փափիկ թաթիկը դրաւ կոշո ծնկան, սպասելով որ ուրախ հայքը վերցնի, ձեռքերի վերայ առնի: Թագուհին — Ստեփանի կողակիցը, աչքի անկիւնով նայելով մարդու լայն, սպիտակ, պարզ ճակատին, չափից դուրս ուրախ ու զւարթ դէմքին և սրած ընչացքին՝ ժպտաց, մի քնքշական զգացմունքով համակեցաւ, իւր աչքերն էլ փայլաւորեցին, իւր ծոցերն էլ յետ գնացին. որքա՛ն ուրախ կը լինէր միշտ այդպէս տեսնէր, միշտ այդպէս զգար...

— Խէ՛ր լինի, տեսնես ի՛նչ կայ, որ ուրախ է, մոտծում էր ուրախ ուրախ Թագուհին. հիմա լաւ ժամանակն է՝ ասեմ, որ մի քանի պակասորդ ունիմ առնի. վա՛յ թէ էլի բարկացաւ... չէ՛, ասեմ, նա ուրախ է, չի բարկանայ. այսօր էն ի՛նչ էր իմ դրուծիւնը մեր հարեանների մօտ, — քօշերիս կապը կտրած, գլխիս լաչակը ծրորած, արխալուղս ավուիւմ ավուիւմ դառած. չէ՛, պիտի ասեմ ինչ էլ որ լինի:

— Ա՛յ տղայ, դարձաւ ամուսնուն, բա ե՞րբ ես առնելու քօշերս, լաչակս... և հազիւ հազ կարողացաւ այդ բոլորը ասել:

— Դու մեծ բաներ ուզի, դրանք ինչե՛ր են, դու դեռ մի քիչ համբերի, յետոյ կը տեսնես ինչ կը լինի, տես քեզ խոս ուղումաշում չեմ պահում, — էլ սաղրի քօշերս որն է, դառ չարդաթս, ար-

րիւշում, զարբաբ արխալուզս, բոլորը բոլորը աւել աւել կը լինի, սկի մի բանի նեղութիւն չես քաշիլ:

Թագուհին սկզբում կարծեց մարդը իրան ձեռն է առել, ծաղր է անում, բայց յետոյ տեսնելով որ անկեղծ խօսքեր են, որ ղուրս են դալիս յորդառատ կերպով Ստեփանի բերանից, ոտը աւելի առաջ դրաւ:

—Ել ե՞րբ, ասաց աւելի համարձակ, քանի՛ մէկ սպասեմ, թողնեմ, որ բանը բանից անցնի, միսս երեւայ, յետոյ առնես. երեւի քաղաքը ցորեն ես տանելու ծախելու, կ'առնես չէ՞:

—Աղջի՛, ի՛նչ քաղաք, ի՛նչ ցորեն, գիժ է, գլխին ձի է քացի տւել, ես ինչ եմ ասում, սա ինչ. բա ականջներդ բամբակով լքցրել ես, այսքան հարաց ենք տալիս հարաց՝ դեռ դու նոր ես Վարդան վա՛յ անում. հա՛, հա՛, հա՛, լաւ կնիկ ես, լաւ իմ աշխատածը կը պահես այդ անխելք գլխովդ... Բագու եմ զնալու, Բագո՛ւ, դու հիմիկանից պատրաստութիւնը տես, ճղած, ճոթածը կարի՛ր, կարկատի՛ր, որ մի բանի էլ ասես պակասութիւն չը քաշեմ. դու տես այնանգից ինչե՛ր եմ բերելու է՛. դու տունը լաւ պահի՛ր, երկու տարի չի անցնիլ և մենք կ'ապրենք այնպէս ինչպէս մի քաղաքացի, էլ չես ասի՛ ա՛յս բեր, ա՛յն բեր, այն ժամանակը առանց բերանիդ նեղութիւն տալու իւր ոտովը կը գայ առաջդ կը կանգնի. լա՛ւ է, բաւական ես ինձնից, որանից էլ աւել ի՛նչ ես ուզում. բայց պէտք է մի քիչ հուփ սւած ապրել, շատ կը տեսնես, շատ էլ շաղ կը տաս:

—Բագո՛ւ. ա՛յ մարդ, էդ ի՛նչ ես ասում, բա ասա մենք էլ մարդամէջի կ'երևանք էլի. խալիսի կնանիքը այսօր քիթները աստղերի տեղերովն էին ման ածում, չէին էլ ուզում մեզ հետ խօսել, ինչ է մինի տղան, միւսի մարդը Բագու է. լա՛ւ, հիմա էլ թող չը խօսեն, ա՛յ ես նրանց գլուխը թաղեմ, ցա՛ւս քաղեն նրանք էլ, նրանց մարդիկն էլ, հէնց են իմանում թէ մենակ իրանք են աշխարհում, մին կենամ, մին հագնեմ, որ բերանները մնայ բաց. խէ դու ո՛ւմնից ես պակաս,—Նանո՛ւց, Սաքո՛ւց, որ սաղ Բագուն հաւաքել են, վեր առել եկել:

—Աղջի՛, մարդի անուն տո՛ւր, ինչ ես խօսում. թող քո այդ քիթները ցից կնանիք սպասեն մի երկու տարի էլ, այն ժամանակն

Թող քիթները տանեն աստղերին կայցնեն. ըհ, էլի խելքները պակաս կնանիք են է, հէնց են իմանում Թէ մենակ իրանց տղաներն են աշխարհումն, բա մենք ոչինչ, լաւ:

Թագուհին էլ ամուսնու նման վառւեցաւ. սիրունատեսիլ կերպարանքը մի րոպէում փոխւեցաւ—զւարթացաւ. սւ-սւ, խոշոր աչքերը ծիծաղկոտ կոպերի մէջ փայլեցան, ձեռք ու ոտքը ուրախութիւնից դող ընկաւ, շտապում էր ամեն ինչ, ինչ որ ամուսնու բերանից դուրս էր գալիս, մի ակնթարթում կատարել, վերջացնել. բայց ուրախութիւնից մի տեղ հանգիստ չէր նստում, կամ սնդուկն էր բանում, շորերը հանում կամ մի ուրիշ տեղից կապոց էր բերում, շորերը միմեանցով տալիս: Այսպէս անվերջ մինչև լոյսը կը խառնէր, միմեանցով կը տար եղած չեղածը, եթէ Ստեփանը չը նկատէր նրան, որ հանդարտութեամբ մի տեղ նստի, իւր բանին կենայ:

Երջանիկ էր Ստեփանը. առաջի անգամն էր, որ նա այնպէս ջերմ սիրով տղային կրծքին սեղմեց համբուրեց, առաջի անգամն էր, որ այնպէս քաղցր քաղցր, առանց բարկանալու, հայհոյելու իւր կողակցի հետ մի երեկոյ անցկացրեց: Նորա ոգևորութիւնը դեռ չէր նստել, ներսը, կարծես, քանի գնում այնքան աւելի էր եռում, եփում. նստած տեղը քրտնել էր, կարծես, վազելուց էր տուն ընկել. գլխը դրած գետնին, ձեռքը կողքին՝ երևակայում էր իրան Բագու: Բագուն նորա աչքին պատկերացաւ մի այնպիսի քաղաք, որ «ոչ ճունդ ունի ոչ պուճախ». այժմ ինքը ընկած է այդ քաղաքը, փողը սէլի պէս է, հաւաքում է հա հաւաքում, չի կշտանում, չի ուզում շուտով տուն դառնալ, ուզում է աւելի փող աշխատել, բոլորովին ապահովւել և ապա Թէ առօք-փառօք յետ դառնալ: Յետ դարձաւ. գրպանները տրաքում է, ապրում է ինչպէս մի բէգ. նա Թիք տաւ՝ իրան բէգի ղիրք տալով:

Թագուհին բանի տակ նստած՝ ասեղը ձեռքին կարկատան էր անում, մի և նոյն ժամանակ վառւած երևակայութեամբ Բագուայ մասին մտածում. — ամուսինը յետ է դարձել հագուստը փոխած, բերել է շատ փող և հագուստներ, աղջիկները քաղաքացու հագուստում են, իսկ ինքը արծաթի գօտի ունի ածած: Անցաւ մի երկու ամիս, ձիաները կանգնեցին բակումը, պատրաստուում են զիւղը Թողնելու. քաղաքում են և ի՛նչպիսի տներում են ապրում, ի՛նչպէս են

հազնւած, ո՛րքան երջանիկ և ուրախ են... Թագուհին այնքան էր յափշտակել, որ փոխանակ ծորած տեղերը կարկատելու, սաղ տեղերին էր զցում կարկատանը և կրկին քանդում:

Երեխաները քնած են. ձայն-ծուն չը կայ: Ստեփանի ականջը ձայնի էր, նրան շատ վատ էր թւում, որ աքաղաղները շուտով չէին յայտնում իրանց ձայնով բարի լոյսը. նորա համար ժամանակը կանգնած էր, առաջ չէր գնում, կարծես, մութը անվերջ պիտի տւէր, իսկ քունը, հէնց գիտենաս, նորա աչքերը չը գիտէին. երեւակալութիւնը հեռուները չէր գնում, բարձր թռիչքները փողի կոյտերն էին, որ ուրախ ուրախ աչքերը մեծ բացած հաւաքում հա հաւաքում էր: Ստեփանը չէր դադարում այդ մի և նոյնը զանազան ձևերով երեւակայել:

Թագուհին զաղդեց կարկատաններից, կարի վերայ ննջեց՝ քաղցր երազներ տեսնելով ասպագայի համար: Ստեփանն էլ ոսկու կոյտերի վերայ ննջեց և այդ ոսկու կոյտերը քնած տեղն էլ հանդիստ չը տւին:

Գ.

Սուրբի լուսին քաղցր հնչում էին եկեղեցու զանգերը և ժամաներներին հրաւիրում Աստուծոյ սուռնը: Ոտի վերայ էին գիւղացիները. ծերերը կուչ ու ձիգ անելով եկեղեցի էին գնում, հարս ու աղջիկ անլւայ կուժերը ուսերին իրանց աղբիւրն էին շտապում: Աղբիւրը կենդանացաւ լուսաբացի հետ, սպիտակ ու կարմիր լաշաններ էր, որ փռւում էին նորա վերայ. նոքա ակտրժակով չոմփ-չոմփ երեսներով տւին պաղ ու վճիտ ջուրը, զւարթացան և թշերի վերայ թարմ վարդեր բացեցան. լցրին իրանց սիրելի կուժերը աղբիւրի ակից և ուսերին դրած կաքաւի պէս շորորալով ու ցատկոտալով տուն եկան, կժերը վայր դրին, աւելը ձեռներն առան, տուն ու դուռը սկսեցին աւելել, սրբոտել:

Ստեփանի կինը վաղ զարթել, անթեղած կրակը իրար էր դրել, ջուրը բերել, սրբոտել. իսկ Ստեփանը գիշերւայ մեծ մասը անքուն անցնելով, անդադար Բագուայ մասին մտածելով, այն մի մասն էլ քաղցր քաղցր երազներ տեսնելով՝ դարձեալ Բագուայ մասին՝ վեր էր կացել առաւօտ-առաւօտ Մկրտումենց տուն գնացել Սաքանին Բագուայ մասին հարց ու փորձ անելու:

Ժամը վերջացաւ. ժամաւորները դուրս եկան, «ողորմի Աստուած» ասելով քթախոտ համեցէք արին իրար և ոտերը կախ տւին: Տէր-Մարկոսն էլ դուրս եկաւ և խօսակցութիւնը աւելի կենդանացաւ: Փերերի մէջն էր և Մկրտում ապէրը՝ Սաքանի հայրը. նա կուչ եկած, աչքերը կուլ գնացած, երեսը խորշոմներով ու կնճիւղներով ծածկւած, ճերմակ կոշտ միրուքը խճճւած՝ երեսին կպած, ծնօտն ու ընչացքը քթախոտից դեղնած մի ծերունի էր: Նորա սովորականից դուրս արտայայտութիւնը ու ուրախ աչքերը անխօս ասում էին. «Տղաս եկել է, էլ առաջւայ Մկրտումը չեմ, որ պտածակից նայեմ. քթախոտս էլ կաշւի մէջ չեմ պահում, տղաս Բագուից տուփ է բերել»։ Մկրտում ապէրը ցանկանում էր անպատճառ տուփը հանել, թէև կարիք չէր զգում քթախոտի. ուստի փոքրիկ, ջրջրոտ աչքերի անկիւնով դէս դէն նայեց, զողալով տուփը հանեց, մի քանի անգամ վախժիւնով կողքերին խփեց և որովհետև դեռ չը գիտէր տուփ բանացնելը՝ երեսը փոխանակ դէպի վեր պահելուց ցած պահեց, բացեցաւ և քթախոտից բաւականին թափւեցաւ. նա առաւ մի քաշ՝ մտքումը ինքն իրանից նեղանալով թէ ինչո՞ւ այդ պահին հանեց, որ չար աչք կսլչի և այդ օրին հասնի իւր սիրելի տուփը:

—Շնորհաւո՛ր լինի, շնորհաւո՛ր, Մկրտո՛ւմ, ի՛նչ լաւ տուփ է, տղադ է բերել հա՞, այս ու այն կողմից ձայն տալով մի-մի քաշ վերցրին և խեղճի քթախոտը վերջացրին:

—Մկրտում եղբա՛յր, ե՞րբ ենք աչքալուսանք գալու, ասաց տէր հայրը:

—Ձերն է տունը, ի՛նչ էք հարցնում, համեցէ՛ք գնանք, — ասաց և առաջ ընկաւ տրմբտրմբալով: Հինգ, վեց ծերունի և տէրտէրը հետևեցին Մկրտում ապօրը:

—Բարո՛վ, հաղար բարի, գալուստդ բարի, Սաքան, ասաց տէրտէրը տուն մանելուն պէս:

Սաքանը թախտից իջաւ, տէր հօր աջն առաւ: Բոլորեքեանք տեղաւորւեցան թախտի վերայ: Օղիի սրակը թերախորով ձւանների հետ Բագուից բերած մատուցարանում մէջ տեղ եկաւ: Սաքանը օղին ածեց և տէր հօրը համեցէք արաւ:

— Աստուած կեանքդ երկար անի, բաժակը ձեռին օրհնեց տէր-Մարկոսը, բարով ամեն անգամ օտարութիւնից այդպէս անվտանգ տուն գաս. Աստուած էլ աւել խելք, շնորհք, իմաստութիւն տայ: Մկրտո՛ւմ, բարով տղիդ պսակենք. պատրաստե՛ր, քեզ պիտի պարեցնեմ, ասաց ու խմեց ընչացքը ծծելով:

Բաժակը պտուտ եկաւ չորս բոլորը, ամեն մէկը իւր բաժին օրհնանքը տալով Սաքանին:

— Սաքա՛ն, Բազուից սկի չես պատմում. ախր գնացիր օտարութիւն չորս, հինգ տարի մնացիր, աշխարհք տեսար, մեզ նման ամեն բանից զուրկ չես, մի պատմի՛ր զոնէ լսելով իմանանք, թերախորովը խմելով հարցրեց տէր-Մարկոսը:

— Տէրտէ՛ր, այնքան բան եմ տեսել, որ եօթը օր, եօթը գիշեր նստեմ պատմեմ չի վերջանալ:

— Էլի զէսից զէնից պատմի՛ր, բոլորը չեմ ասում խօ:

— Տե՛ղ, տե՛ղ նա է ոչ թէ մեր գիւղը, մենք մեր գիւղում կարծում ենք թէ էլ ուրիշ տեղ չը կայ, ասաց Մկրտում ապէրը:

— Տէրտէ՛ր, սկսեց Սաքանը, որ աշխարհքս պտտես՝ այնպէս մեծ, փողը շատ քաղաք չես գտնի. է՛, որ շատ անգամ կանգնում ես ծովի մօտ, մնում ես հէնց զարմացած. ապրանքը ապրանքի ետեից չի կտրւում, գալիս է հա գալիս. որքան ներս է մտնում, այնքան էլ դուրս են հանում. ծո՛վ է ծո՛վ, ինչ քաղաք:

— Ի՞նչ տեսակ ապրանք են բերում, հարցրեց տէր-հայրը:

— Ի՞նչ տեսակ որ ասես. աշխարհիս ամեն ծայրից էլ այնտեղ ապրանք են բերում և այնտեղից էլ նաւթ առնում, տանում իրանց երկիրը: Ո՛րքան նա՛ւթ են տանում և ո՛րքան են աշխատում՝ սկի կարելի է հաշուով ասել: Մի տեղ որ ծխից երկինքը միշտ թխպած լինի, տես ո՛րքան գործարաններ կը լինի. տես որքան են իրանք աշխատում, որ բանւորներին այնքան առատ են վարձատրում. նրանց համար փող՝ մի և նոյնն է հող:

— Այդ բոլոր գործարանները հայերի՞ է:

— Ոչ, հայի էլ կայ, ռսի էլ, թուրքի էլ:

— Իսկ բանւորները հայե՞ր են:

— Հայ, ռուս, թուրք լիքն են և լաւ փող են վերցնում:

— Հապա որ այդպէս է՝ մեր տղայքը էլ ինչո՞ւ են տաւար պա-

հում, հողը վարում, էշ կենում, էշ մեծանում, հէնց գնան այնտեղ էլի. թէ լաւ փող կը ստանան, ինչպէս դու ես ասում եւ թէ աշխարհք կը տեսնեն, մարդավարութիւն կը սովորեն. տեսնելով կը լինի, գիւղում մնալով ի՞նչ կը լինի. գիւղացին ինչ է իմանում ժամը ի՞նչ է, քահանան ի՞նչ է. կը գնան, կը տեսնեն՝ թէ ինչպէս նրանք ժամասէր, քահանայասէր են, կը վերադառնան եւ նոյնը իրանք կ'անեն, դեռ ուրիշներին էլ կը խրատեն: Այ՛ Սաքանը, ես իմ Աստուածը, նա, ես գիտեմ, այժմ աւելի ժամասէր, աւելի քահանայասէր է, քան թէ առաջ էր՝ երբ տաւար էր պահում ու վար անում:

— Տէրտէ՛ր, բոլորը դէն, քահանան ի՞նչ է, որ տեսնես՝ եպիսկոպոսի է հաւասար նրանց մէջ, ի՞նչ տեսակ տներում են կենում, ի՞նչ նստել վեր կենալ ունին, ոտով չեն մանգալիս՝ կառքով, ծառաները յետեները գցած: Բազուցիք ի՞նչպէս են վարձատրում քահանային, — առանց համարելու փողը ջէբներից հանում, քահանայի սուրբ աջը առնում եւ այնպէս ծածուկ են տալիս, որ իրանց ձախ ձեռքը անդամ չի իմանում: Քահանան մի նշան է օրհնում, հարիւր մանէթ է վերցնում. սորա նման էլ ուրիշ բաները:

— Բա՛ որ ես ասում եմ. մինչեւ մարդ մարդավարութիւն չը սովորէ, ի՞նչ կ'իմանայ ժամի նշանակութիւնը, քահանայի զինը. մի նշան է օրհնում մի քանի ընկեր, հարիւր մանէթ է ջէբը դնում, իսկ մենք, որ ամբողջ տարին քանի քանի մկրտութիւն, նշան, իսկ մենք, որ ամբողջ տարին քանի քանի մկրտութիւն, նշան, պսակ ենք անում՝ հարիւր մանէթ վերցնում ենք: Դէ ե՛կ համապրի՛ր, համ էլ քահանայութիւն արա՛: Այ՛, քահանայ լինես Բազու եւ ոչ թէ գիւղում: Զէ՛, մեր գիւղացիները շատ յիմարութիւն են անում, չեն թողնում իրանց որդկերանց տանից դուրս գան, գնան փող բերեն, մարդավարութիւն սովորեն, որ գիւղն էլ մի քիչ շնորհք ընկնի, թէ չէ այսպէս ապրուստ չի լինի. ի՞նչ ենք մենք, ի՞նչ, ինչի՞ր ենք նմանում, մեզ էլ է Աստուած ստեղծել, քաղաքացուն էլ, մենք կարո՞ղ ենք մարդ անունը համարձակ տալ մեզ. չէ, հէնց այսօրանից ես կը քարոզեմ բոլոր ծնողաց, որ իրանց որդկերանց ուղարկեն Բազու. բաւական է որքան քնած մնացինք:

Երկրորդեցին օղին: Տէր-Մարկոսը Բազուայ քահանաների մասին էր մտածում եւ երանի տալիս նրանց. ինչպէս նա եւս կը ցանկանար մշակների հետ գնալ այնտեղ քահանայ լինել կամ թէ չէ

Հէնց ոտը մի գցել այնտեղ. նա մտածում էր. «Նս ծերացել եմ, չեմ կարող էլ այսուհետեւ օտարութիւն գնալ, թող գիւղացի աղաները գնան և հարուստ վերադառնալով մենք էլ այնպէս կը վարձատրուենք, ինչպէս մեր եղբայր քահանաները Բագուում»:

—Այսքան էլ անխելքութիւն կը լինի, որ մենք ունինք, ասաց ուրախ ուրախ Ստեփանը. մեր գիւղում քնած ենք, իսկ ուրիշները աշխատում հա աշխատում են:

Ուրախ էր Ստեփանը, որովհետեւ գաղափարակիցներին գտել էր. իւր մտադրութիւնը կատարել անհրաժեշտ էր համարում, որովհետեւ տեսնում էր աչքի առաջ՝ թէ ի՞նչպէս ժողովրդի արթուն հովիւը քարոզում էր տաւարն ու գութանը թողնել, շտապել քաղաքները, բերել փող և մարդավարութիւն, փոխել գիւղացու կեանքը և լինել քաղաքացի: Տէր-հայրը թուում էր նորա աչքերին ինչպէս ժողովրդի բարեացակամը, նորա շահերին պաշտպանը և լուսաւորութեան առաջնորդը: Նա տեսնում էր տէր-Մարկոսի ձեռին մի բոցավառ լապտեր, որ լուսաւորում էր ամբողջ գիւղը, և գիւղացիները այնպէս էին լոյսի վերայ դալիս, ինչպէս ոչխարները աղի վերայ:

—Օրհնեա՛լ լինիս, Ստեփա՛ն, լաւ ասացիր. Սաքանն է ասում թէ այնտեղ մարդիկ ոչ քուն ունեն և ոչ դադար, միշտ գործում, աշխատում են, թէ իրանք շահւում և թէ իրանց քահանաները. որ նրանք մի նշան օրհնելով հարիւր մանէթ չ'առնեն բա ե՛ս պիտի աւնեմ մեր գիւղ տեղը, որ բացի տաւար պահելուց ու վար անելուց ոչինչ չը զիտէք: Մի մարդ, որ տարին տասներկու ամիս տաւարի հետ լինի, ասիւր նրանից էլ ի՞նչ կարելի է պահանջել, նորա մարդավարութիւնը էլ ի՞նչ կը լինի. առակը անխոտելի՝ «էջը ի՞նչ զիտէ նուշը ի՞նչ է». կամ թէ չէ ուր մեզ չեն յարգում, մեզ ինչպէս քահանայ չեն ընդունում, ասիւր ի՞նչպէս կարող ենք մենք աւելի պահանջ ունենալ, ասած է՝ «էջի քացուց բէղամաղ մի՛ լինիր»: Սիրելի՛ք, ինչպէս մեր հայրերն են եղել, այնպէս էլ ուզում ենք մենք լինել, մի աչքներս հեռու չենք դարձնում, տեսնենք եօթը սարի, եօթը ձորի յետև ի՞նչ են անում, որ մենք էլ սովորենք և ըստ այնմ մեր կեանքը բարեփոխենք. բաւական է, այսքան էլ համբերութիւն կը լինի. դուրս եկէ՛ք ձեր կոճերի տակից, առէ՛ք ճանապարհորդի պարկը, Աստուծոյ անունը տէ՛ք, գնացէ՛ք այնտեղ՝ ուր կայ շատ

փող, ուր կան մարդիկ, որոնք ժամասեր, քահանայասէր են, սովորեցէ՛ք նրանցից քրիստոնէութիւնը, դարձէ՛ք ձեր տգէտ ու թշուառ ծնողաց մօտ, որ ծերութեան ժամանակ հասկացնէք նրանց այն ճանապարհը, որ տանում է հանդերձեալ երանաւետ կեանքը: Ես այս մենակ այստեղ չեմ ասի, տնկում, եկեղեցում կը քարոզեմ, թող ահանջները լաւ բանան, բարին չարից զանազանեն, անեն այն ինչ որ դէպի Աստուծոյ ճանապարհն է տանում: Ես ինձ համար մեծ մեղք կը համարեմ, որ, երբ տեսնում եմ գիւղացիին փոխանակ աջ գնալու՝ ձախէ գնում, ճանապարհին շատ տեղ սայթաքելով՝ եթէ չը զգուշացնեմ նրանց ասելով. «Սիրելի՛ ժողովուրդ, գնացէ՛ք աջ, այնտեղ կան սկիւղ կոյտեր, այնտեղ կայ քրիստոնեայ բնակիչ, ձախ մի՛ շեղւէք, կ'ընկնէք մութ խորխորատ» ուր կեղտոտ տաւարին պիտի ծառայէք, ուր ցեխօտ զութանի յետեից պիտի քաշքաշ լինէք»:

Մկրտումի տունը կենդանացել էր. հարեանները թափւել, լցւել էին. քահանան օղին խմած ոգևորւել էր, և գիւղացիներին օգուտ էր ուզում՝ տալ՝ աչքի առաջ ունենալով իւր սեպհական օգուտը, այն է՝ մօտ ապագայում իւր առաստ վարձատրութիւնը: Գիւղացիների պէս նա էլ մտքումը կորկոտ էր գցել, Բագու ուղարկած երիտասարդներին համարում էր սոկոսով տւած փող:

Ոգևորւել էին գիւղացիները, ուրախական բացականչութիւններ էին հանում. այս ու այնտեղից լսւում էր՝ «բերանի՛դ, այդ սուրբ բերանի՛դ մատաղ, որ մեզ համար հոգս ես անում, դու այդ քո բարութեամբ արքայութիւնը ժառանգեցիր»: Ել ուրախութիւնից ոչ ոք չէր կարողանում խօսել: Իւրաքանչիւրը իւր առանձին մտածողութիւնը ալժամ ընդհանուրի մտածողութեան հետ ներդաշնակ և նման տեսնելով՝ աւելի և աւելի ոգևորւեցաւ. մէկը եթէ որոշել էր մէկ տղային ուղարկել, այժմ երկուսին, երեքին էլ միանգամից է ումէկ տղային ուղարկել. նոքա լաւ տեսնում էին թէ Սաքանը ի՛նչպէս զում ուղարկել. նոքա լաւ տեսնում էին թէ Սաքանը ի՛նչպէս մաքուր, ի՛նչպէս լաւ հագւած մի քաղաքացու տղայ է դարձել. նորա բերած մատուցարանը, որ սիւնի ձակատից էին կախել օղին խմելուց յետոյ, կանաչ-կարմիր փօքրիկ սնդուկները, որ պատի տակովն էին շար գցել և վերջապէս հօր քթախոտի տուփը, որ հանկոխ չէր գտնում Մկրտում ապօր ձեռին, — այս բոլորը տեսնելուց և տէր հօր ասածները լսելուց յետոյ՝ նրանց հայեացքը անխօս ասում էր. «Ել ի՞նչ ենք կանգնել, այսուհետեւ էլ սպասելը չի բռնի, դէպի առաջ, դէպի ոսկու կոյտերը, դէպի աւետեաց երկի՛րը»:

(Ել շարունակելի)

ՍՕՆԷՏ

ԱՐԾԻԻԵԱՆԻ

Թո՛ղ քեզ ճոխ կեանքի հպարտ զաւակներ
Ծաղրեն կուրօրէն, նազելի՛ ընկեր,
Որ դու ալդ շքեղ քո փարթամ կեանքում
Միայն իմ անզարդ երգն ես դու սիրում:

Թո՛ղ սէրն անարգող մարդիկ անզգայ
Քեզ կոչեն՝ «անփորձ, անմիտ երեսայ»
Եւ մատաղ սրտիդ թախիժն ու հրճանք
Համարեն հիւանդ հոգու զառանցանք:

Անվերջ չէ փալլը շըլացնող ոսկու,
Վաղ-ուշ սև ժանգն է նորան պատելու.
Բայց անշահ սէրը, որպէս վառ արև,
Պայծառ կը շողայ անվերջ, յարատև:

Եւ քո անունը, մանո՛ւկ աննման,
Իմ պարզ երգերում կ'ապրէ յաւիտեան:

3 դեկտեմբերի, 1886 թ.

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ԵՍ ԽԵԼԱԳԱՐԻԵՑԻ

Գ. ՉՄՇԿԵԱՆԻ

1867/68 Թւականի Հայ Թատրոնական սեզօնին, մեր զերասանական ընկերութիւնը, որի գլխաւոր ուժերից մէկն էր Հանգուցեալ Ամերիկեանը, տւեց քսան և չորս Հայերէն ներկայացումներ, որոնցից վեց ներկայացումը տեղի ունեցան զատիկից յետոյ, Հանգուցեալ քաղաքային Թատրոնում:

Մեր ունեցած ընկերութեան ամենանշանաւորը և եկամուտ տուողը՝ նոր գրւած պ. Սունդուկեանցի «Խաթաբալա» պիեսն էր:

Մինչև այդ պիեսի ներկայացնելը, ընկերութիւնը բաժանում էր զուտ եկամուտը իւր մէջ որոշած տոկոսով ամեն մէկ անձի:

«Խաթաբալա»-ի առաջին իսկ խաղը տալուց յետոյ, որի նման եկամուտ մենք երբեք չէինք ունեցել, Հանգուցեալ Ամերիկեանը, տեսնելով այդ յաջողութիւնը և վստահ լինելով, որ նրան փոխարինող ոչ ոք չի կարող լինել Պարասիմ Եակուլիի զերում և որի զերականութեան մէջ նա մեծ ֆուրոր էր հանել, իսկոյն առաջարկեց ուղտի մատում, այն է՝ որ նա կը խաղայ միայն երեք անգամ այն պայմանով, որ երրորդը լինի դարձեալ «Խաթաբալա»-ն նորա նպաստին: Ընկերութիւնը ստիպւած էր ընդունելու այդ առաջարկութիւնը, որոշելով, եթէ այդ խաղը վերջացնելուց յետոյ՝ միւս խաղերից այնքան եկամուտ չը լինի, որ Թատրոնական ծախսը ծածկի, նոքա՝ ընկերութեան անդամները՝ չեն մասնակցում փնասին. իսկ ծախսը ծածկելուց յետոյ զոյանալի եկամուտից կը բաւականանան, ինչպէս և առաջ, իրանց հասանելի տոկոսիքով: Հետեւապէս՝ միակ պատասխանատու անձը, թէ Թատրոնի վարչութեան և թէ հասարակութեան առաջ, մնում էի ես, իբրև խմբի կառավարիչ և ընթիսօր:

Ինչպէս և պէտք էր սպասել, Ամերիկեանը ստացաւ զուտ եկամուտ մօտ 900 ռուբլի, արծաթեայ և ոսկէ ընծաներ՝ մօտ 500 ռուբլու չափ և իսկոյն զնաց ամարանոց Բօրթօմ կոչւած հանքաջրերը:

Այնուհետեւ սկսեցին մեր ներկայացումները կաղել և, վերջին աֆիշը հրատարակելուց յետոյ, ներկայացման օրը կասսայում կար միայն 400 ռուբլու չափ: Ո՞րտեղից կարող էի ես վճարել:

Ամառը մօտենում էր, իսկ ես մնում էի առանց որ և իցէ պարապմունքի, ամբողջ մի ընտանիք՝ մայր, քոյր և այլն գլխիս փաթաթւած:

Ընկերոջս խարդախ վարմունքը մի կողմից, հասարակութեան դէպի ինձ ցոյց տւած սառնասրտութիւնը միւս կողմից, ինձ գցեցին սաստիկ մտաւանջութեան մէջ:

Քունը կորաւ աչքերիցս. ախորժակս փակեց բոլորովին. ես սաստիկ յուզւած, ջղերս լարած, սկսեցի այս և այն կողմն ընկնել մի որ և իցէ պարապմունք գտնելու, և չէի նկատում իմ տարօրինակ վարմունքս, որ թւելի էր լինում ուրիշներին:

Օրինակ՝ մէկ օր, մի բարձրաստիճան չինովնիկ, ծանօթներիցս, ինձ հրաւիրել էր իւր մօտ՝ առաջարկելու խմբի մի անընդունակ անձի համար բէնէֆիս տալ: Այդ հրաւերի պատճառը ինձ անյայտ լինելով, և միևնոյն ժամանակ յարգելով այդ պարոնին, ներկայացայ նրան՝ երեկոյեան թէյի ժամանակ: Նորա շքեղ դահլիճում ես գտայ ժողովւած նորա բոլոր ընտանիքը և մի քանի ինձ անծանօթ մարդիկ:

Մի քանի խօսք արտասանելուց յետոյ, ես նկատեցի, որ բոլորը սկսեցին ինձ դիտել հետաքրքրութեամբ: Նս չը գիտեմ թէ ի՞նչ տարօրինակ բան կար իմ շարժածքիս մէջ, միայն երբ լսեցի պարոնի առաջարկութիւնը, սաստիկ հոգոց քաշեցի և յայտնեցի իմ զարմանքս, որ պարոնը, թատրոնական միւս շահերը զանց առնելով, բարերարութիւն է ուղում անել խմբի ամենաանընդունակ անդամներին մէկին, երբ թատրոնը պարտքի մէջ խեղդւում է:

Բարձրաստիճան չինովնիկը վրդովեց. իսկ ես մի սաստիկ ցաւ զգացի սրտիս մէջ, մտածելով որ այդ մարդիկը, որոնք բարերարութիւն անելու միջոց ունին իրանց զրպանից, չը հասկանալով իմ ճարահատեալ զրութիւնը, փոխանակ ինձ ձեռք մեկնելու, յանուն

գործի, պահանջում են ինձնից, նրանց «խաթրը» չը կտարելու համար, նոր պարտքերի տակ ընկնել:

Ի՛նչ անցաւ յետոյ՝ չը գիտեմ: Բայց երբ ես ուզեցի հեռանալ, պարոնը դառաւ դէպի ինձ իւր ցաւակցութիւնը յայտնելով, որ ես մի այլպիսի «անվայել» դրութեան մէջ վստահացայ ներկայանալ նորին զերազանցութեան:

Այդ ժամանակ ես չը հասկացայ թէ նա ինչի՛ն էր ուզում ակնարկել «անվայել» դրութեան մէջ գտնելով ինձ, բայց յետոյ ես իմացայ, որ նա ինձ հարբած է կարծել, այն ինչ ես համարեա մի ամբողջ շաբաթ, զուրկ ակորժակից, մի բաժակ գինի կամ ուրիշ խմիչքեղէն բերանա առած չէի:

Հարուստը հիւանդ աղքատիս հարբածի տեղ էր ընդունել:

* * *

Այդ տարին մեծ պահանջ կար երկրաչափների, վրաց ազնւականների ճորտերին ազատութիւն տալուց յետոյ, նրանց հողային կալւածքները սեպհականեցնելու համար:

Ես դիմեցի մի քանի ինձ ծանօթ վրաց իշխաններին, որոնք և յաջողեցրին ինձ Սղնախու նահանգի հաշտարար միջնորդի (МИРОВОЙ ПОСРЕДНИКЪ) մէկի մօտ ուղարկել երկրաչափի պաշտօնով:

Ինչպէս լաւ յիշում եմ, շատ տաք օր էր:

Փամի տաան էր առաւօտեան, երբ ես ուղղւեցի Սաղ ասւած Թիֆլիսի Թաղերից մէկը, ուր պիտի նստէի Ֆուրգօն և նրանով ճանապարհ ընկնէի Սղնախ:

Այդտեղ ես սպասեցի մինչև ժամը տասներկուսը, որովհետև բացի ինձ՝ կառապանը ունէր և ուրիշ ճանապարհորդներ, որոնք հազիւ այդ ժամին հաւաքւեցան: Կառքի մէջ զետեղւած էին զանազան զստակարգի մարդիկ, նրանց մէջ և երկու լէզգի, մէկը ծեր միւսը՝ երիտասարդ—երկուսն էլ զինաւորւած ահագին խանջարներով և ատրճանակներով:

Այս հասարակութեան մէջ մտնելուն պէս, ինձ թւաց թէ բոլորը կասկածով են նայում ինձ վերայ, և եթէ մէկը միւսին ծածուկ

բան էր յայտնում, ես սկսում էի հեռագրատել համոզվել, որ դրանք անպատճառ ինձ վերայ են խօսում, նաև այն երկու լեզուները, որոնց խօսակցութիւնը անհասկանալի լինելով ինձ համար, կարծում էի, որ անշուշտ նոքա էլ ինձնով են զբաղւած, ապա թէ ոչ ինչո՞ւ նոքա խօսելիս երբեմն դառնում էին դէպի ինձ, խորհրդաւոր հայեացքով, ձեռքերը դնելով իրանց երկար ու սուր խանջարների վերայ:

---Ձէ', այստեղ մի բան կայ, անշուշտ մի դաւադրութիւն է կազմւած իմ դէմ... Ես սկսեցի զգալ մի տեսակ վախ. սիրտս սկսեց բաբախել և այդ ընդմէջ, ընկնելով մտածմունքիս հետ, ես կամենում էի գտնել մի պատճառ, որի շնորհիւ այդ տեսակ մի զարհուրելի դաւադրութիւն է կազմւած իմ դէմ: Վերջապէս գտայ այդ զրդոզ պատճառը:

Ձէ՞ որ ես գնում էի վրաց իշխանների հողերը բաժանելու նրանց ճորտերի մէջ և չէ՞ որ այդ իշխանների ցեղերից ամենազօրեղներն են իշխան Ա....ներ և Վ....ներ և այս վերջինի ցեղից է նշանակւած այն հաշտարար միջնորդը, որի մօտ ես պիտի ծառայէի:

Եւրիկա', գտայ. հէնց այդ է պատճառը, որ երկու լեզուները ուղեկցում են ինձ իրանց զարհուրելի խանջարներով: Երևի դոքա պիտի ինձ սպանեն ճանապարհին, որ խանգարեն ճորտերի հողերի բաժանումը: Ուրեմն դոքա վարձւած մարդասպաններ են... Բայց ինչո՞ւ. ի՞նչ օգուտ ինձ սպանելուց. չէ՞ որ երկրաչափներ շատ կան, ինձ կը սպանեն՝ մէկ ուրիշին կը բերեն և վերջապէս այդ անգութ մարդիկը մի՞թէ չը գիտեն, որ հացի ապրուստ հալածհալածելու համար եմ այդ ծանր աշխատանքը յանձն առել. չէ՞ որ ես միայն իմ զլխիս համար չեմ հոգում, այլ ամբողջ մի ընտանիքի համար: Խեղճ իմ մայր, խեղճ իմ քոյր և նորա երկու մատաղահաս որբիկներ. չէ՞ որ նրանք առանց իմ աշխատանքի սովից կը մեռնեն... Աստուած իմ, Աստուած, խղճա՛ ինձ... և արտասուքները սկսեցին հեղեղի պէս թափւել աչքերիցս:

Երիտասարդ լեզուին, լսելով իմ հեկեկանքս, դառաւ դէպի ինձ քստ երևոյթին համակրանքով, բայց ինձ թւաց թէ նա ծաղրում է և մտածում է, որ ոչինչ արտասուք չի կարող նրան խղճահարել և որ վիճակս վճռւած է արդէն:

Ես սկսեցի աղերսական. դէմքով նայել շուրջս, ցանկանալով կարեկցութիւն գտնել ուղեկիցներէս մէջ. բայց ընդհակառակը, ինձ երեւաց, որ նոքա քչփչում են իրարու հետ, հաղորդելով մէկը միւսին իմ անել զրութեան մասին:

Շոքը սաստիկ սկսեց նեղացնել. կառապանը յայտնեց, որ մենք իսկոյն կ'իջնենք մէկ զով տեղ, անտառի մէջ, որտեղ գտնուում է լաւ սառը աղբիւր և որ այնտեղ թէ մենք կը հանգստանանք և թէ մեր ձիաները:

— Ըհը', մտածեցի ես, սրանք նպատակով չեն ուզում շարունակել ճանապարհը մինչև մոլթն ընկնիլը, որ յետոյ առաւել հեշտ լինի իրադործել իրանց դժոխացին մտադրութիւնը:

Ճշմարիտ, որ մենք իջանք մի դեղեցիկ ծառուղիի մէջ, ուր և բղխում էր արտասուանման մաքուր և սառը աղբիւրի ջուր:

Կառքից դուրս գալուն պէս՝ ամենքը սկսեցին ծառի սուղերներէ տակը նստել. իսկ ես, ընդհակառակը, կամենալով ինձ հեռու պահել դէպի ինձ թշնամութեամբ վերաբերող հասարակութիւնից, հեռացայ արևի ճառագայթներից այրող դաշտը և այնտեղ յենւելով մէկ քարի վերայ, ընկայ սաստիկ մտատանջութեան մէջ:

— Զէ', պէտք է խոյս տալ սրանցից, վճռեցի ես... բայց ի՞նչպէս, չէ՞ որ նրանք կը նկատեն, կ'ընկնեն ետեւիցս և առաւել մեծ տանջանքների կ'ենթարկեն ինձ:

Միւսնոյն ժամանակ իմ մէջ ծագեց մի ուրիշ տեսակ զգացմունք, այն է՝ քաջահոգութիւն:

— Ի՞նչպէս ես խոյս տամ իմ թշնամիներից, ցոյց տամ որ ես վախենում եմ մահից. երբէ՞ք... վճռեցի և մօտեցայ ուղեկիցներէս, որոնք արդէն խմբւել էին աղբիւրի շուրջը և նախաճաշում էին:

Սօտենալուն պէս նրանք հրաւիրեցին ինձ մասնակցել նրանց նախաճաշիկին: Ինձ թւեց, որ նրանք ծաղրում են, ուզում են ծածկել իրանց խարդախ մտադրութիւնը:

Ես վճռեցի իմ մէջ ձեւանալ այնպէս, որ իբր թէ ոչինչ չեմ կասկածում, և գնացի նախ դէպի կառքը, հանեցի ինձ հետ ունեցած ուտելիքիս պաշարը և միացայ նրանց հետ: Ոչինչ ակորժակի պահանջ չէի զգում, բայց այնու ամենայնիւ, ցոյց տալու համար որ ես ոչինչից չեմ վախենում, սկսեցի անդիտակցաբար ուտել,

անգամ մի բաժակ զինի, որ առաջարկեց կառապանը, ես խմեցի՝ իբր թէ մեծ ախորժակով։ Այն անիծեալ լէզզիները դարձեալ կողքիս էին նստած, և որովհետեւ նրանք պէտք է Սղնախից ոչ հեռու բաժանէին մեզանից և այնուհետեւ ճանապարհորդէին երկուսով, զիշեր ժամանակ, բնականապէս նրանք սկսեցին կարգի բերել իրանց զէնքերը։ Այդ տեղ ինձ թողեց իմ քաջութիւնը։

— Հը, մտածեցի ես, սրանք անգամ չեն ուզում սպասել, որ զիշերը հասնի և մթնով գործ դնեն իրանց զարհուրելի ոճրագործութիւնը։ — Յգնեցէ՛ք, աղաղակեցի ես, կարծելով որ իսկոյն պիտի կողքըս խրեն իրանց երկար և լացն խանջարները, և վեր թռչելով տեղիցս՝ փախաց դէպի դաշտը, աշխատելով մի այնպիսի տեղ պահ մտնել, որ նրանք չը կարողանային ինձ նկատել։ Մտայ ճանապարհի մօտ գտնուող մէկ արտի մէջ և աշխատեցի թագ կենալ։ Այն ինչ կառապանը համոզւելով վերջապէս, որ ես երևի հիւանդ եմ և խղճաւով, որ չը լինի՞ թէ մի վտանգ պատահի ինձ, եկաւ ետեւիցս և գտաւ ինձ։

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, զիմեց նա ինձ վրացերէն լեզուով, չը լինի՞ թէ դու հիւանդ ես։

— Անաստուածնե՛ր, պատասխանեցի նրան լալով. ի՛նչ էք ուզում ինձանից, ի՞նչ եմ արել ես ձեզ, որ դուք ուզում էք սպանել ինձ։

Մնաց խեղճ մարդը շարած.....

— Ոչ ոք մտադրութիւն չ'ունի ոչ թէ քեզ սպանելու, անգամ մէկ անբաւականութիւն պատճառելու։ Հանգստացի՛ր, ե՛կ գնանք, իսկոյն կառքը կը լծեմ և մէկ-երկու ժամից մենք արդէն Սղնախում կը լինինք. տեսնո՞ւմ ես՝ արդէն սկսում է մթնանալ։

Ճշմարիտ, որ ես քիչ հանգստացայ և հետեւեցի կառապանին։ Կէս ժամից յետոյ մենք ճանապարհ ընկանք։

*
* * *

Մութը վրայ հասնելուն պէս՝ կասկածներս կրկնապատկեցին. ամեն րոպէ ես սպասում էի, որ իսկոյն ինձ կը մորթեն ոչխարի նման և մէկը չի գտնւի, որ ինձ պաշտպան դուրս գայ. որովհետեւ, մտածում էի ես, այս մարդիկը ոչ թէ ճշմարիտ ճանապարհորդներ են,

այլ դա մի կազմակերպւած խումբ է, որ վարձւած է ինձ սպանելու համար և եթէ կը գտնուի նրանց մէջ մէկը, որի գուլթը շարժւէր և ուզենար ինձ պաշտպանել, անկարող կը լինէր, որովհետեւ ինքն ևս ինձ հետ զոհ կ'երթար:

Կեանքումս երբեք ես ոչ մի հիւանդութեան ժամանակ այդպիսի տանջանքներ չեմ կրել, ինչքան այդ երեկոյ և յետոյ մինչև առողջանալս:

Մէկ րոպէ ես չէի կարողանում հեռացնել ինձանից այդ անտանելի չարագուշակ կասկածները: Մի կասկած առաջացնում էր մի ուրիշ նոր, առաւել հրէշաւոր կասկած, որը զարգանալով հետզհետէ իսկոյն ստեղծում էր այնպիսի մի պատկեր, մի զարհուրելի տեսարան, որի առաջ ոչինչ էին Նիկիզիցիայի ամենասարսափելի տանջանքները:

Ինչպէս յայտնի է, Նուկրիան անուանւած կայսրանից պիտի իջնել Սղնախ, որտեղից ամբողջ քաղաքը իւր շրջակայ գիւղերով և Ալազան գետի սքանչելի հովիտով, Կովկասեան լեռների շղթայի ձիւնապատ գագաթներով բացւում է ճանապարհորդի առաջ, իբրև մի յափշտակիչ պատկեր, որի առաջ դիտողը զմայլւելով հետզհետէ սլանում է երևակայութիւնով մի այլ գերբնական աշխարհ, որի մասին համարձակ կարելի է բացականչել Պանտէի հետ միասին՝ թէ այդ տեսարանը երկնքի մի կտորն է, որ անակնկալ կերպով ընկել է և մի դիրք է բռնել մեր երկրագնդի վերայ:

Այդպիսի տպաւորութիւն էր արած ինձ վերայ այդ տեսարանը, երբ ես մի քանի տարի սրանից առաջ այցելեցի Սղնախու և Թելաւի նահանգները:

Իսկ այդ երեկոյ, երբ բացւեց այդ տեսարանը և մեր տակը երևաց Սղնախի լուսաւորւած տները և այգիները, ինձ թւեց, որ մի տեսակ զարհուրելի աղմկալից պատրաստութիւններ է տեսնւում այնտեղ գալստեանս պատճառով: Նս պարզ և որոշ լսեցի թէ ինչպէս ամբողջ աղաղակում է. սկսեց հետզհետէ պարզւել իմ հիւանդ երևակայութեանս համար, որ բոլոր Սղնախի բնակիչները բաժանւել են երկու անհաշտ թշնամական կուսակցութիւնների, որոնցից մէկի պարագլուխներն են իշխան Ա...ներ, իսկ միւսինը՝ Վ...ներ: Նւ ես որովհետեւ գնում եմ այս վերջինների աւագ տոհմի ներկայացուցիչ:

մօտ, որի ազդեցութեան տակ կարող էի փնասել առաջինների շահերը, ուրեմն պարզ էր, իբրև ցերեկ, իմ խեղճ երևակացութեանս համար, որ ահա՛ դրանք, հաւաքւելով հրապարակի վերայ, սպասում են, որ ես իջնեմ, և եթէ ինձ չը կարողացան պաշտպանել Վ...ները, այն ժամանակ ինձ կը մահացնեն սաստիկ ձևով Ա...ն իշխանների կուսակիցները: Քանի մօտենում էինք քաղաքին, այնքան սաստկանում էր աղմուկը և անգամ ինձ որոշ լսելի եղաւ եկեղեցիների զանգահարութիւնը:

Ես սկսեցի դողալ ամբողջ մարմնով և չէի վստահանում կառքից դուրս նայել, որ չը լինի թէ ճանաչեն ինձ և իսկոյն դուրս քաշեն կառքից: Փողոցներից մէկի մէջ երբ կառքը կանգ առաւ, ես վստահացայ դուրս նայել և տեսնելով, որ այդ փողոցում ամբոյս չը կայ, մէկ րոպէում դուրս թռայ կառքից և սկսեցի վազել, ինքս չը հասկանալով թէ ո՛ւր եմ գնում: Յանկարծ նկատեցի առաջս մի եկեղեցու զաւրթ և ներս պրծայ այնտեղ:

—Այստեղ, մտածեցի, ես ապահով կը լինիմ, երևի նրանք չեն համարձակւի յարձակւել ինձ վերայ եկեղեցու զաւթում:

Մի փոքր ժամանակ կանգ առնելուց յետոյ, ի՛նչքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ ես դսի շէնքից ճանաչեցի, որ դա հայոց եկեղեցի էր:

Եկեղեցու դիմացը կար մէկ շինութիւն, որի մի քանի պատուհանները լուսաւորւած էին: Ես մեքենայաբար մօտեցայ այդ շինութեան, վեր ելայ սանդուղքներով պատշգամբը, ուր տեսայ կանգնած դրան առաջ մի երիտասարդ շէկ մօրուքով... նոյնպէս մեքենայաբար մօտեցայ այդ երիտասարդին և դողդողուն ձայնով հարցրի.

—Պարո՛ն, — ստացի և չը կարողացայ շարունակել, վախենալով մի՛ գուցէ այդ երիտասարդը ինձ իսկոյն մատնէ:

Երիտասարդը նկատելով իմ տարօրինակ դիրքս, մօտեցաւ ինձ և.—Պարոն Չմշկեա՛ն — բացականչելով՝ իսկոյն գրկախառնեց ինձ:

Ինձ ևս ծանօթ թւեց երիտասարդի դէմքը, բայց չը յիշելով նորա ազգանունը, շուրջս նայելով, դիմեցի նրան շատ խորհրդաւոր ձևով:

—Ի սէ՛ր Աստուծոյ, պարո՛ն, պաշտպանեցէ՛ք ինձ....

Երիտասարդը զարմացած հարցրեց.

—Ի՞նչ է պատահել, ո՞ւմ դէմ պէտք է ձեզ պաշտպանել:

—Այդ անաստուած իշխանների դէմ... նոքա ինձ կամենում են սպանել:

Ես նկատեցի, որ երիտասարդը ևս վախեցաւ:

—Ինչո՞ւ համար, ի՞նչ իշխանների, ո՞վ կը համարձակւի:

—Դուք չը գիտէք, պարո՞ն, ինձ հրաւիրել են իշխան Վ...էն և հաշտարար միջնորդը. ես պէտք է ստրուկների հողերը բաժանեմ, բայց չը գիտեմ թէ ինչի՛, իշխան Ա...ները չը համակրելով Վ...էին, կամենում են ինձ սպանել... Օգնեցէ՛ք, ի սէ՛ր Աստուծոյ... Ահա՛ երկու անիրաւ լեզգիներ Թիֆլիսից մինչև այստեղ ուղեկցում էին ինձ և կամենում էին ճանապարհին սպանել, բայց ես խոյս տւի: Հիմա, կարծեմ, նրանք ինձ փնտռում են... Օ՛, պաշտպանեցէ՛ք, արտասուելով մրմնջացի ես:

Խեղճ երիտասարդը շւարեց: Նա չէր կարող երեւակայել, որ այդպիսի մի դաւադրութիւն լինէր իմ դէմ, նաև որ գիտէր թէ մի քանի ժամանակ առաջ ինչչաջողութիւններ եմ ունեցել իմ խաղերովս Թիֆլիսի հայոց բեմի վերայ և չը գիտէր անգամ, որ ես երկրաչափ եմ:

—Հանգստացէ՛ք, պ. Չմշկեա՛ն, հանգստացէ՛ք: Մտնենք սենեակս, դուք այստեղ ապահով էք, ոչ ոք չի համարձակւի ձեզ մազի չափ վիրաւորանք պատճառել: Ես այս ուսումնարանի տեսուչն եմ, դուք ինձ ճանաչո՞ւմ էք, ես Նդգարեանցն եմ... Նա բռնեց ձեռքիցս և ներս տարաւ սենեակը, որտեղ դարսած էին նստարաններ և սեղաններ երեսանց համար: —Սա դասատուն է ուրեմն, մտածեցի ես, փոքր ինչ հանգստանալով: Այդ տեղից մտանք մի ուրիշ սենեակ, որը, ինչպէս երևում էր, պարոնի թէ ննջարանն էր և թէ կաբինէտը:

—Նստեցէ՛ք, ասաց նա ինձ մեղմ ձայնով, խսկոյն կը բերեն սամովարը, երևի դուք յոգնած էք, թէյ խմեցէ՛ք և փոքր ինչ քնեցէ՛ք, յետոյ մենք կ'ընթերենք միասին:

Ես նստեցի դողալով ամբողջ մարմնովս: Ահա՛ այստեղ ազնիւ երիտասարդը նկատեց, որ ես առողջ չեմ:

Նա մօտեցաւ դրանը և ինչ որ հրամայեց վրացերէն լեզուով և խսկոյն մտաւ մի ծառայ և պատասխանեց.

—Ա՛յս բոպէիս, նմանապէս վրացերէն: —Զարհուրելի կասկածանքները նորից զարթնեցին գլխիս մէջ:

—Ա՛, ա՛, երևի անիծեալները գտել են տեղս և ուղարկել են իրանց ծառային որ հսկէ ինձ վերայ՝ չը լինի թէ ես փախչեմ... մանաւանդ համոզւեցի այդ կասկածիս մէջ, երբ ծառան ներս մտնելով մի խորը հայեացք ձգեց ինձ վերայ:

Ծառան դուրս գնալուն պէս, ես տեղիցս վեր թռայ և մօտենալով Եղգարեանցին, հարցրի.

—Արդեօք այդ ի՞նչ մարդ էր, դա նրանց ուղարկածը չէ՞...

—Ո՛րմ ուղարկածը, ինչե՛ր էք երեւակայում... դա իմ ծառան է:

Ես ցոյց տւի, իբր թէ համոզւեցի, բայց իմ մէջ հաստատ կարծում էի, որ ուղիղ չէ նորա ասածը:

Մի քանի րոպէ անցնելուց յետոյ, Եղգարեանցը ինձ առաջարկեց, որ եթէ ես կը ցանկանայի, նա կ'ուղարկէ իմ քեռուս ետեւից, որ արհեստաւորի մէկն էր և ապրում էր Սընախում իւր ընտանիքով:

Ես յայտնեցի իմ համաձայնութիւնը, սրտանց փոքր ինչ ուրախանալով, որ զոնէ մի սրտակից ազգական կ'ունենամ մօտս:

Ներս բերին սամօվարը: Ես քաշեցի մի անկիւն, և այնտեղից լարւած զննում էի ծառայի ամեն մի շարժւածքը և եթէ մի կասկածաւոր բան նկատէի՝ իսկոյն պատրաստ էի անգամ պատուհանից դուրս փախչել:

Չ'անցաւ կէս ժամ, եկաւ և քեռիս, որին քսան տարի համարեա տեսած չէի, բայց որի մասին շատ յիշողութիւններ էին մնացել իմ երեխայութեան հասակիցս:

Քեռիս մի բարձրահասակ, չաղթանդամ արհեստաւորի մէկն էր, այն տիպարներից, որոնց բնաւորութիւնը և ամեն մի քայլը ուսումնասիրած լինելով, ապագայում ես ստեղծեցի Պէպօի դերը բեմի վերայ: Նա ծիծաղով մօտեցաւ, զրկեց ինձ, բայց տեսնելով իմ վրդովւած դրութիւնը, կասկածանքով նայեց Եղգարեանցին:

—Ոչի՛նչ, պատասխանեց այս վերջինս, պ. Չմշկեանը փոքր ինչ յոգնել է ճանապարհին, հարկաւոր է որ փոքր ինչ հանգստանայ այս գիշեր, վաղը լաւ կը լինի:

—Գնանք ինձ մօտ, առաջարկեց քեռիս: Բայց Եղգարեանցը, գիտենալով նորա ընտանեկան դրութիւնը և բնակարանը, որը, յետոյ ինչպէս տեսայ, մի հին խոնաւ սենեակից էր բաղկացած, մի

ամենակեղտոտ թաղի մէջ, պատասխանեց, որ լաւ կը լինէր, եթէ ես մնայի իւր մօտ այդ գիշերը:

—Ուրեմն սրան էլ կաշառել են, մտածեցի ես, սա չէ ուզում ինձ ձեռից թողնել:

—Զէ՛, չէ, ես կ'երթամ, յայտնեցի ես: Բայց մտածելով, որ չը լինի թէ ես վիրաւորեմ Եղգարեանցին իմ հաւատ չ'ընծայելովս նրան, աւելացրի.

—Լա՛ւ, ես կը մնամ այստեղ, միայն թէ թո՛ղ և բիճա Խէչօն էլ մնայ (այդպէս էի անուանում ես նրան):

Վերջապէս այդ գիշերը անցկացրի ես Եղգարեանցի մօտ. բայց թէ ի՛նչքան տանջւել եմ, ի՛նչ նոր նոր դժոխային մտքեր են ծագել զլիսիս մէջ, այդ թողնում եմ առանց նկարագրելու. այսքանը միայն կ'ասեմ, որ մինչև լոյս իմ աչքերս չեն կպել:

*
* *

Այդ երեկոյ Եղգարեանցը, տեղեկութիւններ հաւաքելուց յետոյ, թէ ո՛ւմ մօտ և ի՛նչու համար եմ եկել, տեսել էլ էր վրացի իշխան Մ...օվին, որին յանձնարարած է եղել ինձ հրաւիրող հաշտարար միջնորդ Վ...ից՝ ուղարկել ինձ Քօղալօ անուանուած գիւղը, ուր գտնւելիս է եղել ինքը և որտեղից պիտի սկսէր իմ գործունէութիւնս:

Առաւօտեան Եղգարեանցը՝ յանձնելով ինձ հօրեղբօրս և մի ուրիշ հայ երիտասարդի՝ ուղարկեց իշխան Մ...օվի տունը:

Ճանապարհին ես աշխատում էի երեսս ծածկել, որ չը լինի թէ, ինձ ճանաչեն... Ինձ թւում էր զարձեալ, որ ժողովրդի մէջ մեծ յուզմունք կայ, որ ինձ խաբելով տանում են յանձնելու իմ թշնամիներին, և երբ մօտեցանք այդ իշխանի տանը, լսելի եղաւ ինձ համար զարձեալ զանգահարութեան հնչումը...

—Ուրեմն, մտածեցի ես, այս զանգահարութիւնը յայտնում է Սղնալի բնակիչներին, որ ինձ արդէն գտել են և շուտով կը հաւաքւեն ամենքը և ինձ, խեղճիս, կը դատապարտեն մահաւան:

Մտանք մի մեծ շինութիւն, լայն և ընդարձակ դաւիթով: Ինձ տարան վերին չարկը՝ մի մեծ դահլիճ, ուր կար դրած մի սեղան, որի մօտ նստած էր մի զբաղիր և դահլիճում ճեմում էր մի բարի

կերպարանքով յաղթանդամ մարդ և ինչ որ թելադրում էր վրացերէն լեզուով զրազրին:

—Օ՛, ուստա՛ Խէչօ, բացականչեց իշխան Մ...օվը, ճեմող մարդը. ի՞նչ նորութիւն:

Ուստա Խէչօի փոխանակ մօտեցաւ ինձ հետևող երիտասարդը, որը, ինչպէս երևում էր, իշխանի լաւ ծանօթներէից մէկն էր, և բացատրեց նրան իմ ինչ լինելս, աւելացնելով որ ես փոքր ինչ տկար եմ:

—Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, ղիմեց ինձ իշխանը, հանգիստ եղէ՛ք, կ'անցնի, երևի դուք ճանապարհին յողնել էք: Ես ձեզ վաղը կ'ուղարկեմ իշխան Վ...էի մօտ. նա իմ բարեկամն է և շատ լաւ մարդ է: Առայժմ նստեցէ՛ք, հանգստացէ՛ք, ես քիչ պատուէրներ ունիմ տալու, որը վերջացնելուց յետոյ, կը տնօրինեմ ձեր մասին:

Ես քաշւեցի մէկ անկիւն և նստեցի վառարանի մօտ մէկ աթոռի վերայ: Հօրեղբայրս նստեց ինձ մօտ:

—Դուք գիտէ՞ք, ղիմեց դարձեալ իշխանին ինձ հետևող երիտասարդը. այս պարոնը երևելի դերասան է...

—Ա՛, բացականչեց իշխանը, խեղճ տղայ:

Այդ միջոցին ներս մտաւ մի ուրիշ իշխան, ծագումով հայ, ինչպէս իմացայ յետոյ: Իշխան Մ...օվը հաղորդեց նրան բանի էութիւնը: Նա մի անորոշ հայեացք ձգեց վերաս և շարունակեց խօսել հայ երիտասարդի հետ, որից երբ տեղեկացաւ թէ ես դերասան եմ, դարձեալ մի չար հայեացք ձգելով ինձ՝ վերայ, յայտնեց իշխան Մ...օվին, որ ես, իբրև դերասան, երևի նպատակով եմ ձևանում խելագարւած, որ նրանցից դրամական օգնութիւն դուրս գջլեմ:

Այդ առաջին մարդն էր, որ իմ այդ տխուր հիւանդ դրութեան մէջ առանց համակրանքի վերաբերեց դէպի ինձ և այդ էր, կարծեմ, պատճառը, որ իմ երևակայութիւնս առաւել զրգուեց, և ես ընդունեցի նրան իմ կարծած հակառակորդ իշխաններից մէկի տեղ և, տարաբաղդաբար, հէնց այդ խօսքերը արտասանելուց յետոյ՝ մտան երկու խանջարակիր գիւղացիք:

—Ուրեմն այս մարդը, այս հրէշը, վճռել է այստեղ ևեթ՝ սենեակում սպանել ինձ և դորա համար բերել է այդ բռնի գիւղացիներին, որոնք պիտի դահճի պաշտօն կատարեն:

Թէև իսկոյն սկսեցի ամբողջ մարմնովս դողալ, բայց միևնույն

Ժամանակ վճռեցի իմ մէջ ոչինչ վախ չը ցոյց տալ և մենեւ առանց մի տրտունջ յայտնելու:

Վերջապէս իշխան Մ...օվը, մի քանի կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, իշխան Թ...օվի հետ (այդպէս էր այդ հայ վրացիացած իշխանի ազգը) դուրս գնաց, տանելով իւր հետ և խանջարակիր զիւղացիներին:

Շուտով հեռացան գրագիրը և ինձ ուղեկցող երիտասարդը, որը, դուրս գնալուց առաջ, յայտնեց թէ իշխանը խնդրեց մնալ այդտեղ ճաշելու:

Սենեակի մէջ մնացինք ես և իմ հօրեղբայրս:

—Այդ ի՞նչ մարդիկ էին, ինչո՞ւ համար էին եկել իրանց ահագին խանջարներով, հարցրի ես:

Հօրեղբայրս, որ մի շատ միամիտ և երկար ու բարակ չը մտածող մարդկերանցից մէկն էր, պարզ յայտնեց, որ զոքա զիւղացի սալապաններ էին և եկել էին հաշիւ ստանալու իրանց աշխատանքի համար:

—Հը՛մ, հը՛մ, դառը ժախտով արտասանեցի ես... Քե՞զ ևս կաշառեցին այդ անիրաւները...

Հօրեղբայրս բարձր ծիծաղեց:

—Ուրեմն այլ ևս կարծիք չը կայ, մտածեցի ես, սա ևս իմ թշնամիների կողմն է անցել... և սկսեցի շտապ-շտապ ման գալ սենեակի մէջ: Յանկարծ աչքիս ընկաւ վառարանը:

—Ա՛, փա՛ռք Աստուծոյ, մտածեցի ես և մօտեցայ վառարանին, որի մէջ, յայտնի բան է, տարւայ այդ ժամանակը կրակ չէր վառւում: Ես շատ զգոյշ կը լինիմ, շարունակեցի մտածմունքս. հէնց որ կը նկատեմ թէ իմ սպանիչները սլիտի ներս մտնեն, ես կը մըտնեմ վառարանի մէջ և կը պահւեմ, գուցէ և նորա խողովակի միջով ես կը բարձրանամ և այդպիսով կը խաբեմ իմ դահիճներին:

Յափշտակած բոլորովին իմ մտատանջութիւններով, ես չը նկատեցի թէ ինչպէս ծառան տուն բերեց մի խօնչացի վերայ դարսած կերակուրներ և մէկ ամանով գինի, որը տեսնելուն պէս՝ ես ուրիշ եզրակացութեան եկայ:

—Չէ՛, սրանք փոխեցին իրանց զիաւաւորութիւնը, շարունակեցի դատել ես իմ մէջ, սրանք չեն ուզում արիւն թափել, այլ ուզում են թունաւորել ինձ:

—Արի՛ հաց ուտենք, զիմեց ինձ գրգռւած ախորժակով բիճա Խէչօն:

—Ո՛չ, ո՛չ, ես ախորժակ չ'ունիմ և քեզ էլ խորհուրդ չեմ տալ ճաշելու...

—Ինչի՞, անվրդով հարցրեց նա ինձ:

—Որովհետեւ... որովհետեւ... այլ ևս չ'ուզեցայ շարունակել:

—Սարսա՛ղ, բացականչեց բիճա Խէչօն և լաւ փռփռալի ծիծաղելուց յետոյ, երեսը խաչակնքեց և սկսեց ոչնչացնել մէկ կերակուրը միւսի ետեւից, ամեն մէկ կտորից յետոյ զինու ամանը ուղղակի բերանը քաշելով:

—Ի՛նչ համեղ կերակուրներ են, արի՛, եթէ ոչ բան չեմ թողնիլ քեզ համար...

—Ձեմ ուզում, և ես վախենում եմ, որ դու չը փոշմանես այդ համեղ կերակուրներն ուտելուց:

Դարձեալ նա բարձր ծիծաղեց և վերջին անգամ զինու ամանը բերնին դնելուց յետոյ, ինքնագոհ բացականչեց.

—Ոխա՛կ...

Իսկ ես շարունակում էի միշտ արագութեամբ ման գալ, կանգ առնելով երբեմն վառարանի մօտ և երկար ու բարակ զննում էի նրան:

Մտատանջութիւնս հասել էր իւր զագաթնակէտին: Ամեն մի րոպէ ես սպասում էի, որ ահա կը մոնեն դահլիճներս և վերջ կը դնեն իմ չարչարանքիս:

—Գոնէ շուտով պրծնէի ես այս տանջանքից, մտածում էի, երբ տուն մտաւ իշխանի կինը իւր երկու աղջիկների հետ, մէկը հասակն առած, միւսը երեխայ:

Վերջինը փոքրիկ, սիրուն մի հրեշտականման արարած էր:

Այդ այցելութիւնը ինձ շատ ուրախացրեց... Կանայք միշտ զթառստ են, նրանք փափուկ սիրտ ունին, կը խղճան ինձ... Ես մօտեցայ փոքրիկ երեխային և աչքերս լի արտասուքով դառաց նորա մօրը, որը թէև տարիքով էր, բայց նմանապէս մի գեղեցիկ և բարի զէմքով կին էր:

—Ի սէ՛ր Աստուծոյ, իշխանուհի՛, ի սէր այս ձեր փոքրիկ հրեշտականման զաւակի, խղճացէ՛ք, պաշտպանեցէ՛ք, մի՛ թոյլ տաք, որ սպանեն ինձ այդ անգութները:

Խեղճ կինը նայեց ինձ համակրանքով և սկսեց հաւատացնել, որ ոչինչ վտանգ չէ սպառնում ինձ:

Տուն մտաւ իշխանը, որը նմանապէս ինձ մխիթարելուց յետոյ, յանձնարարեց հօրեղբօրս, որ տանի ինձ իւր մօտ հանգստացնի և վաղը ճաշից յետոյ բերի որ ես ճանապարհ ընկնեմ դէպի Քօղալօ գիւղը, ուր սպասում է ինձ հաշտարար միջնորդը:

Այնուհետեւ երբ ես հօրեղբօրս հետ դուրս եկանք իշխանի տանից և զանազան ծուռ ու մուռ փողոցներով անց էինք կենում, գնալով դէպի նորա տունը, ինձ թւում էր դարձեալ, որ բոլոր անց ու դարձ անողները ինձանով են ղբաղւած: Ամեն մի վրացի ազնւականի պատահելիս՝ ես կարծում էի, որ անշուշտ կամ մէկ կամ միւս իշխանների, այսինքն Վ...ների կամ Ա...ների կուսակցութեան են նրանք պատկանում և որ ամեն մէկը նրանցից պատրաստ էր ինձ վերայ յարձակելու և սպանելու:

Հօրեղբօրս տանը ես առաւել սկսեցի անհանգստանալ, ուստի խնդրեցի դարձեալ Նդգարեանցի մօտ տանել ինձ:

*
* *

Երբ մօտանք Նդգարեանցի մօտ, այնտեղ հաւաքւած դտանք մի քանի հայ երիտասարդներ, նրանց մէջ և այն երիտասարդին, որ ուղեկցել էր ինձ իշխան Մ...օվի տունը գնալիս և մի անծանօթ հաստ մարդ, որը յետոյ ինչպէս երևաց, սափրիչ էր:

—Այդ ի՞նչ մարդ է, հարցրի ես Նդգարեանցին, չը լինի՞ թէ դա էլ նրանցից է: Ասացէ՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ են ուզում ինձանից:

—Սա վտանգաւոր մարդ չէ, ընդհակառակը՝ դա մի հասարակ և բարի արհեստաւոր է, որը յայտնում է իւր պատրաստութիւնը ձեզ բժշկելու:

—Ինչպէ՞ս, ինչո՞վ... Մի՞թէ ես հիւանդ եմ:

—Այո՛, բարեկա՛մս, հիւանդ էք: Հարկաւոր է փոքր ինչ արիւն առնել ձեզանից:

Ես զարհուրեցի և սկսեցի դողալ ամբողջ մարմնովս:

—Մի՞թէ դուք ևս նրանց համախոհներիցն էք և ձեզ են յանձնել անարդ դահճի պաշտօնը կատարելու:

—Հանգստացէ՛ք և համոզւեցէ՛ք, որ դուք հիւանդ էք, ալապէս ի՛նչպէս կարող էք ձեզ թոյլ տալ մտածելու, թէ ձեր բարեկամներն, անգամ ձեր հօրեղբայրը, ձեզ թշնամի են:

Մօտեցաւ և սափրիչը, որը մի շատ բարի կերպարանք ունէր և նա ևս սկսեց ինձ համոզել, որ ես համաձայնեմ թողնել տղրուկներ կպցնելու ականջներին ետեւից:

Դարձեալ ես կասկածով նայեցի՝ շուրջս և այս անգամ ինձ թւաց, որ ինձ շրջապատողները կարեկցում են դրութեանս և յետոյ մտածեցի.

—Դիցուք թէ այս մարդիկը ճշմարիտ ուզում են ինձ սպանել, լաւ չէ՞ մէկ անգամից վերջ դնել իմ տանջանքիս, քան թէ մնալ այս զարհուրելի դրութեան մէջ:—Լա՛ւ, վճռեցի ես, դառնալով Եղգարեանցին. ահա՛ ես պատրաստ եմ: Եւ այս ասելով, առայաթող և նստեցի պատուհանի դէմ, դարձնելով քամակս դէպի ներկայ եղողները:

—Ինչ ուզում էք արէ՛ք, արտասանեցի ես վշտալի ձայնով, պինդ փակելով աչքերս:—Ինչպէս և ինչով արիւն հանեցին ականջներին ետեւից՝ ես այսօր էլ չեմ յիշում. միայն այսքանը լաւ միտս է, որ մէկ քառորդ ժամից յետոյ ես ինձ բոլորովին ուրիշ մարդ զգացի և երբ ինձ ասեցին, որ ամեն բան պատրաստ է, ես ուրախ վեր թռայ տեղիցս և արտասաւից աչքերով յայտնեցի իմ խորին շնորհակալութիւնս:

*
* *

Գիշերը հանգիստ քնելուց յետոյ, միւս օրը ես ինձ բոլորովին առողջ զգացի, միայն թէ շատ թոյլ էի... Երևակայութեանս մէջ ստեղծւած թշնամիներս, լէզգի և այլն անհետացան և ես խաղաղ ճանապարհ ընկալ Քօղալօ անուանւած գիւղը, ուր գտայ սիրալիր ընդունելութիւն հաշտարար միջնորդ Վ...-ից և նրան շրջապատող վրացի ազնւականներից: Ինչպէս երևում էր, այնտեղ լսել էին իմ հիւանդութեանս մասին և այդ պատճառով ամենքը շատ զգուշ էին վարւում:

Մէկ քանի օր այդտեղ պարսպ մնացած միջոցս, ես ձեռնա-նամուխ եղայ Վիկտօր Հիւգօի «Անջելօ» դրամայի թարգմանութեան

որը և վերջացրած բերի աշունքը Քիֆլիս, մեծ ուրախութիւն պատճառելով թէ ընտանիքիս և թէ իմ ընկերներինս:

Բայց հետաքրքիր է մի բան. երբեմն դաշտում աշխատութեանս ժամանակ, եթէ պատահում էր յոգնել կամ մէկ անիրաւացի գործի վկայ գտնուել, երեւակայութիւնս դարձեալ առժամանակ խառնուում էր, բայց իսկոյն փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ՝ ուշքի էի գալիս:

Այդպէս, օրինակ, մէկ անգամ, երբ ես մի քանի իշխանների հետ ձիով բարձրանում էի անտառի միջով մէկ լեռան գագաթ՝ չափելու այնտեղի հողերը, մեզ պատահեց ճանապարհին մի հայ միկիտան, ուսին գցած մէկ նոր եափունջի, որը, ինչպէս երեւաց, ծանօթ էր բոլոր այդ իշխանների հետ: Դրանց միջից մէկը, որ աւելի հասակով ու գեղեցիկ, պինդ կազմւածքի տէր երիտասարդ էր, դարձրեց հային, որ նմանապէս մի սիրուն երիտասարդ էր, իւր ճանապարհից և խօսակցելով նորա հետ, քայլ առ քայլ մօտենալով նրան, յանկարծ խլեց նրանից նորա եափունջին և սպառնացաւ նրան իւր երկար խանջարով, եթէ նա համարձակէ փորձ փորձել յետ առնելու այն:

Երիտասարդ հայը սկզբում ուղեց չարձակել և մարանչել այդ իշխանի հետ, բայց տեսնելով իւր միայնութիւնը այդքան զինուորւած իշխանների մէջ, նա կրճտացրեց ատամները, «լաւ» բացականչելով շուռ տւեց իւր ձիու գլուխը և շարունակեց ճանապարհը:

Ահա՛ այդ զգուշի արկածքին վկայ լինելով, ես ինձ վատ զգացի և երեւակայութիւնս մէկ քանի ժամ սաստիկ վրդովեց:

Երկրորդ անգամ, աշխատութեանս իսկ ժամանակ, մէկ սաստիկ տաք օր, բաց դաշտում, երբ ես բաժանում էի գիւղացիների մէջ (նրանք շատ էին) նրանց հողերը, ես տեսայ թէ ինչպէս մի իշխան աշխատում էր միշտ խաբեբայութեամբ քիչ մաս հասցնել մի քանի գիւղացիների, և այդ բանը այնքան ինձ վերայ ներգործեց, որ ես գետին գցելով իմ երկրաչափական գործիներս, թողի և փախայ, երեւակայելով, որ ուզում են ինձ սպանել:

Դարձեալ պատահեցին մի քանի դէպքեր, բայց ոչ մի անցք երկար հետեւանք չ'ունեցաւ:

Հետագայ տարիներում, եթէ ինձ պատահում էր որ և իցէ կասկածաւոր հասարակութեան մէջ գտնուել, դարձեալ ես շփոթւում էի, բայց առանց որ և իցէ տխուր հետեւանքի:

ՆԻԷՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ Ս. Ա.-ԻՆ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑԻ

Քեզ եմ նւիրում, անգոյգ բարերար,
Քեզ, որ քառասուն տարի շարունակ
Հայրենի երկրիդ կըրթութեան համար
Ձը խընայեցիր ոչինչ աշխատանք.
Դեռ երիտասարդ եռանդով վառւած՝
Դու տւիր նորան քո խանդ և արիւն,
Անձնական վայելք ոտքի տակ առած՝
Ընտրեցիր տանջանք և աղքատութիւն.
Ուսուցչի խաչը դըրած ուսերիդ՝
Անցար անտըրտունջ փուշ ու տատասկից,
Երբէք չ'ընկճեցաւ քո հըպարտ հոգիդ,
Երբէք չը լըսեց գանգատ քեզանից.
Խորին խաւարում մենակ, հալածւած՝
Դու յառաջ տարար լուսոյ դըրօշակ,
Բո յոյսդ էր միայն երկընքում Աստուած
Եւ երկրիս վերայ բարւոյ յաղթանակ:

Փառք քեզ—յաղթեցիր. աղքատիկ տան մէջ
Բո հայրենական սիրտը քաղաքում
Բորբոքւած ճըրագ կը մընայ անշէջ,
Թէպէտ և լինիս դու գերեզմանում:
Ես քանի անգամ վըկայ եմ եղել,
Երբ հիւսն ու դարբին ջերմ արտասուքով

Անմոռանալի անունդ են օրհնել
 Արդար վաստակի հացը կըտրելով.
 Քանի որբ, անտուն՝ իրանց սեպհական
 Համեստ յարկի տակ հիմա բոլորեա՛ծ,
 Յիշել են խընամքդ ու սէրդ հայրական՝
 Կարօտեալներին առատ պարգեւած:
 Եւ քանի դեռ կայ այդ փոքրիկ քաղաք,
 Քանի կը լըսէի այնտեղ հայ լեզուն,
 Ձի՛ ջընջւիլ երբէք քո քաղցր յիշատակ,
 Ձի՛ մոռացւիլ քո պաշտելի անուն:

Ընդունիր և այս սակաւիկ տողեր
 Հոգովրդ ծընած, գըգւած որբուկից,
 Որ օրօրոցից մինչև այս օրեր
 Վայելել է սէր անվերջ քեզանից.
 Որ հեռու, օտար, կորած, մոռացւած,
 Ուսանողական աղքատ սենեակում
 Տեսել է վերան ձեռքըդ տարածւած,
 Երբ մահն էր կեանքի հետ պատերազմում:
 Ես դիտեմ քո վիշտ.— ուսուցիչն իւր հետ
 Զօհում է նոյնպէս անմեղ ընտանիք...
 Սիրտ առ—քո բարիք չեն անցնիլ անհետ,
 Այդչափ քարասիրտ չեն լինիլ մարդիկ.
 Գուցէ կը խընդայ դեռ քո ծերութիւն,
 Թէև ուշ՝ ժըպիտ կը պարգէ հոգիդ,
 Գուցէ մօ՛տ է շատ հիմա օգնութիւն—
 Այդ պարտքն անվըճար հայրենի երկրիդ:

*
* *

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑԻ

Ողջոյն ձեզ, ողջոյն, հայրենի լեռներ,
Շատ տարի առաջ, ինչպէս և այսօր,
Ձեր հրսկայական ձիւնոտ կատարներ
Փայլում են պայծառ. թէև ալևոր
Դուք նոյնպէս հրպարտ, անշարժ, անսասան
Նայում էք հիմա բարձր հօրիզօնից,
Որպէս և այնօր, երբ լուռ և անձայն
Գրնում էի ես սիրած աշխարհից:

Ողջոյն ձեզ, կանաչ արտ ու արօտներ,
Կապոյտ ու կարմիր հանդերձով կոկաւած
Ժրպտում են ձեր մէջ գարնան ծաղիկներ,
Նոյնպէս գեղեցիկ, որպէս և առաջ.
Նոյն սկանակիտ հոսում է գետակ,
Նոյն փրփրալից ալիքն են վազում,
Եւ քաղցր է նոյնպէս նոցա եղանակ,
Որպէս և վաղուց անցած օրերում:

Ահա նաև դուք... Ողջոյն ձեզ, ողջոյն,
Փոքրիկ, փռելից տուն ու փողոցներ.
Ձեր մէջ անցկացրած ուրախ մանկութիւն
Զարթնում է կրկին. ձեր կոպիտ քարեր,
Ձեր հողն ու փոշին ես դեռ չեմ փոխել
Աշխարհիս բոլոր հարըստութեան հետ,

Երազներիս մէջ ես ձեզ եմ տեսել,
Ես ձեզ եմ սիրել Հայրենիքիցս յետ:

Դուք նոյնն էք կրկին. նոյնպէս ուրուած
Կորչում է փողոց զառիվայրի մէջ,
Նոյնպէս կանգնած են և յետ ու առաջ
Տըների շարքերն երկար ու անվերջ.
Ո՛րքան քաղցր օրեր, խաղեր մանկական
Կապած են ձեզ Հետ Հոգուս խորքերում.
Ողջո՛յն ձեզ կրկին.— առաջւայ նրման
Ես ձեզ հիւրընկալ, ուրախ եմ տեսնում:

Բայց ո՛ւր ես արդեօք, Հայրենի տընակ.
Միթէ կուրացան յանկարծ իմ աչեր,
Միթէ երազում ես քո փոխանակ
Տեսնում եմ միայն ցիրուցան քարեր.
Եւ ո՛ւր է ծերուկս... ո՛ւր են մեղմաձայն
Մի Հատիկ որդու Համար մըրմունջներ...
Ա՛խ, ողջո՛յն, ողջո՛յն, մոռացած տապան,
Ողջո՛յն ձեզ, քանդւած, աւերւած պատեր:

Բ Ա Դ Է

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

Նուէր մեծ. բժշկապետ Յովհաննէս Գասպարեանցին,

(Շարունակութիւն 1)

ԺԵ.

Շ Ո Ղ Ի Կ Ը

Վազում էր Բղղէն գնդակահար էրէի նման զէպի սուրբ Յովհաննիսի աղբրակը, բայց մի քանի անգամ ոտքը ծանրացրեց: Նա տատանում էր թողնելու Կիլի-մատուռը և իշամեղուներին. բրիչ ու կռան այնտեղ ընկած են, զանգակատան լուսամուտը քանդուած է, բոռերն այնտեղից չեն հեռացել, մէկը ներս կը մտնի, ամեն բան կը պարզուի և ինքը կը զրկուի ոսկիներից:

—Է՛հ, թէկուզ մտնեն, ի՞նչ կարող են անել, հաստատապէս վճռեց Բղղէն, ամենաշատը՝ լինգն ու զուրգը (բրիչ և կռան) պէտք է տանեն, բոռերը հօ՛ւ թւաւո՛ր են, թլիսմի թուղթը հօ՛ւ մօտս ունիմ, էլ ո՛ւմնից եմ վախենում:

Նա ապահովացաւ և շտապեց տեղ հասնել, մինչ աչքերի ուռուցքը չի փակել իւր տեսութիւնը. արևի կիլիչ սաստկութիւնն իւր զօրութիւնը գործ էր դնում, աչքերը կարող էին բոլորովին ծածկուիլ և նա ամէհի քարաժայռի գլխից խոր անդունդը կը գահավիժուէր:

1) ՏԵՍ «Մուրճ»-ի 1889 թ. № 12 և 1890 թ. № 1, 2

Ենթադրութիւնն իրողութեան փոխուեց. մօտ էր ձորի հունն իջնելու, որ Բղղէն էլ ոչինչ չը տեսաւ և ոչինչ չը հասկացաւ, մի «վա՛յ» միայն լսուեց և ոտքերը գետնից կտրուեցին:

Անդունդը կուլ տուեց մեր հերոսին:

Էլ Բղղէն չը կայ աշխարհի երեսին, ձեռքներս լուանանք:

Ոչ, չը յուսահատուինք, մենք՝ այդպէս շուտ չենք զրկուիլ մեր սիրելուց. նա կորաւ, բայց կրկին լոյս աշխարհ եկաւ:

Ձորի յատակումը՝ ձորաթմբի ստորոտով վազում է գոչգոչալով Քասախի վտակը. դա մի արհեստական ճիւղք է գետակից հանած. Կարբու ջրաղացների հաստակով աղօրիքը պտտեցնող ջուրն է դա, ջրաղացի առուն է: Նա շատ խոր չէր, բայց սրընթաց էր և լայն:

Բղղէի դահաճութեամբ ուղղութիւնից փոքր ինչ ներքե՝ ջրաղացի առուի վերայ՝ մի անհետիւտ օտարոտի մարմին վեր բարձրացաւ ջրի տակից, աշխատեց ամրացնել իւր ոտքը և զիմադրել արագավազ ջրի հոսանքին, բայց կրկին ծնկներն ընկրկեցան և նա սպթաքեց ու երեսն ի վայր փռուեց ջրի մակերևութի վերայ:

Մի քանի գլորումն և կանգնումն՝ և խեղդողին օգնութիւն հասաւ առուի թմբանը տնկած սաղարթաշատ ուռենու ղէպի ջուրը հովանաւորող ոտը:

Տարօրինակ մարդանման երկոտանին զրկեց ուռենու բունը և դուրս սողաց առուի միջից:

Դա Բղղէն էր, որ վերոյիշած քարափից վայր էր գլորուել ուղղակի առուի մէջ:

Նա այժմ կանգնած է առուի ափին և մեքենաբար գլուխը շարժում է:

Նա թրջուած է ամբողջ մարմնով, ջուրը ծլծլալով հոսում է նորա վրայից, իսկ Բղղէն ամենեւին ուշադրութիւն չը դարձնելով իւր անբնական դրութեան վերայ՝ փառաւորապէս տեղն ու տեղը պառկեց թաց խոտերի մէջ:

— Օխա՛յ, էս ի՛նչ լաւ էր, երկար ծորելով արտաշայտեց նա իւր ինքնաբաւականութիւնը, բոռերի կծած տեղերի կսկիծն ու մրմուռը կորաւ, հովացաց ու հանգստացայ, ի՞նչ ցաւ, թէ թրջուեցի, արեւն էնքան թէժ է, որ ձուն կը խորովի՛, շատ չի քաշիլ, էլ ջեռ կը շորանայ:

Բղդէն իրաւունք ունէր. ջուրն իւր փրկարար ոյժը ի գործ էր դրել. իշամեղունների խայթիւնի սաստկութիւնը մեղմացել էր:

Վայրկենական էր ցաւի հանգստութիւնը, արեւի տաքութիւնից կսկիծը նորից խստացաւ:

Այս անգամ Բղդէն հաստատապէս իւր դեղը գտաւ. պառկած տեղից ձեռքով ջուրը սկսեց վերցնել առուից և զլխին ածել:

Նա զգում էր զովութիւն:

Հետզհետէ Բղդէի աչքերի կոպերը յետ բացուեցին, հագուստի ջուրը քամուեց և սկսեց փաշաշել (փոքր ե՛նչ ցածրա՛ւել). նա վերկացաւ շտապելու դէպի սառն աղբիւրը:

Յանկարծական կատաղութիւնը Բղդէին ընդգրկեց: Նա ձեռքը զրպանը տարաւ, երկու հատ ոսկիներն էին միացն. կախարդական եռանկիւնի փաթեթը չը կար, թլիսմը գրպանից վայր էր ընկել, ջուրը տարել էր:

Ամեն ցաւ ու կսկիծ մոռացութեան տրուեցին. Բղդէն այս անգամ ինքը մոռաւ առուն և ջրի ափերի խոտերը նշմարելով ու տնտղելով՝ ներքեւ էր գնում:

Թուղթը չը կայ, որ չը կայ, արագահոս ջուրը վաղուց ջրաղացի նաւի շեշտակի հոսանքի մէջ քայքայել է թղթի շաղախը, թլիսմի թուղթն անշուշտ ունշացել է:

Բղդէն սակաւ մնաց իրան կորցնէր. նա մի տեսակ դուրս եկաւ առուից և սրտակոտոր վայր ընկաւ կրկին առուի թմբանը:

Նա լալիս և հեկեկում էր:

Յուսահատութիւնը շատ կարճատեւ էր: Յանկարծական ոստիւնով վեր ցատկեց Բղդէն պառկած տեղից և քիթը քամի մտած, ճակատը ծաղիկ, կոմբօլ (խոռ-ապր) գոմշի հացեացքով աչքերը լարեց դէպի իւր եղած տեղից բաւականին հեռու գետափին գտնուած Կարբու ջրաղացի դուռը, ուր կանգնած էր մի դեռահաս երիտասարդ և ձորն ի վեր դէպի արեւելք սպասողական դրութեան մէջ նայում էր:

—Այ, իմ աչքի փշերից մէկը, մթմթած ինքն իրան Բղդէն. երկու տարի է ջհուտ Աղաջանը բերանիս իւղոտ պատառը խլել, սրան է ուտեցնում. իմ չարչու ապրանքս բոլորից աւել Աշտարակումն էր փող դառնում, հիմի Աղաջանն այնտեղ խանութ է բաց արել ու սրան մէջը նստացրել, ի՛նչ է՝ թէ իրան փեսայ պէտք է

շինի: Տե՛ս, տե՛ս, ինչպէս սիրտը հանգիստ կանգնած՝ մոիկ է տալիս երկնքին, երևում է՝ էս աշունք պսակուելու է, իւր հարսանիքի ալիւրն է եկել աղալու. ինչի՞ չի աղալ, ի՞նչ կ'ասի, որ չի ուրախանալ, ինձ պէս չարչուծիւն անելով՝ բոշէքանց նման գեղերը չի քարշ գալիս, անքրտինք, անվաստակ հացի վերայ է տուն գալու:

Բղդէն սպառնալից կատաղութեամբ գլուխը թափահարեց դէպի իւր համագիւղացի Բառինենց Կարապետի որդի ՍՀօն—Աղաջանի ապագայ փեսացուն:

—Ախ, թէ որ սատանէն կռանս կը կենաց, էս իրիկուն Կիզի-մատուռի բոռերը քսակս կը մանեն ու կուչ կը դան, ես դիտեմ, թէ ի՞նչ հացի կը հասցնեմ ջհուտ Աղաջանին ու քեզ, ՍՀօ՛ ջան, խրոխտաց Բղդէն երիտասարդի վերայ, անուշադիր թողնելով այն կէտը, թէ Սահակը ոչ տեսել է իրան և ոչ մտածում է, թէ աշխարհքի երեսին մի աներևոյթ թշնամի է ստեղծել իւր համար:

—Ի՞նչ եմ ասում, նորից կսկծալի մորմոքով լաց եղաւ Բղդէն, մեղաւորին ո՞վ է տուել արքայութիւն, ընչո՞վ եմ պարծենում, մոռացել եմ, որ թլիսմի թուղթը չը կայ:

Մի խոր հոգեոց վհատեցրեց Բղդէին. մի քանի ակնթարթ լուռ էր նա և անդգայօրէն նայում էր դէպի Սահակը:

—Ի՞նչ եմ չիմարացել, յական թօթափել ոգևորուեց նա, շատ լաւ եղաւ, որ թլիսմը կորաւ. ոսկիքը հիմի թւաւորուել են, բոռ են դառել, ուր որ գնան, իրիկունը յետ են դառնալու Կիզի-մատուռը. թէ որ զանգակատան լուսամտումը թուղթը դրած մնար, բոլոր բոռերը կը թռչէին, Սպահան կ'երթային, իրանց առաջուան տիրոջ անդուկը կը մանէին. հիմի նրանք իմն են ու իմն. ցորեկով մատուռին բոռերի ահից մարդ չի մօտենալ, էս գիշեր նրանք իմ ծոցումս բուն կը դնեն:

—Սպասի՛ր ուրեմն, ջհո՛ւտ Աղաջան, բռունցք արեց Բղդէն և կուռը քաջ կռիւմարտի նման օդումը ճօճեց. մի քիչ ժամանակ էլ քաղցր երազներ տես ու գիշերները թաքուն նշանածիդ հետ պատի քամակից քչիչա՛, Բառինի թոռը ՍՀօ՛, շատ չի քաշիլ, դուք կը ճանաչէք Բղդէին: Դեռ ամենից առաջ բոռերի կծածները լաւացնեմ, երեսիս ուռուցքները նստացնեմ, էս իրիկուն էլ ոսկիքն իմը շինեմ, յետոյ ձեզ հետ կը խօսեմ, ձեր աչքին կ'երևամ:

Անիւի նման մի ոտքի վերայ պտոյտ արեց Բղդէն, երեսը դէպի արեւելք դարձրեց և շտապով ճանապարհ ընկաւ դէպի սուրբ Յովհաննիսի աղբիւրը, երբեմնապէս տեղ տեղ կըղուելով առուի վերայ և դուրսը մէջը խորասուզելով:

Ահա՛ մօտ է Բղդէն աղբրին. ահա առուի թմբան նեղ շաւիղն արգելող մի քարափ, որի ստորոտով պէտք է պտոյտ անի նա և տասը քայլից փափազին հասնի: Եթէ Քասախ գետի բարձրաձայն խողովոյիւնը մի խուլ արձագանգով բռնած չը լինէր ամբողջ ձորը, աղբրակի կարկաչիւնն այս քարի ետեւից լսելի կը լինէր:

Առուի թմբանն անսահման ժամանակից ընկած այս մեծ ժայռը բնական սահման է դարձել սուրբ Յովհաննիսի աղբրի առաջը փռուած փոքրիկ սիգաւէտ տափարակին, որի արեւելեան կողմում կանգնած է մի հատիկ դժնիկի մեծ և ոստաշատ թուփ:

Փողովրդի հասկացողութեամբ, սուրբ Յովհաննէսն ինքն է անկել և աճեցրել այս փշի ծառը, որպէս զի ջերմ ու տենդով հիւանդները երբ դան բժշկուելու խոր աղբրի ջրով, նրանք կարող լինին ազատ համարձակ մերկանալ թփի միւս կողմը և աղբրակի ջրով լուացուել, լցնելով իրանց վերայ եօթը գաւաթ ջուր. իսկ ցաւը հետները յետ չը տանելու համար՝ հիւանդները պարտական են կտրել իրանց հագուստի քղանցից մի կտոր և կապել փշոտ թփի ճղնիկներից մէկին:

Այս իսկ պատճառաւ է, որ փշի մեծ թուփն իւր վերայ կապկպոտած հազարաւոր գոյնզգոյն ծուէնքների շնորհիւ նմանում է մի մեծ ծաղկի փնջի:

Մի վերջին անգամ սահմանաքարի արեւմտեան երեսին Բղդէն գլուխը թաղեց առուի մէջ և կամեցաւ քարը բոլորուել:

Երկու քայլ՝ և նա տափարակի վերայ էր: Բայց կօլոտ չարչին փոխանակ յառաջ գնալու՝ գնդակի արագութեամբ յետ ընկրկեց և տեղն ու տեղը քարի տակին կուչ եկաւ ու շունչն իրան քաշեց: Խռիւներն ու խոտերը նրան ծածկեցին:

Բղդէն մնաց բերանաբաց, աչքերի բիւրերը լայնացան, յօնքերը ճակատը թռան, ջղերի չափազանց ձգողականութիւնից երեսի ուռոյցն էլ տեղի տուեց: Այս զրութեան մէջ նա ահռելի էր, կատարեալ սֆինքս էր դարձել. լա՛ւ, որ իրան չէր տեսնում, ապա թէ ոչ, երկիւղիցը սրտածաք կը լինէր:

Ի՞նչն էր Բղդէին ալակերպողը, ի՞նչ երեւեցաւ աչքին:

Ճիշդ աղբրակի ական մօտ ընկած էր մի պղնձեայ գաւաթ. փոքր ինչ հեռու՝ գետնի վերայ թափած էին մի երկու կանացի հագուստ, իսկ արևի տակին կանգնած էր մի չքնաղահրաշ նորատի գեղեցկուհի: Մի ուրիշ, միջին տարիներով կին մայրական զգուանքով հագնուած էր գեղանի աղջկանը: Կարմիր կերպասի շապիկն արդէն ծածկել էր դեռահաս պատանի աղջկայ մարմինը:

— Ոսկի կոճակդ ինքդ կախի՛ր, մինչև ես արխալուղդ բերեմ, Շողի՛կ ջան. մի քիչ յառաջ գնա՛՛ դէպի արևի տակը, քարափի շուաքը վրէժ ընկաւ, կը մրսես:

Խօսողը հասակաւոր կինն էր:

— Ձեմ մըսիլ, աղէ՛ (հայրենի), ասաց սիրունիկը և սկսեց ժողովել շապիկի օձիքը, որ յետ էր բացուած և տակից երևում էր լուսափայլ լանջը, որի վերայ բարձրացել էին օրիորդական թարմ ստինքը:

Դեռ չէր ծածկել աղջիկն իւր փղոսկրեայ, թղաչափ բարձր, հոլանի, սպիտակ կարապալին պարանոցը:

Մենք չենք կարող գուշակել, թէ ի՞նչ էր անցնում այն բուռն անմահ գեղեցկուհու մտքից, բայց նա խոնարհեցրեց իւր գլուխը, բոլորակ, սևաթույր և խոշոր աչքերը մի բուռն սևեռեց իւր մարմարոնեայ լանջին և մի հեղահամբոյր կարճատև ժպիտ խաղաց նուրբ շրթունքների վերայ. նա երկու ձեռքով յետ տարաւ կրծկալը և կանացի հպարտութեամբ նայում էր խանդաշատ աչքով բնութեան թանգագին պարգևներին:

Անմահն էր աղջիկը. յունական ծովային փրփրազգեստ յաւերթահարսն էր նա, որ ցնդեցնելով Յոյների գոռ պատերազմասէր աստուածներին, թեւածել էր հայ աշխարհը՝ Արագած լեռան ստինքից բղխած Քասախի անմահական կաթնով լուացուելու և հայ ամպամած լեռնածոցերի անհամար քարայր-պալատների մէջ պար առնող ողջամիտ եթերականներին իւր ոտքի տակ ծունկ չոքեցնելու համար:

Բայց հողեղէն զիւղացին իւր համանման մահկանացուի վերայ միայն կախարդական ոյժ ունի. մինը գտնուեցաւ, որ ականատես եղաւ այս տեսարանին և, ինչպէս ասացինք, ոտքերը դողացին:

Մայր ու աղջիկ, անկարծիք, կը լսէին նորա ոտնաձայնը, եթէ

նրանցից մինն իրանով զմայլուած չը լինէր, իսկ միւսը դստերը հազցնելու հոգսով չը լինէր զբաղուած:

—Շուտ կուրծքդ կապի՛ր, Շողի՛կս, քաղցր յանդիմանութիւն կարդաց մայրը, մեռնի՛մ կոկոմ վարդերիդ, շատ չի քաշի՛ կը փթթին, կը բացուին ու խելքամաղ կ'անեն նշանածիդ: Ախի՛, սատանէն հակառակ է, հիմի որ էս խոտերի միջից, կամ քարափի ետեւից Սհօն քեզ մոռիկ տար, հօ՛ կը գժուէր:

Աղջկայ երեսը շառագունեց. նա շտապեց փակել կուրծքը և հագնուել:

—Ախար դու չը գիտես, յառաջուց ես նրան ասացի, որ քեզ բերելու եմ վրէժ ջուր ածելու. ինձ խնդրեց, որ իրաւունք տամ հետներս գալ. ես նրան ասացի, որ կարող է հեռու հեռու ման գալով մոնել ջրաղացն ու սպասել. ինչքան էլ լինի, ձոր է, լաւ չի առանց տղամարդի երկու հոգով գիւղիցն էսպէս հեռանալ. հիմի մենք ջրաղացի առաջովը կանց կենանք, խեղճը մարաղ մտած կատուի նման քամակներիցս պէտք է քաշ գայ:

Շողիկը ոչ մի խօսք չ'արտասանեց:

—Հիմի, ասում եմ, էդ քո սատանայ Սհօի սիրտը համբերած չը լինի ջրաղացումը, էս խոտերի միջին, կամ քարափների տակին բուսուն (դարձն) մտած լինի՝ ի՞նչ կ'անես. ախար տղամարդիկը բոլորը յետ եկածներ են:

—Լա՛ւ չես արել, աղէ՛, որ թողել ես նրան մեր ետեւիցը գալ. լսողն ի՞նչ կ'ասի. հայրս կ'իմանայ, կը բարկանայ:

—Ոչով էլ չի լսիլ, հերդ էլ չի նեղանալ, գողնովի ի՞նչ ունիմ, իմ փեսացուն է, իմ տղէն է, երկու երեք ամսից դու նրանն ես, նա քոնը, երկուսդ էլ մերը: Մեռնի՛մ Սհօիս սև սև բեղերին, ի՞նչ բաղդաւոր աստղի տակ է ծնել, քեզ պէս մարալն ու ջէյրանն իրան բաժին է ընկել, քո հատը Հինդ ու Հնդստանումը չը կայ: Փառքի՛դ մատաղ, Աստուած, ո՞վ իմ պէս խորոտիկ աղջիկ կ'ունենայ. էս երկու շաբթուան դող ու էրոցքը քեզ մի քիչ հալեց ու մաշեց, սպասիր, սուրբ Յովհաննէսի զօրութիւնով էլ յետ լցուիս ու գիրանաս, տեսնեմ՝ թէ քեզ ո՞վ կը հասնի:

—Նս սլատրաստ եմ, աղէ՛, գնանք, քանի օր կայ, կ'երևի, մօր խօսքերն ընդհատելու համար՝ ասաց վերջապէս Շողիկը:

—Որ էդպէս է, հին անթարուցդ մի ծլանք կտրի՛ր, տա՛ր քո ձեռքովը կապիր սև չալուի (դժնի) փշի ծառին. ասա՝ «էս էլ քեզ՝ իմ ցաւ ու շոռն էլ»:

Դժնիկին կապած հազարաւոր ծուէների մօտ մինն ևս աւելացաւ:

Մայր ու աղջիկ մի համբոյր ևս տուին սուրբ Յովհաննիսի աղբրական քարին, մի մի գաւաթ էլ պարզորակ ջրիցը խմեցին և ճանապարհ ընկան դէպի տուն, չը նկատելով խոտերի միջով դէպի գետափը սողացող շնչաւորին՝ մեր քարաթոթոշ (ճուղիի փետն է) Բղդէին:

Ժ.Զ.

Ո Ւ Խ Տ

Թէ որքա՛ն նայեց, ինչքա՛ն ժամանակ տեղը միտած մնաց, ի՛նչ մտմտութի մէջ էր այս բոսկիս Բղդէն, —ինքն էլ չը գիտէր: Նորա ուշքը տանող առարկայքը վաղուց ծառերի ետէն անյայտացել, հեռացել էին, իսկ նա դեռ ցցուած մնացել էր. նա այդ բոսկին մի խելքից պակաս ապուշ էր, որ ժամերով անշարժ մի կէտում մնում էր կանգնած ու աչքերը հեռու հորիզոնին անգիտակցաբար սևեռած:

Այս դրութիւնից խելացնորին պիտիեցնողը լինում են միշտ գիւղական չար երեխայքը. իսկ մեր Բղդէի յուշարարն իւր հետ էր, իշամեղունների կծածների կսկիծը նորից աւելացաւ:

Բղդէն յիշեց իւր գալտտեան նպատակը. նա մեքենաբար ձեռքով աչքերը շփեց և խոտերի միջից յառաջեց, հետն էլ հառաչեց ու մօտեցաւ աղբրական քարին թիկնեց:

Նա սկսեց կծած տեղերը սառը ջրով լուանալ. գործողութիւնը խիստ դիւրալի էր և նա մի քանի անգամ կրկնեց:

Յաւը զգալի կերպով մեղմացաւ:

Բղդէն դարձեալ կանգնեց տեղիցը և շարժուեց դէպի ճանապարհն արգելող մեծ քարը. նա եղունգներով ճանգուելով վեր մագլցեց քարի կատարը և շարունակ նայում էր ներքև:

—Գնացի՛ն, հեռացա՛ն, փնթփնթաց նա և ցած իջաւ:

—Աստուծու բաները մարդ չի հասկանալ, փա՛ռքիդ մեռնեմ, երկնային Թագաւոր. ես ի՞նչ եմ մտածում, ի՞նչ է դալիս դէմս. ընչի՞ համար եմ գալիս, ի՞նչ է պատահում. եթէ Աստուածանից չը լինէր՝ առաջին անգամն է՞, որ ես Շողիկին սեսնում եմ. ամեն առաւօտ գեղիցը գնալիս մեր բակի դրանը կուժն ուսին հանդիպում է, ո՞ր օրն է մտքովս մի բան անցկացել. հէնց էսօր պէտք է նորա մէրը մտածէր աղջկանն աղբրումը լողացնել, էսօր պէտք է բռնէրն ինձ այստեղ քշէին: Աստուածանից էր, որ կար:

Բղդէն գնաց, կանգնեց Շողիկի կանգնած տեղը:

—Ա՛յ նորա ոտը դրած տեղը. էս խոտերը Շողիկի տրորածն են, ա՛յ, հէնց էս սիրի-սիրի ծաղիկն էր նորա ոտի տակին:

—Հը՛, հը՛, հը՛... ատամները բաց արած՝ յիմարական ժպիտով երկար ժամանակ հրհռում էր նա՝ աչքը տնկած գետնի վերայ բուսած խոտին:

Կիսացնոր Բղդէն յանկարծ կռացաւ ու սիրի-սիրի խոտի հետ մի բռնն ուրիշ խոտեր միանգամից սղկեց ու սկսեց քսել աչքերը, երեսը, մօտեցնել շրթունքներին, տրորել բռան մէջ, նայել վրէն, էլ յետ համբուրել, էլ յետ ժպտալ, կրկին բարձրաքրքիչ ծիծաղել:

Մի խօսքով կատարեալ դիժ էր նա:

—Նս էլ զարմացայ, թէ Բատինենց թիլիկ-միլիկ Սհօն ո՛վ, ալիւր աղալն ո՛վ, դու մի՛ ասիլ, կիւրակի է եղել, խանութ չի ունեցել բաց անելու, յաջող ժամանակ է ճանդել. բայց մի հարցնես՝ թէ ա՛յ ծոծապակաս (ռ-շողապաս), ի՞նչ ես ջրաղացի դրանը քիթդ քամուն բռնել, մնացել, ընչի՞ էս թուփ ու մացառներումը վէր ընկած՝ հայիլ մայիլ չե՞ս լինում, զոքանչիդ խօսքն ի՞նչ ես պարանի դնում (շող-ճ). քո ապրանքն է, զողութիւն հօչե՞ս անում: Ե՛հ, դրա նմանների համար է ասած. «Աստուած փլաւն ո՛ւմ է տալիս, ախորժակն ո՛ւմ»: Սհօյի բաղդին ե՛ս պէտք է տիրացած լինէի՝ տեսնէիր:

Դարձեալ սկսեց ծիծաղել Բղդէն:

—Հրեշտա՞կ էր, թէ աստանայ. աչքեր էի՞ն, թէ առաւօտադէմին դուս եկող, պէժպժին տուող աստղեր, աղամորդու վիզ է՞ր, թէ Արայի սարի զլխի Աբլորաքարի վերայ մի մին ժամանակ կանգնող, հպարտ աչքերը չորս կողմը գցող ջէյրանի շինք. մանաւանդ կրճքին ամբոմբացող ջուխտակ նռները, որոնց վերայ Շողիկն ինքն

էր գժուածի պէս հիացել: Ախ, ես կը ցնորուիմ, ես ինձ կը սպանեմ, թէ որ Շողիկն իմը չը դառնայ:

— Ի՞նչ եմ ասում, գլուխը շարժելով վերադարձաւ Բղդէն և նրստեց աղբիւրի մօտ. ո՞վ իմը դառնայ, Շողիկը, իմ ոխերիմ թշնամու սերօնդը, ջհուտ Աղաջանի աղջիկը, ես գնամ Աղաջանին շինք թեքեմ, կրկին նորա առաջին գլուխս ծռեմ, կծու-կծու յանդիմանութիւնները տանեմ, մտքումս դրածից յետ կանգնեմ, չը հարստանամ, կեանքս չարչուծիւնով անցկացնեմ:

— Ո՛չ, էդ գլուխ գալու բան չի, Բղդէն պսակուող, տուն ու տեղ դնողը չի. աչքիս տակն ունիմ փող, հարստութիւն, բոլորի գլխին ընկող կոտորե՛լ, խոջա՛ Բաղդասար դառնալ, ջհուտ Աղաջանին հացից քցել, մի կտոր ցամաք հացով նորա ինձ արած լաւութիւնը վճարել, յետոյ Շողիկներն իրանք ոտիդ տակը գլուխ կը դնեն. թէ չէ էս օր Աղաջանն ինձ շեմքը չի թողալ, քարհալած կ'անի: Իրաւունք էլ ունի. Պողոս-աղայենց ամալի տղային, իւր ողորմութիւնով յառաջ եկած չարչուն նա ի՞նչպէս աղջիկ տայ. Բատինենց Կարապետի տղէն մա՛րդ է, մարդի որդի է, իսկ ես մի կօլոտ չարչի, հողի հետ հաւասարուած մի մարդ, ծառի որդը, աշխարհի ծաղրատեղը, ինձ ոչ թէ Աղաջանի պէս երեւելի խօջէն, աշխարհքին լաւութիւն անողը՝ վերջին նախընտրեմ է՛լ չի ուզիլ փեսայ շինել: Ախար ո՞նց շինեն, ո՞վ է գժուել իւր աղջկայ սիրտը խոռի (որդաքէն անել). ո՞ր աղջիկն ինձ կը սիրի, և ընչի՞ս համար պէտք է սիրեն, — սիրուն աչքերի՞ս, նախշուն պատկերի՞ս, սուր-սուր բեկերի՞ս, շիշակ հասակի՞ս. երկրիս երեսին էլ խայտառակ անուն չի մնացել, որ ինձ չը կանչեն, — կօլոտ, ծառի որդ, արջի քոթոթ, նառ ուղտ: Մարդիկ ուղիղ են ասում, մի մին ժամանակ իմ ծախած մանր հայելիքի մէջ որ թաքուն մտիկ եմ տալիս, զգուանքս գալիս է իմ երեսից, ուրիշներն ի՞նչ մեղաւոր են:

— Բայց ընչի՞ համար, ես ո՛ւմնից եմ պակաս, տղամարդի սիրունութիւնը քանի՛ կոպէկ կ'աժենայ, ուրիշների պէս մի տղամարդ էլ ես եմ, ա՛յ, հէնց էս աղբրի լճակի մէջ մտիկ տամ, կ'երևամ:

Բղդէն քսուելով մօտեցաւ լճակին և մէջը հետաքրքրութեամբ նայեց, կամեցաւ կեանքումն առաջին անգամ համեմատութիւն անել իւր և ուրիշների զծագրութեան մէջ:

—Վա՛հ, դուրս թուաւ բերանից և նա մէջքի վերայ փռուեց խոտերի մէջ:

Բղդէն անշարժ ընկած էր. նա այս րոպէին մի ծառի կոճղ էր, կարծես, մի դետաբերուկ էր: Այս անունը տալիս են գետերի ափին ընկած այն ծառի հաստ բնին, որ ով գիտէ, քանի՞ հարիւր ասպարիզից, ո՞ր տարին, գարնանազայր յորդացած գետն ահագին քարափների հետ իւր յորձանքների և լեռնանման կոհակների վերայ փոքրիկ փետուրի թեթեւութեամբ խաղացրել է իւր երեսին և երբ իջել, ջուրը նուազել ու իւր բնական դիրքի մէջ է մտել, ափումը մի տեղում թողել է անշարժ ընկած:

Անյարմար համեմատութիւն չէ. Բղդէն երկար ժամանակ ձեռքերով երեսը ծածկած՝ մեռելի նման ընկած էր: Նրան սարսափահար յետ զարկողն իւր այլանդակ և հրէշային կերպարանքն էր, որ երևեցաւ պարզորակ լճակի խորութեան մէջ:

Արդարեւ, մի ևս առաւել անճոռնի և դժնդակ դէմք փոխարինել էր այսօր նորա բնական տգեղ տեսքին. իշամեղունները նորա երեսն այլակերպել էին. մի տեղ ուռուցքը ընկուզաչափ բարձրացել էր, մի այլ տեղ՝ խորշոմներ ու ակօսներ էր ձգել, շթուէնքներից՝ վերինն ուռել, գալարուել ու քթին էր առել, իսկ ներքինը կզակին էր կպել, ըտերքը մատնաչափ հաստացել, սեպաձև ստամոքներն էին ծածկել. ամեն մի ոտի վերայ չորս հինգ բլրանման բարձրութիւններ միմեանց հանդէպը կտրած՝ մի մի ձորահովիտներ էլ միջանցքներումն էին յառաջ բերել: Ես միանգամայն անգիտանում եմ որ և է շնչաւոր և անշունչ արարածի նմանացնել Բղդէի երեսը. մի՞թէ բնութեան արարիչը չէր խնայիլ իւր ձեռակերտին այսպիսի անճոռնի կերպարանք տալ:

Շատ կարելի է երկար ժամանակ ուշքի չը դար Բղդէն, եթէ արեգակի ջերմութիւնն իւր ներգործութիւնը չ'անէր:

Փոքրիկ միջատների նետերի թոյնը շատ ազդու էր:

Սիրալը կոտրած, յուսահատ վերկացաւ շարաբաստիկ արարածը և իւր չորս կողմն աչքերը ման ածեց:

Ձորամիջումն ամեն ինչ իւր տեղն էր. միայն օդի մէջ բզբացող թևաւոր մթեղներն ու երբեմնապէս մի քարից մի թփի վերայ թևող թռչնիկները՝ այն ջրի ծիտ կոչուած սի-

րունիկ թեաւորները, որոնք ջրային չեն, բայց ջրի սիրահար են, գետերի ափերից չեն հեռանում:

Ջորի խաղաղութիւնը վրդովողը միայն գետակի հոսանքի խող-խողիւնն է:

Մի քանի րոպէ Բղդէն սիրտ չէր անում տեղիցը շարժուել, առաւել լաւը՝ չը գիտէր ո՛ւր գնար և ի՛նչպէս գնար:

Վերջապէս, յայտնի չէ, թէ ի՞նչը Բղդէին ոգևորեց, նա կրկին մօտեցաւ աղբրականը և աներկիւզ նստեց լճակի մօտ ու մէջը նայեց:

—Ա՛յ յիմար մարդ, բացականչեց Բղդէն, ես իմ շուաքից խրտնել եմ, ես կարծեցի, թէ ջրի միջից ինձ նայում է մի եօթն-գլխեան վիշապ. դու մի՛ ասիլ, վիշապը ես ինքս եմ եղել, էս ի՞նչ օրն եմ ընկել:

Մի խոր թառանք դուրս ծորաց Բղդէի ներսից:

—Ի՛նչ կ'ասեն ուրիշները, ի՛նչ պատասխան տամ ես հարց-նողին:

Յուսահատ թշուառականի խօսքեր էին նոքա:

—Հասկանում եմ, վհատած ասաց նա, Կիզի-մատուռն ինձ պատժեց, գոթացրեց, որ ես իրա պատուհանի քարը տեղահան արի:

Բղդէն սկսեց լալ և հեծկլտալ:

—Անիծա՛ծ վեց հազարեակի զօրութիւն, անպատճառ թլիսմը խիստ է եղել, կայ՝ չը կայ՝ գրբացն անէծք է դրել բոռերի վերայ և բոռերին ձեռք տուողի վերայ: Ախար ընչի՞ յանձն առայ թուղթն Երեանից բերել, կամ թէ բերի, դրի պատուհանի վերայ, ընչի՞ էի կանգնում, ընչի՞ էի բոռերին սպանում, որ ոսկի դառնան ու իմ սիրտս քաշեն իրանց:

—Է՛հ, էս է՛լ չ'ուզեցի, թող կրկին թեւ առնեն, թուչեն, իրանց ախրոջն արժանանան, ասաց Բղդէն և ձեռքը դրպանը տարաւ, հանեց երկու հատ ոսկին ու շարտեց:

—Յիմա՛ր, յիմա՛ր, շարունակեց չարչին, թլիսմն ի՛նչ է, որ մարդի ալակերպացնի. Կիզի-մատուռն է բարկացել ու ինձ էս օրը քցել: Տե՛ղն է ինձ, ես մեղաւոր, անարժան սևերես եմ, հայ-քրիս-տոնեան իւր ձեռքով իւր եկեղեցին քանդի՞:

—Ո՛վ եօթն անուան տէր սուրբ Կարապետ, իմ ձեռքն է քո փէշը (սէղ ե՛մ «պառնէ»), չոքեց, տեղն ու տեղն աղօթեց Բղդէն, քո դուռն եմ եկել, քո աղբրի ջրովն աշխարհքն է ցաւ ու չոռից փարատուում, դու բարեխօս կա՛ց սուրբ Կիզի-մատուռի առաջին, խօսք եմ տալիս՝ իմ ձեռովը քարը տեղը դնել, նորա դռանը մի որձ ոչխար մատաղ անել: Ամա՛ն, ո՛վ սուրբ Յովհաննէս, էս օր ես քո աղբրի ջրովն եմ լուացուում. ուխտս ուխտ լինի, որ եթէ իմ առաջին կերպարանքն ստանամ, մի օր քո Յորդանանն ուխտ գամ, Յորդանանի ջրովն էլ լուացուեմ:

Այս ուխտն արեց Բղդէն և գլուխը թաղեց լճակի մէջ:

Այս զործողութիւնը կէս ժամաչափ կրկնում էր նա:

ԺԷ.

ՁՈՒԱԶԵՂԻ ԽԱԹՐՈՒ ԹԱԻԻ ԿՈԹԸ ԿԸ ՊԱԶՆՆ

—Սուրն երեսիս խաղացրո՛ւ, ջհուտ Աղաջա՛ն, ես քո դռնիցը հեռացողը չեմ, ես նոյն Բղդէն եմ, որ էի, որին դու խղճացիր, հացի տէր շինեցիր, գալիս եմ կրկին ոտքերդ ընկնելու, գալիս եմ ասելու, որ Շողիկը Բստինի թոռից հանի, ինձ տո՛ւր, ինձ քո դռանը կապած շունը շինի՛ր:

Այս խօսքերը դուրս թռան Բղդէի բերանից, երբ մի ժամաչափ անդադար լուացուում էր սուրբ Յովհաննիսի աղբրի մօտ և ջրի ափին՝ քարափի ստուերի տակ՝ պառկում:

Խեղճի քունը տարեւ է:

Մէկ է՛լ յանկարծ նա զարթնեց և ո՛վ Աստուած, ջուրը հրաշա-գործութիւն էր արել, սուրբ Յովհաննէսը Սեւովմայ աւազանն էր դարձել իշամեղունների շնորհիւ բորոտացածի համար:

Բղդէն իւր բնական կերպարանքն էր ստացել:

—Բայց մի՞թէ արածս չխմարութիւն չէր, մտածելով և խո-հական դէմք բռնելով՝ ասաց և աչքերը դարձրեց դէպի մերձակայ սիլաւէտ տեղը. այս ի՛նչ արի ես, ոսկիքն ընչի՞ կորցրի, հէնց իմա-նանք իմ ոսնափարձն էր. թլիսմի թուղթն Երևանից բերել եմ, տեղ եմ հասցրել, ի՛նչ մեղք էր, եթէ փոխարէնն երկուսն իմը լինէին, Շողիկի վզնոցի միջին շատ կը յարմարէր:

Բղղէն տեղիցը կանգնեց և երկար ժամանակ խոտերը յետ քաշելով որոնում էր: Փշերը ծակոտում էին նորա մասները, բայց գիւղականի կոշտացած կաշուին այդպիսի ասեղները ակորժ խոտղանք են միայն յառաջացնում և այլ ոչինչ:

Կարելի է շատ պէտք է որոնէր Բղղէն, եթէ իւր ոտի տակից երկու նոյնանման իշամեղուներ դուրս չը թռչէին դէպի գետը:

— Է՛հ, Աստուածանից որ կտրուած է, քաշքշելով ոչինչ չես շինիլ, արդար վաստակ էիւն, գնացին իրանց տիրոջ քսակը մոնելու:

Երկար ժամանակ սրտաբեկ այս խօսքերի հետ Բղղէի աչքերը պլշած՝ մնացել էին դէպի բոռերի անյայտացած կողմը:

— Անիծածներն ի՛նչպէս փախուցն էին, ժպտաց նա. ճի՛շդ այս թփի տակին են եղել կուչ եկած, այստեղից թռան:

Բղղէն աչքը ձգեց վայրի կանգառի փշուկի թփին և երկար նայում էր:

Յանկարծ թափահարուեց նա և յետս ընդ կրունգն մի ոստիւն արեց:

— Եթէ թռան գնացին, ճչաց նա, հասկա էն ընչե՛ր են կանգառի արմատի մօտ: Իմ ոսկիքս են՝ որ կան:

Նա յարձակուեց և հողախառն կորզեց գետնից իւր ձգած ոսկիքը:

— Երազում հօ չե՛մ:

Բղղէն, արդարև, իրան կորցրել էր. նայում էր իւր շուրջը, աղբրին, գետին, քարաժայռերին, ոսկիներին, շօշափում էր իւր անձը և գլուխը շարժում:

Նա սկսեց մի առ մի մտաբերել այս առուր դէպքերը և թուել:

— Վեր կացայ տեղիցս, թլիսմը տարայ մատուռը, ոսկիքը բոռղառան, թռան, երկուսն սպանեցի, քարը տեղահան արի, պատիժս առայ, ուռուցւորեցի, եկայ սուրբ Յովհաննէս, Շողիկն այնտեղ էր կանգնած, էս էլ իմ շարտած ոսկիքը, որ կրկին բռումս են:

— Ի՛նչ երազ, ա՛յ ձեզ մատաղ, դէ երկու հատ չե՛ր:

— Բայց որ հիմի թռան ու գնացին՝ նրանք էլ երկու հատ չէի՞ն:

— Է՛հ, յիմա՛ր իմ գլուխ, աշխարհքումս հազարաւոր բոռեր կան, նրանք էլ հազարիցն երկուսը:

—Զէ՛, չէ՛, ես ձեզ զուր եմ շարտել, համբոյրներ էր տալիս իւր երկու հատ ոսկիներին. էլ ձեզանից ես չեմ բաժանուիլ, զուք դեռ ինձ շատ էք պէտք. միայն զուք չէք, թլիսմի թուղթն էլ չը կայ, կիսից աւել Կիզի-մատուռի մէջ դեռ զժվժում էք, բոլորդ իմը կը լինիք՝ ձեր զօրութիւնովն էլ ջհուտ Աղաջանի աղջիկը:

Արեգալին սկսեց արդէն իւր կարճ ստուերը կրկնապատիկ երկարացնել դէպի արեւելք. ձիւնանման ամպերի կոյտերը հրափայլ շողշողիւն էին ստանում, երբ վերջին անգամ Բղդէն լուացուեց աղբրակի վերայ, համբուրեց աղբրի քարը և քայլերը փոխեց:

—Ահա՛, գալիս եմ դէպի քեզ, ո՛վ սուրբ Կիզի-մատուռ:

Նա շտապ շտապ յառաջ էր գնում:

—Էսպէս բան էք տեսնո՞ւ, գլուխը շարժեց Բղդէն և ժպտաց. ո՞ւր էի գնում, ո՞ւր եկայ. տան ճանապարհը դէպի աջ է, ես ձախ եմ ծռուել, եկել փշի թփի տակը:

—Կը գամ է՛լ, հոգիս էլ դուրս կը գայ, շարունակեց նա, շատ ու շատ անգամ դեռ մօտդ կը գամ, ա՛յ սև չալուի փշի թուփ. դու ինքդ չալու ես, անպէտք փշի թուփ ես, բայց ծաղկել ես, փթթել ես, հազար տեսակ ծաղիկներ ես տուել. բայց դրանց բոլորի հոտը կորցրեց քո վերայ էսօր աւելացած կովում վարդը. ա՛յ, հէնց էս, որ ձեռիս եմ բռնել, հոտ եմ քաշում, համբուրում եմ ու չեմ կշտանում:

Բղդէն ձեռքում շփում էր Շողիկի կապած ծուէնքը:

—Ասում են՝ քո վրայ կապո՞ած փալասներին ոչ ով իրաւունք չ'ունի ձեռք տալու, թէ չէ դող ու հրոցքը վիզը կը փաթաթուի, բայց ես հօ հետս չեմ տանում, ի՞նչ վնաս, եթէ ես օրը մի անգամ գամ էս կարմիր փալասի կտորին ուխտ, մինչև մի օր իմ սրտիս փափազը գլուխ գայ:

Այս խօսքերով մի անգամ ևս համբուրեց Բղդէն Շողիկի անթարու ծուէնքը և ճանապարհ ընկաւ: Զուաձեղի խաթրու թաւի կոթը կը պաչեն:

ԺԸ.

ՄԿՆԵՐԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Արևը մի ձողաչափ ճանապարհ հաղիւ ունէր սարերի միւս կողմն անցնելու, երբ Բղղէն թողեց սուրբ Յովհաննէսն ու շտապեց դէպի Կարբի:

—Այս քարքարուտներից լուսով դուրս գամ, յետոյ ե՛ս գիտեմ, վնուեց նա և անհարթ ձորաթմբի դարաւանդներով ոլոր-մոլոր վեր բարձրացաւ:

Ամառն էր. երեկոցեան զովարար հողմիկը սփռել էր ամեն տեղ ձոխ բուսականութեան բուրմունքը. ամենայարմար ճանապարհ գնալու և զառիվեր բարձրութիւններ կտրելու չափած ու ձևած ժամանակն է. ճանապարհորդի ոտքերն ինքնաբերաբար թեթևանում են, խոտոր-մոտոր ելևէջներն անզգալի են լինում, ուղեորը մի դիւրալի թեթևութիւն է զգում:

Այս դիւրութիւնները չէին, որ Բղղէին շինել էին քարափների ուսերին սորորող, վազ առնող կարմրահոտուց կաքաւ. միայն այս օրուան բազմադէպ եղելութիւնները չէին նրան յառաջ վարողը:

—Մինչև ևս ձորը դուրս կը գամ, մեր գիւղը՝ սև պատանի մէջ կողոլուած մեռել կը դառնայ, մտածեց նա, բոլորը քնոտած կը լինին. զործի տէր մարդիկ են, հիմի կալուորը եզներն է թողել, թեղի կողքին պառկել հանգստանում է, մշակը հանդիցն է եկել և ոտներին ու ձեռներին դնջութիւն տալիս. էլ ո՛ւմնից եմ քաշուելու, շտապեմ՝ քանի ժամանակն է:

Մութը գետինն արդէն առել էր, երբ Բղղէն մտաւ իրանց տունը, մօրը քնած տեսաւ, աւելորդ համարեց զարթնանելը, շօշափելով գտաւ հրահանի պարկը, հանեց չարչիական խուրջինից մի երկու զոյգ մեղրամոմ և իրան ձգեց Կեղի-մատուռի մէջ ու ճրագը վառեց:

Ամեն ինչ իւր թողած զրութեան մէջ էր. բրիչ ու մուրճն ընկած էին, պատուհանի քարը շրջուած մնացել էր, իսկ նորա մօտ՝ մի խորշում՝ մեղրի բճիճների վերայ եռում էին հազարաւոր իշամեղուներ:

Այս բճիճները մեղունների կազմածը չէին, նոյնանման բճիճներ

կերտում են իշամեղունների երկու տեսակները, որոնցից մէկը մեզ ծանօթ բոուերն են, միւսները նոցանից աւելի փոքրամարմին կրէտոները: Վերջիններիս շէնքը շատ աննշան է, իսկ բոուերինը կատարեալ մեղուաբծիճների են նման. այն զանազանութեամբ միայն, որ բծիճների մէջ լեցուն մեղրը նոյն քաղցրութիւնը չ'ունի, ուտելու համար էլ միանգամայն անպէտք է:

Իշամեղուններն այս անգամ առաւօտեան հերոսութիւնը չը գործ դրին, բղզոց վզզոցը շատ նուազ էր. իրանք էլ մեղրահացերի վրայից չը թռան. ճրագի լոյսը խտողեցրել էր միջասանների աչքերը:

Բղզէն շուարել էր. նա մօտենալ չէր վստահանում, հեռուից միայն զարմացած նայում էր. «որքա՛ն շատ են եղել երևակայեալ ոսկիքը. այնքանը թռչելուց յետոյ՝ դեռ մնացածներին թիւ ու քանակ չը կայ»: Մի՞թէ ցորեկուան թռչողները ոսկիք չէին, բայց ի՛նչ են իւր գրպանի երկու հատը:

Բղզէն հանեց և ձեռքին բռնեց:

Երևակայութիւն չէ, ազնիւ մետաղի փայլը ճրագի լուսովն էլ իւր զօրութիւնը չի կորցնում:

— Բայց կարելի է սրանք հէնց իսկական բոուեր են ու թլիսմի տէրը հարիւրաւոր տարիներով յառաջ իւր ոսկիքն էս տեղ թափեցրել է և ուղեցել թլիսմի ձեռով տանել, սակայն չի յաջողացրել:

— Տեսնենք, ասաց Բղզէն և զգուշութեամբ զլխարկով ճմլեց բծիճից հեռու կանգնած միակ իշամեղունին:

Ոչինչ կերպարանափոխութիւն, — մի սատկած բոու է ընկած գետնին:

Նա չը հաւատաց աչքերին, բրիչի ծայրով յետ քաշեց սպանած միջատն և վերցրեց:

Իշամեղուի փափուկ մարմինն է և ուրիշ ոչինչ. նա տորեց պտղունցի մէջ, մի տեսակ մածուցիկ հիւթ քսուեց իւր ձեռքին. բոուի սպիտակ արիւնն էր:

— Ի՛նչ կը նշանակէ ուրեմն, մի՞թէ սորա տէրը միայն երկու հատ ոսկի էր պահել, կամ ընչի՞ պէտք է դուրսն ընկած լինէին:

Բղզէն սկսեց մանրախոյզ հայեացքներ ձգել իւր շուրջը և քարի տակը:

Առաւօտն ամեն բան կը պարզուէր, եթէ նա շփոթուած չը լինէր:

Պատի տակին, քարերի մէջ, պատաշարի ճեղքուածքից դուրս է մաղուած երկու երեք բռնաչափ կրախառն աւազ: Ամեն զիւղական մանուկ կարող է ասել, թէ գետնափոր մկների արարքն է այդ ալիսի հողակոյտերը հարկւրներով կան դաշտերումը՝ մկան ծակերի մօտ:

Դեռ հողի կոյտը չը խառնած՝ Բղդէն դիտեց հետաքննին՝ աչքով և վճռեց, որ հողը թափուած է տեղահան արած քարի յետ բացուած ճեղքից:

Բղդէն սկսեց հողը խառնել:

Հրա՛շք...

Հողակոյտի մէջ լիքն է Բղդէի մօտ եղած ոսկիներով: Նա մոռացաւ բռներին:

Հողախառն բռնն արեց և զրպանը լցրեց:

— Ուրեմն գնացող բռները ոսկիք չէին, վճռեց Բղդէն հողը քրքրելուց և վերջին ոսկին վերցնելուց յետոյ. ահա՛ առաւօտեան սպանած բռներս:

Այդպէս իսկ էր. նորա սպանած երկու միջատները, որոնց ոսկի դառնալու վերայ աներկմիտ էր, այժմ ընկած էին քարերի մէջ փոշոտուած: Ինքնամոռացութիւնը հեռացաւ Բղդէից:

Նա ապահովուեց, որ միջատները կապ չ'ունին իւր գտած թանգազին մետաղի հետ:

Այժմ նա սկսեց զաղտնիքը քննել և գտաւ:

Իւր տեղահան արած քարի անկիւնում, մի արհեստական խորշում, զլիսի վերայ շրջուած, ընկած էր մի փոքրիկ կաւէ բղիկ:

Նրանից քիչ հեռու ընկած էր իւր կափարիչը:

Խուփը միջից երկու կէս էր եղած:

Անշուշտ մկներին էր պարտական Բղդէն:

Մկներն են փորել բղիկի տակը, շուռ տուել և ոսկիքը հողի հետ դուրս թափել:

Առաջինը չէր ալիսի դէպք պատահելը. շատ մօտիկ անցեալում մի հոգևորական նոյն ձևով վայելեց կրճանների աշխատութեան արդիւնքը. մենակեացն իւր հովանաւորութեան յանձնուած վանքի պատի տակին մկների դուրս թափած հողի կոյտի մէջ գտաւ ոսկիներ:

Որքանութիւնը սուրբ հօրն է միայն յայտնի, նոցանից միայն երկուսն իբրև հնութիւն դրուած են Մայր-Աթոռի թանգարանումը:

—Հիմի, ջհուտ Աղաջան, թէ ճակատ ունիս՝ դիմացի՛ր, երկու զօշի գլուխ մի պղնձում չեն եփուել. այսուհետեւ կամ չարչի Բղդէն, կամ ջհուտ Աղաջանը. օրն էգուց մենք իրար կը հանդիպենք, այս գիշեր գնամ մի հանգիստ քնեմ:

Այս խօսքերով բրիչն ու կռանն առած՝ առանց իւր խոստումը կատարելու, առանց քանդած քարը տեղը դնելու՝ դուրս եկաւ շտապով Բղդէն Կիզի-մատուռից և դէպի իրանց տունն ուղղեց քայլերը:

Թէ որքա՛ն գիշեր էր անցել, ի՛նչպիսի երազներ նրան յուսալից կամ յուսալիք էին արել, հաշիւ չը կարաց տալ իրան Բղդէն, բայց մէկ էլ իւր անունը լսեց, տեղիցը վեր թռաւ, ցից կանգնեց, շփոթուեց, մթութեան մէջ նայում էր իւր առաջին կանգնող ստուերներին և իւր չորս կողմը:

Նա քնահարամի շարժումներ էր տնում, աջ բազուկով աչքերն էր տրորում, ծործորակն էր քորում, յօրանջում էր և իրան առաջարկած հարցմունքներին միայն անկապ և անհասկանալի հնչիւններով էր պատասխան տալիս:

—Ա՛յ տղայ, Բղդէ՛, ի՞նչ ես շշմել, քեզ չե՞մ հարցնում, էս ժամանակ էստեղ ի՞նչ գործ ունիս, կրկնեց ձիու սանձը ձեռքին բռնած մի մարդ:

—Աբա... Աբա... Աբարանիցն եմ գալիս, քրթմիջեց վերջապէս ուշքի գալով Բղդէն, շատ յոգնած էի, նստեցի ձեր դրան առաջին, որ քիչ հանգստանամ, քունս տարել է՝ մնացել եմ էստեղ, Աղաջան ամի՛:

—Իսկ էս լինգն ու գուրգն ի՞նչ բաներ են:

—Աբնագիւղի տէրտէրինն է, մի փոքր շինութիւն պէտք է անենք, մի քանի օրով խնդրեցի. բայց դո՛ւ որտեղից էսպէս ուշ. էս ի՞նչ ձիաւորներ են:

—Տօղա՛, դեռ քնա՞ծ ես, չե՞ս տեսնում ապրանք է, երևանիցն եմ բերում. էս էն բանն է, որ քո բերանդ իւղոտեց, որ հիմի ինքդ ես բերում: Վնաս չ'ունի, ես շատ ուրախ եմ, Աստուած տա՛ց աւելի հարստանաս, ձեռքդ երկարի. բայց ասել եմ, կրկին ասում եմ, Բղդէ՛, աշխարհքը քեզանից զանգատաւոր է. թանգ ես տալիս՝

հերիք չէ, ապառիկդ էլ աւելի ես նշանակում, մէկին մէկ շահ ես առնում, քերթում ես, կողոպտում ես ձեռք կարճ գեղացոնցը: Եդ լաւ չի, որդի', վերելիցն Աստուած մտիկ է տալիս:

Իիշերն արդելք եղաւ ջհուտ Աղաջանին նկատել Բղդէի կերպարանքը, ապա թէ ոչ՝ նա իրան կը պաշտպանէր, կամ յետ կը փախչէր, երբ տեսնէր, թէ ի՞նչ գազանային կատաղութեամբ կռացաւ և գետնիցը վերցրեց մուրճը:

— Դէ վե՛ր կալ լինդդ ու գուրդդ և գնա՛ հանգստացի՛ր. բարի զիշեր, ասաց Աղաջանը և հրամայեց իւր հետի մարդկանցը բեռներն իջեցնել:

Աղաջանի քաղցր խօսքերն էին, որ մի ակնթարթում իջեցրին Բղդէի բարկութիւնը: Նա ատամները կրճտեց, առաւ իւր գործիքներն ու հեռացաւ՝ իւր մէջ փնթփնթալով հետեւեալը:

— Էս ի՛նչ է պատահել ինձ, չէ՞ որ ես մեր տունն էի գնում քնելու, ապա ջհուտ Աղաջանի դրանն ի՛նչ բան ունէի:

— Հա՛, հա՛, հիմի յիշեցի, երկուր ժամանակ մտածմունքների մէջ խորատուգուելուց յետոյ արտասանեց Բղդէն, գնացի որ կռանամ համբուրեմ էն շեմքը, որտեղից օրն երկու անգամ՝ առաւօտը շատ վաղ և իրիկունը շատ ուշ՝ կուժն ուսին՝ անց ուղարձէ անում էս օրուայ հուրի փարին. հիմա եմ յիշում, չոքեցի, շեմքի փայտն երեք անգամ համբուրեցի, ինչպէս երևում է, գլուխս դրել եմ շեմքին՝ անուշ երազների մէջ մտել:

— Բայց գնա՛ որ գնա՛, ջհուտ Աղաջա՛ն, լաւ պրծար, դու անպատճառ էսօր մի լաւութիւն արել էիր, որ քո առաջդ եկաւ, քեզ մահից պրծացրեց, կամ թէ չէ քո մի կտոր հացը գուրդը ձեռքիցս լսեց, թէ չէ դու հիմի արենշաղախ, անշունչ ընկած կը լինէիր քո շեմքի առաջին:

— Ոչ է՛ս, ոչ է՛ն, դու էիր, Շողիկ ջա՛ն, որ քո լսաթաթախ ձեռներովդ ուժեղ փահլելանի նման (բճիշ) կռներս ծալեցիր, ձեռներս թուլացրիր ու հօրդ արեւը սև անող գործիքը խլեցիր. շա՛տ էլ լաւ արիր, դու հօ՛ չէիր կարող հօրդ արիւնով լուացած ձեռքը համբուրել:

— Ի՞նչ... ի՞նչ եմ ասում... յանկարծ ցնցուեց ամբողջ մարմնով Բղդէն և վերմակը վրայից յետ բացուեցաւ:

Արդէն Բղդէն տուն էր հասել, հանել էր իւր շորերը և մտել մօր պատրաստած անկողինը: Առաջինը չէր, որ մայրն այդ նախապատրաստութիւններն անում էր որդու համար: Պատահում էր, որ Բղդէն երբեմն շատ ուշ էր վերադառնում գիւղերից. մօրն անհանգիստ չ'անելու համար՝ նա կարգադրել էր, որ իւր անկողինը պատրաստէր և ընթրիքը մօտը դնէր:

Գալիս էր Բղդէն, ուտում և տեղը մանում:

Այս գիշեր նա իւր անկողին մտնելն էլ չէր հասկացել. նա դեռ իրան փողոցումն էր կարծում:

— Երբէ՞ք և երբէ՞ք, ձեռքը շարժեց նա, չարչի Բղդէն տղամարդ չի, որ մի աղջկայ առաջին կուչ դայ ու նորա հօր շարտած արճճից ծանր խօսքերը մարսի... Հը'... դառն ժպիտով խնդաց նա... — ուրախ եմ, ասում է, Աստուած տայ աւելի հարստանաս, բայց մուշտարիքանցդ հետ լա՛ւ վարուի՛ս... Զէ՛, ջհուտ Աղաջան, չէ, ձեռներդ լուա՛. Բղդէն էլ քո տեսած երեխէն չէ. Պօղոս աղայեկնց ամալէն քո իրաւունքի տակից դուրս պրծաւ, խրատներդ նորա ականջը չեն մտնիլ, այսուհետև հօ դո՛ւ, հօ մի բուռը փոշին, — քամուն տուիր՝ էլ չը կայ, սրա՛նք ողջ կենան, սրա՛նք:

Բղդէն վերցրեց մօտն ընկած արխալուղն և շարժեց, ոսկիքը գրպանումը ղողանջեցին:

— Բաս Շողի՛կը... Զէ՞ որ նա ջհուտ Աղաջանի աղջիկն է. չէ՞ որ իմ Թշնամին Շողիկիս հէրն է, չէ՞ որ Շողիկս իմ դուշմանի միս ու արիւնն է. ո՞նց կտրես միսը, որ արիւնը չը Թափուի, ինչպէ՞ս Թափես արիւնը, որ միսը չը կտրուի...

— Ախ... ես կը խելուե՛մ... Ադէ՛, ադէ՛, ադէ՛, մէրի՛կ, ձայն արձակեց մի քանի անգամ Բղդէն, ճակատին զարկեց, անկողնի մէջ կործ եղաւ, գլուխը կոխեց բարձի տակը ու հեկեկալով լաց եղաւ բարձրաձայն:

ԺԹ.

ԶՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Լուսադէմ է. բնութիւնը խաղաղ է և անուշաբոյր. մի Թեթևասիւք զեփիւռ մեղմօրէն խաղում է ամառուան գիշերային մթնոլորտի մէջ. մթնածեղ երկնքի երեսը զարդարող փայլուն գո-

Հարները—բիւրաւոր մեծ ու մանր աստղերը — միմեանց ետեւից ծորելով՝ անյայտանում են, կամ տեղն ու տեղը չքանում են. անսահման տարածութեան թանձր սեւթոյր վարագոյրը հետզհետէ նսարանում և կապտագոյն անխռով ովկիանոսի մակերևութի է նմանում: Արեւելեան կողմից մի բարակ շառաւիղ՝ թափանցիկ ոսկեգոյն շղարշի նրբութեամբ՝ ձգուում էր երկնից երեսին, սփռելով և ցրիւ տալով իւր ասեղանման սուր-սուր ծայրերը դէպի հեռի արեմուտ, դէպի խոր հիւսիս: Այդ նոսրացած գոհարների խմբերում դեռ հպարտութեամբ խաղում են պայծառ փայլերով մէկ-մէկից բաւականին հեռու ընկած առաւօտն աւետող տասն երկու խոշոր աստղերը: Բայց և նրանց երջանկութիւնը կարճատե է. լոյսը մօտ է, լուսոյ երկիւղը նրանց էլ սարսափեցրել է, նրանք էլ հետզհետէ դունատուեցին և մէկ-մէկ գլուխ առան, կորան: Մինը կայ, սակայն, որ չի ուզում ընկճուիլ, — դա արուեստին է՝ լուսադէմի աստղերի թագուհին, գիշերային լուսաւորներից ամենագեղեցիկը՝ լուսնեակից յետոյ. նա երեսը դէմ է տուել, ուզում է հակառակել Արայի լերան քամակից դէպի ինքը շեշտուած լուսաւորների թագաւորի սլաքներին: Բայց և նա՝ չաղթահարուած ու դալկացած՝ գլուխ առաւ, չքացաւ: Այդ բոլորից յետոյ արշալոյսն աւետում է մի գեղեցիկ առաւօտ և փութացնում է գեղջուկին դէպի իւր սիրելի պարսպմունքը, իւր հանդը, իւր դաշար, իւր այգին, իւր կալ ու կուտը:

Մի այլպիսի առաւօտ բացուեց միւս օրը Վարբում:

Զարարաստիկ Բղդէն, սովոր շուտ զարթնելու և իւր չարչուութեանը փութալու, այդ գիշերը ոչ քուն էր մտել, ոչ զարթնէր, հազարաւոր խառն ու շփոթ մտածողութիւնների և դիտաւորութիւնների ծրագիր կազմելով՝ ինչպէս պառկել էր, այնպէս էլ տեղիցը վեր թռաւ: Նա ոչ մօրը զարթնացրեց, ոչ չարչու պայուսակին մօտեցաւ. մի աներևոյթ մղումից, կարծես, ձգուեց դէպի այն նեղ փողոցը, որ տեղից անցնելու էին՝ կժերն ուսերին՝ ջրի դնացող աղջիկները:

Այս գործողութիւնը սկսուում էր սովորաբար լուսաբացից շատ յառաջ, երբ այդն ու ծայգը չէին առել միմեանց հրաժեշտի ողջոյնը:

Պառաւ կանանց երկձղի — ձայներն էին լինում առ հասարակ ջահէլներին քնահարամ անողը:

—Աղջիկներ՛ր, հարսներ՛ր, ելէ՛ք, ձայն էին տալիս մէկ էլ անուշ քնի մէջ մտած ժամանակն անքուն պառուկները. քանի՞ մրափիք, կը նմանիք քրդի մեռել, աքաղաղն երեք անգամ բարի լոյսն աւետել է, վերի կողմը (~~արեւելք~~) կապտացել է, ելէ՛ք դուռն ու տուն սրբոտեցէ՛ք, մինչև տաւարի ոտքը չի պղտորել առուները, գնացէ՛ք պարզ ջուր բերէ՛ք, բան ու զործի ժամանակ է:

Պառաւնների այս պատուէրը շարժումն ու կենդանութիւն էր մտցնում գիւղական ողջ բնակութեան մէջ:

Մեծ պատրաստութիւն պէտք չէր գիւղի հարս ու աղջիկներին՝ իրանց արդ ու զարդն աւարտելու, իրանց պաճուճանքը վերջացնելու:

Հանեց պստիկ հարսը գլխատակից պատառոտուն, կարմիր, խամկտաւի անթարին, հագաւ իւր դեղին շապկի վերայից և ահա նա միանգամայն պատրաստ է զործի կանգնելու:

Ամուսնացած մատաղահաս կանանց գլխի ծածկոցները, որ նոյնպէս կոպիտ փաթաթաններից են ձևած՝ գիշեր ցերեկ գլխներից չեն բաժանուիլ, այլ միայն տօն օրերին կը բացուին: Միակ աժանազին մետաքսեայ փուշի կոչուած թաշկինակն է, որ վերնազգեստի հետ՝ երեկոցեան տեղը մտնելուս՝ կը ծալուի և բարձի տակը կը մտնի, մութաքի տեղ պէտք կը լինի:

Հասած աղջկանց գլուխն աւելի սակաւ պատրաստութեան կարիք ունի, սանտրել, հացելու տակ կոկուել չը կայ, մի-մի չթեայ ծաղկաւոր թաշկինակ է, որ եռանկիւնի ծալում են, ծնօտի տակովը պատ տալի և սուր ծայրը թիկունքին փռում, որպէս զի յարմարին նորա հետ ամբողջ մէջքը բռնող տասն երկու երկայն ծամերը և իբրև ծոպեր ծառայեն գլխի ծածկոցին:

Սակաւապէտ է գիւղական կանացի սեռը, հրապուրիչ պճնազարդութիւններ նրան չեն զբաղեցնում, նա միայն իւր տնային տնտեսութեանն է անձնատուր եղած:

Խօսք չ'ունիմ, նորահարսները խնամքով ծալած և պահած ունին իրանց բաժինքում բերած հարսնութեան հագուստները, բայց նրանք դեռ շատ տարիներ պէտք է բողջամիջում մնան. այդ հարսներն իբրև օժիտ բերած ունին նոյնպէս մի փոքրիկ անազնայ հացելի՝ ձեռնամիջի տրամադծի մեծութեան տփի վերայ յարմարեցրած,

ունին և մի ոսկրէ զիւրազին սանտր. բացց աչդ ամենը սովորական օրերի համար չեն, նրանք պէտք են գալիս զատկին, տօն օրերին, հէրանց դնալուս, ուխտատեղերում և այլն:

Աստուծոյ տուածից՝ ոտնաման հագնելու համար ևս կանացի սեռը ժամանակ չի կորցնում. զիւղացի կիներն ու աղջիկը ի մանկութենէ վարժ են փուշ ու տատասկ կոխտելու. նրանց ոտքի տակի մորթը գոմշի կաշուց հաստացել է, փշերի ասեղանման սուր ծալրերը փշրուում, բթանում են նրանց ոտքերի տակ:

Երգում չեմ ուտիլ, կարելի է զարդարուելուս՝ ոտքերը լուացած օրը՝ աչդ փշէ ասեղների ծակոցը փոքր ինչ զգալի լինի մեր քնքուշիկ սեռի ոտքերի համար, բացց աչն էլ՝ ոտքի երեսից, ապա թէ ոչ, ժամերով, թէկուզ, չեւաքարը ¹⁾ մաշեցնեն ոտքերին քսելով, ներբանի խոռոչներում ամրացած և մարմնի հետ միաւորուած խճերը մաքրել չեն կարող:

Տանն երես ու ձեռք լուանալու կարևորութիւն նոյնպէս չ'ունին զիւղի ջահէլ կանայքը, աչդ նրանք անում են ջրլցքի վերայ՝ առուի փրփրալից պղպձակները փշրելով:

Մինչև տան տղամարդն իւր ոտնամանների առասանները կ'ամրացնէր, նորա քնքուշիկ կէսը, կամ հարսնացու քոյրը, երկու կուժ ջուր է բերում:

Եւ արդարեւ, զիւղացի տղամարդը՝ չէն թէ աղքատ՝ երբէք ոտաբոբիկ չի ման գալ, նոր թէ կարկատած՝ մի զոյգ իւր ձեռագործ կաշուէ տրեխ պէտք է ծածկեն նորա ոտքերը:

Ահա՛ մի դաւաթ սառը, նոր բերած ջուր ձեռքին առաւ տանու աղջիկը, համեստօրէն ձեռքի մէկը սրտին դրած՝ կանդնեց եղբօր կամ հօր առջևը, խոնարհութեամբ սպասաւորեց նրան, երեսը լուալ տուեց և կրկին, կուժն ուսին, վազեց ջրի:

Երես-սրբիչի կարևորութիւն նմանապէս չը կաջ, բաձկոնի քղանցը, կամ լաջն թեւաբերանը փոխարինում են նրան:

Ինչ ասել կ'ուզի, որ ջհուտ Աղաջանի աղջիկ Նոզիկը բացառութիւն չէր, նա էլ զարթնել էր, նա էլ ջրի էր գնացել:

¹⁾ Մի փոքր բոլորակ չեչոտ քար է աչդ՝ կանանց զարդերի անբաժան ընկերը. նրանով են իջեցնում լուանալուս ոտքերի աղտոտութիւնը:

Բղդէն շատ առաւօտ էր անցել դէպի առուակը տանող ճանապարհովը միացնակ, խուրճինն ուսին, կամ իւր սե իշուկի հետ գիւղերը գնալուս, բայց ոչ մի ջրաբեր կնոջ կամ աղջկայ չէր հետաքրքրել, իսկ այսօր աղջիկներէց շատերը միմեանց աչքով արին և իրար մէջ քչփչացին:

—Աղչի՛, հո՛ղս դրա կօլոտ գլխին, ի՞նչ է քուչէն շափում, մեր քամակից հոտոտելով՝ վերև ներքև անում. չը լինի՞ իւր միջումը սիրահարուած է, էն ո՞ր անշնորհքը դրան կ'երթայ, հարցմունքներ էին տալիս ու ծիծաղում սիրուհները, երբ Բղդէն իրանցից հեռանում էր:

Զը գիտեմ, լսե՞ց Սալբու տղէն իւր դէմ արտայայտած Կարբու գեղեցկուհիների կշտամբանքը, թէ մի ուրիշ դրդիչ հանգամանք մղեց նրան դէպի գիւղի հարաւ-արեւմտեան կողմը:

Նա այս արեց մի յանկարծական հայեացքից յետոյ:

Բղդէն ուղիղ ճանապարհով չը գնաց. մի քանի ցածր պատերով պարտէզներ շատ ժամանակ չէր, որ տնկուած էին այդ կողմերը. նա իրան ձգեց առաջին պարտէզը, աջնտեղից էլ երկրորդը, երրորդը, մինչև որ վերջին պարտիզի պատի տակին կուչ եկաւ:

Բղդէն նստած տեղը զողզողում էր: Ժամանակ առ ժամանակ նա գլուխը բարձրացնում էր, աչքերը սեւեռում էր դէպի պարտիզից դուրս գտնուած հինաւուրց աւերակը և նորից կռանում. նորա այլաչլուած դէմքից կարելի էր գուշակել, որ նա մի դէպքի ականատես է լինում, կամ մի խօսակցութեան ականջ է դնում. երեսը մի տեսակ ծռուել էր, բերանը՝ բաց էր մնացել, շուտ շուտ էլ ականջն էր պատածակին դէմ անում:

Յանկարծ Բղդէն թափահարուեց և սարսափահար եղաւ. նորա պատկերի վերայ կատաղութեան նշաններ արտափայլուեցին, նա կորդեց մօտն ընկած քարը, ձեռքը բարձրացրեց, որ շարտի դէպի աւերակը, բայց կրկին ցած դրեց ու վեր ելաւ տեղիցը, պատի գլխովը թռաւ և սլաքի նման իրան ձգեց աւերակի մէջ:

—Ա՛խ...

Այս մի ձայն էր, որ հետևեց Բղդէի ներկայութեանը և դադարեց:

—Աղչի՛, էստեղ ի՞նչ ես շինում էսքան վաղ, Շողի՛կ, հարցրեց ճիշտ արձակողին քաղցրութեամբ Բղդէն:

Ջհուտ Աղաջանի աղջիկը ոչինչ չը պատասխանեց, նա սիրտը բաբախելով՝ կռացաւ ուսելու քարին դէմ տուած լիքը կուժը:

—Աղջի՛, այստեղ ո՛ւր, ջրի ճանապարհն ո՛ւր. ընչի՞ համար ես եկել այստեղ, դեռ լոյսն ու մութը նոր է բաժանուում, կրկնեց Բղդէն իւր հարցը:

—Ոչի՛նչ, հազիւ լսելի եղաւ մի մրմունջ:

—Կա՛ց, կուժդ ուսդ տամ, ժպտալով մօտեցաւ Բղդէն:

Շողիկն արդէն ուսել էր կուժը. նա քայլերն ուղղեց դէպի աւերակից դուրս տանող դռնակը:

—Մի քիչ համբերի՛, Շողի՛կ, ձեռքը կժին ձգեց Բղդէն, աղջկայ առաջը կտրեց և չը թողաց դուրս գալ աւերակից:

—Թո՛ղ, ի՞նչ ես ուզում ինձանից, տրտնջաց շրթունքն ուռցնելով Շողիկը:

—Աստուած՝ վկայ, սուրբ Գէորգի գերեզմանո՞վն եմ երդում ուսում, ինձանից քեզ վնաս չի գալ. երկու խօսք ունիմ ասելու, կամ լսի՛ր, կամ ես ինձ անմահ, անգրող կը սպանեմ:

—Դո՛ւ ով, ե՞ս ով:

—Հապա՛ դու ո՞վ, էն Աշտարակի ճանապարհը բռնած ներքև գնացող բաղդաւո՞րն ով, որ թշերիդ ծէրերը կարմրացրեց:

Շողիկը միանգամայն կարմրատակեց, դարձաւ բազուկի (ճախդեղ) եփած տակ. նա չ'արգելեց Բղդէին կուժն ուսիցը վայր առնել. նա լռել ու գլուխը խոնարհեցրել էր:

—Ես համբոյրի ձայն լսեցի:

Շողիկը պապանձուած էր, աչքերն արնոտել էին:

—Քեզ եմ ասում, ես ձեզ տեսայ համբուրուելիս:

—Ես թագուն ոչինչ չ'ունիմ, իմ նշանածն էր, քեզ պէս օտար աղջկայ առաջը կտրող հօ չէ՛ր, մրմրեաց Շողիկը:

—Եթէ հայրդ իմանա՛ց:

—Այսօր չէ՛ մի քանի շաբաթից հայրս ինքը պէտք է կռնիցս բռնի, նրան տայ:

—Ես տեղ ընչի՞ էիք եկել:

—Ո՞ւմ ի՛նչ բանն է:

—Եթէ դու շիտակ խօսող ես՝ ասա՛, ի՞նչ դործ ունէիք զիւղիցը դուրս՝ ճանապարհից ծռանց՝ էս աւերակի մէջ:

—Իմ նշանածն է, իմ գլխի տէրն է, հրամայեց զալ, իրան ճանապարհ դնել, ես էլ եկայ։

—Նա սիրո՞ւմ է քեզ։

—Մեղք է, որ չը սիրի։

—Դու է՞լ սիրում ես։

Շողիկը չը պատասխանեց, ձեռքը ձգեց կփի կանթին և ուզում էր վերցնել, բայց Բղդէն գրկեց կուժն ու չը թողեց։

—Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, հիմի կը գոռամ, աշխարհքը գլխիդ կը ժողովեմ, սպառնաց Շողիկը։

—Մի խօսք եմ ասում, լսի՛ր ու գնա՛, —Աստուած քեզ հետ։

—Մի ժամ է բռնել ես ու ոչինչ չես ասում, քեզ համար մեծ ամօթ է, լոյսը բացուեց, երթեկելը հիմի կը շատանայ, ընչի՞ր ես կամենում ինձ խայտառակել։

—Թո՛ղ Աստուած ինձ պատժի, եթէ ես քո մի մաղին դիպչեմ, Շողի՛կ, միայն լսի՛ր՝ ինչ որ ասում եմ և մի՛ բարկանար, աղաչում եմ։

—Ասա՛, լսում եմ։

—Զի կարելի՞, որ Բատինենց Սհօյին չ՛առնես։

—Դու իմ հէ՛րն ես, իմ գլխի տէ՛րն ես, դու ո՞վ ես, որ ինձ էդպէս հրամանք ես անում։

—Հրաման տալու իրաւունք չ՛ունիմ, միայն խնդրում եմ։

—Ե՛... Է՛... Է՛հ, բարկացաւ Շողիկը և կրկին ձեռքը ձգեց դէպի կուժը։

—Աղաչում եմ, Շողի՛կ, ոտքերդ եմ ընկնում, ես զժուած եմ քո սիրով, կամ էս բոպէիս յետ արա՛ կողքիցս կախած դանակը, վիզս կտրի՛ր, կամ թէ չէ, Սհօյին մի՛ գնալ, իմ նշանածը դարձի՛ր։

—Ծո՞ւռ ես, ի՞նչ ես, երկու տարի է՛ ես Սհօյի նշանածն եմ։

—Հիմի էլ իմը դարձի՛ր։

—Վա՛յ, հո՛ղը գլխիս, ես անտէ՞ր եմ, ո՞րք եմ, ձեռս ծոցումս անճարի մէ՛կն եմ, որ գնամ, կին դառնամ՝ էն էլ ո՞ւմ՝ չարչի Բղդէին։

—Հիմի ես այլ ևս չարչի չեմ, Շողի՛կ, ես հիմի փողատէր եմ, քո հօրիցդ շատ հարուստ եմ, օրն էգուց Աշտարակումը մի մեծ խանութ եմ բացանելու, դեռ տասն էլ ուրիշ գիւղերում պէտք է բանամ, քո Սհօյի հացը պէտք է կտրեմ։

—Մի մարդի հաց Աստուած չը կտրի, թէ չէ աղամորդին ի՞նչ կարող է անել:

—Քո Սհօյի աչքը հօրդ դռանը պէտք է մտիկ տայ միշտ, հէրդ պէտք է մի կտոր ցամաք հաց շարտի, որ նա քեզ էլ պահի, իրան էլ. հինգ գաղ խամ՝ չիթ առնելու, վիզդ քցելու կարողութիւն չ'ունի Բստինի թողը, բայց ես քեզ ոսկու մէջ կը թաղեմ:

—Կերածը կորած է', քիչ մարդիկ կա՞ն, որ էս օր իմ հօր հացն են ուտում ու հիմի նրա ոտը կռծում են. չ'իմացողի աչքերը թող բռնի հօրս երախտիքը:

—Շողի՛կ, ես չեմ ուրանում, որ քո հայրն ինձ բարութիւն է արել, բայց այսօր նա իմ դանկի չափ կարողութիւն չ'ունի. երէկ նա էր, էս օր ես եմ. աշխարհքս սանդուղք է՝ մինը վեր է ելնում, մինը ցած է իջնում. էս օր ես քեզ ոտիցդ գլուխ ոսկում ու մարգարտով կը զարդարեմ:

Մի արհամարհական ծաղր արտայայտեց Շողիկը և ձեռքը կթին ձգեց:

—Սուտ չեմ ասում, Շողի՛կ, եթէ չես հաւատում՝ տես ի՞նչ եմ փռում ոտքիդ տակին, էս բոլորը քո ցաւը տանեն:

Բղդէն հանեց զրպանից մի կարմիր թաշկինակ, քակեց կապը և սփռեց դետնի վերայ:

Մեզ յայտնի ոսկիքն էին հուրհրատում և իրանց փայլի պակասողը լրացնում առաւօտեան արևի ցոլացրած ճառագայթներից:

—Տասը, քսան էդքան էլ տանն ունիմ, Շողի՛կ, բոլորը քեզ մատաղ, ստախօսեց Բղդէն:

Ոչ մի ոսկի պակաս չէր, բոլորն այսքանն էր, բայց այս էլ քիչ չէր, հինգ վեց հարիւրից աւելի էին:

—Մենք մի կտոր հաց՝ Աստծու տուածից՝ ունինք, սոված չենք մեռնիլ, տա՛ր, ուրիշներին զարմացրու, շեշտեց բարկացած Շողիկը և այս անգամ վճռաբար բռնեց կթի ունկը:

—Ձեմ թողնի՛ր՝ ոտքդ փոխես, մինչև չ'ասես, որ էլ Սհօյին չես սիրում, ի՞նձ ես առնելու:

—Ինչ եմ անելո՞ւ. իմ հօր մի խօսքը քո պարկերով ոսկիքանց ու ալն ու մարդարտի հետ չեմ փոխիլ. Սհօյի կոխած սև հողը քո գլխից ինձ համար առաւել է, կօլոտ Բղդէ՛. գողնովի ոս-

կիքովդ ես ուզում ուրիշի նշանածը ձեռքիցը խլել. ո՞ր աչքը կոյր, ոտքը կաղ, հաց ու ջրի կարօտ աղջիկը արժան կը համարէ քեզ պէս ալլանդակ մարդագիլի ճանգն ընկնել:

Շողիկն այս անգամ սաստիկ էր բարկացել. նորա վերայ մի անբնական ոյժ եկաւ, աչքերն արիւնակոխ եղան: Վերջին բացականչական խօսքի հետ զոյգ ձեռքերով յետ զարկեց նա Բղդէին, կուժը թռցրեց ու շտապաւ դուրս եկաւ աւերակից:

Աւերակի պատը յենարան եղաւ Բղդէին և նա ազատուեց մեծ փորձանքից, նա գլուխը, կամ մէջքը կը կոտրէր, անշուշտ, աւերակի մէջ թափուած քարերին զարկուելով՝ եթէ պատը նրան չը փրկէր:

— Շատ լա՛ւ, ջհուտ Աղաջանի աղջի՛կ, դու ինձ վա՛յ տաս, սպասի՛ր, հօրդ հողի հաւասարացնեմ, քեզ չո՛քէ չոք դուռս բերեմ, ո՛րտս համբուրել տամ. եթէ խօսքս չը կատարեցի, գնա՛ ու պարծեցիր. բոլոր ոսկիքս դորա վերայ կը փչացնեմ, սպառնալով մատը թափ տուեց Բղդէն արագ քայլերով կուժն ուսին հեռացող Շողիկի քամակից:

— Ոսկիքդ տա՛ր մածնի տո՛ւր, դլուխդ քսի՛, կորական պատասխանն եղաւ Շողիկի:

Աղաջանի դուստրն էլ չէր երեւում. նա ծռուել էր դէպի ձախ և մօտել ջրի տանող փողոցն ու խառնուել ջրբեր աղջիկներին, որոնցից և ոչ մէկը չէր նկատել Շողիկի բացակայութիւնն և վերադարձը:

Բաւական ժամանակ էր անցել Շողիկի հեռանալու րոպէից և Բղդէն աւերակի պատին յենուած՝ դեռ նայում էր անապիշ դէպի ջրի փողոցը:

Վերջապէս նա նկատեց ճանապարհովն անցնող Կարբեցի չարչիներից մէկին, որ խուրջինն ուսած՝ գնում էր գիւղերը շրջագայելու և տեղն ու տեղը նստեց, մինչև որ չարչին հեռացաւ:

— Կամ ե՛ս, կամ ջհուտ Աղաջանը, երկուսիցս մէկը պէտք է Կարբու գաւառումը չիշուի, յիշատակուի, կամ ե՛ս, կամ Բատինենց Սհօ՛ն, — երկուսիցս մէկը պէտք է Շողիկին տիրանայ, դեռ տեսնենք ի՛նչ կ'ասի ուստայ Սիմօնը:

Այս խօսքերով ն.ս կապեց կրկին իւր թաշկինակը, դրպանը դրեց և շտապով բռնեց Աշտարակու ճանապարհը:

Ի.

ԲՍՏԻՆԵՆՑ ՍՀՅՆ

Երկու տարի էր՝ խանութ էր բացել Բատինենց ՍՀՅՆ Աշտարակումը. նա առաջին խանութպանն էր այնտեղ:

Մի գեղեցկագէտ երիտասարդ էր ՍՀՅՆ, բարձր հասակով, թուխ և խոշոր աչքերով, կարմիր երեսով ու նոսր նորաբոյս ընչացքով, միշտ ծիծաղագէտ, միշտ հաճոյախօս, յաճախորդների ամեն խօսքին ջանով պատասխանող, այն ջահէլներից մէկը՝ որի համար ամեն տեսնող ասում է. ի՛նչ տղայ է, ամսո՛ւս, որ մայրը մէկն է ծնել. իսկ համեստ բնաւորութեան և գրաւիչ պատկերի համար՝ բոլորեքեան նրան նմանեցնում էին մօր աղիղ պահած, արուռով մեծացրած աղափ աղջկայ: Այդ համեմատութիւնը միանգամայն յարմարում էր ՍՀՅի բնաւորութեանը. նա չ'ուներ Կարբեցու խորամանկ ճարպիկութիւնը. մի մազաչափ օխալմուռք իւր կողմից, կամ սառը խօսք օտարից՝ նորա երեսը շինում էր երեկոյեան բոսորային երկինք, ականջները կէծանում էին, կարմրութիւնը սփռւում էր բոլորակ դէմքի վերայ և քափ ու քրտինքը կոխում էր. այդ ժամանակ նորա ձայնն էլ նուազում էր, որ՝ խոստովանած՝ առանց նրան էլ ամօթխած օրիորդի մելոդիական և քաջոլոր ձայնից աւելի չէր:

Մի հատիկ հօր զաւակ էր ՍՀՅՆ, Կարբեցի Բատինենց Կարապետի որդին էր:

Կարապետը, իբրև իւր նախկին կարողութիւնը կորցրած մարդ, ձեռնհաս չէր լինիլ երբէք իւր որդուն խանութպան շինել՝ մինչև անգամ Կարբու մէջ, թող թէ Աշտարակու նման տեղումը, եթէ ուրիշը նրան չ'օգնէր: Ուստի և նա մեծ ուրախութեամբ պատրաստակամութիւն ցոյց տուեց, երբ մի օր ջհուա Աղաջանն առաջարկեց նրան իւր խնամութիւնը, աւելացնելով՝ թէ ՍՀՅին մի մշտական կտոր հաց տալու համար՝ ինքը մտադիր է Աշտարակումը խանութ բանալ նորա համար:

Ասել, անել՝ շատ չը տւեց: Մի կիւրակէ երեկոյ Կարբու իշխանների ներկայութեամբ տէր Յակովբը «Պահպանիչն» ասաց, տէր Յովակն էլ «Սուրբ Խաչիւր» և նշանի մատանին օրհնուեցաւ, Աղաջանի տանը մեծ հացկերոյթ եղաւ, ՍՀՅՆ Աղաջանի փեսայ հրատարակուեցաւ:

Ամեն ինչ նախատեսած էր, խաչեղբայր պտուելու կարիք չը կար, նախ՝ որովհետև տեղական սովորութեան համաձայն՝ մի երկու տարի նշանածներին պսակը պատ էր, և երկրորդ՝ որ Աղաջանի սրտէ ի սիրտ բարեկամ Արամենց Յարութիւնը և՛ խաչեղբայրութիւն պիտի անէր և իւր փողոցի կողմի սենեակի դրսւի պատը պէտք է ծակէր, դուռը կախէր, դարակներ շինէր և իւր կողմից մի մասնաւոր դրամագլուխ դնելով՝ պիտի ընկերութեամբ խանութ պահէր ՍՀօյի հետ:

Բարդ չէին այն ժամանակուայ կենսական պահանջները. պարզութիւն և նահապետականութիւնն էր թաղաւորում հայ աշխարհումը և ՍՀօյի խանութը միանգամայն լրացնում էր Աշտարակու և մօտազայ գիւղերի կարօտութիւնը:

ՍՀօն միաժամանակ ժողովրդի մերկութիւնը ծածկող կտաւաւաճառ էր և տնտեսական պիտոյքը հայթհայթող մանրավաճառ:

Առաջին պաշտօնով զգալի փնասը հասաւ թափառաշրջիկ հրէայ կտաւաւաճառներին, երկրորդ առուտուրը զրգռեց Բղդէի և միւս չարչիների նախանձը, որ ասել է, թէ Աղաջանը մէկ ձեռքով շինածը միւսով քանդում էր:

Այսպէս չէր հասկանում ինքը ջհուտ Աղաջանը. նա իւր յաճատորդ չարչիներին խորհուրդ էր տալիս փոքր առ փոքր տեղի տալ մեծամեծ գիւղերից և իրանց գործունէութեան շրջանն ընդլայնել այնպիսի տեղերում, ուր դեռ շռայլութեան ոտքը տուն չի մտել:

Աղաջանի գուշակութիւնը սխալ չէր, տարէց տարի ժողովրդի տնաւեր զեղխութեան և աւելորդասիրութեան հետ բուսնում էին գիւղերումը խանութներն և աւելանում էին:

Բոլոր չարչիքը խոնարհելով իրանց ճակատագրին՝ բարձրացան լեռնոտ և քաղաքներից հեռու ընկած գիւղերը. իսկ յամառ Բղդէն էր, որ ոչ միայն հակառակեց Աղաջանին, այլ և կոչը բաղդի յաջող բերմունքով այսօր նրանից շատ վեր է նիւթական ուժով, նորա ռեսերիմ թշնամին ու խաղաղութիւնը վրդովողն է:

Բղդէի վերայ չը կարաց ազդել Աղաջանը, ընդհակառակն՝ նա մեծ ներշնչութիւն ունեցաւ իւր փեսացուի բնաւորութեան վերայ:

Մեղ յայտնի է, որ Աղաջանը սակաւապէտ էր, տկարներին օգնող և անգործներին դործ տուող էր. նա ինքը հասնում էր միշտ թաղաւորական անցեաւածղելի հարկապահանջութեանց ժամանակ

ձեռքը պակաս զիւղականներին՝ ամենաօրինաւոր տոկոս միայն ստանալու պայմանաւ, ինքն էր, որ ամենատեսակ աղէտների միջոցին սրբում էր թշուառի աչքի արտասուքը:

Այդ միւսնոյն սիրելի յատկութիւնները պատուաստեց նա և իւր փեսայի մէջ. շատ չը քաշեց, ՍՀօն մի բարի վաճառականի անուն և համբաւ ժառանգեց Աշտարակում և մերձակայքումը:

Նորա յաճախորդներն ըստ առաջնոյն մի քանի զազ կտաւեղէնի համար ստիպուած չէին լինում Երեւան գնալ, կամ հրէաների տօմարի մէջ մշտապարտապան գրուել:

ՍՀօն ինքն էր ամեն կարիք հայթհայթողը և Երեւանու վաճառականաց վստահութիւնն ու վարկը ձեռք բերողը:

Կրկենք, որ Բստինենց ՍՀօն էր Աշտարակի առաջին խանութպանը. երկու տարի իւր դէմ մրցումն չ'եղաւ, բայց մի քանի օր է, որ զիւղի միւս ծայրումը մի երկրորդ առաւել լիքը խանութ էլ բացուել է:

Ո՞ւմն էր և ի՞նչպէս:

(Կը շարունակւի)

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐԳԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆՐՈՒԱՆԴ ԴԱՁԱՐԵԱՆՅԻ

I

Ընթերցանութիւնը մանուկների դաստիարակութեան զլխաւոր տարրերից մէկն է: Նրբ մանկական խելքը, հետզհետէ կազդուրւելով ու զարգանալով, սկսում է ընդհանուր ճշմարտութիւնների որոնել կեանքի և բնութեան մէջ, երբ զխելու, քննելու, հետադոտելու և իմանալու ներքին փափազը սկսում է զրաւել երեխայի հոգեկան աշխարհը,—աչս զրութեան մէջ, ուսումը և ընթերցանութիւնը միակ միջոցն են, որոնցով կարելի է չազեցնել երեխայի հոգեկան ծարաւը, որոնցով կարելի է ուղղել մանուկների միտքը և զգացմունքները՝ դէպի ճշմարտը, աղնիւրը, գեղեցիկը... Այս պարզ դասողութիւնով խկապէս որոշւում է թէ ուսման և թէ մանկական ընթերցանութեան գրքերի ճշմարիտ նշանակութիւնը: Նրեխայի հոգեկան կասկածները և տարակուսանքների ժամանակ, երբ նորա խելքը և զգացմունքները դեռ չեն ամրացել և որոշ ուղղութիւն ստացել, երբ նորա թէ մտաւոր և թէ բարոյական հասկացողութիւնները երերում, տատանւում են նորա մէջ,—ուսումը և ընթերցանութիւնը, որպէս մի հաստատ և ամենաճիշտ՝ դաստիարակչական միջոց՝ պէտք է փարատեն երեխայի մտաւոր-բարոյական կասկածները՝ բաց անելով նորա առաջ զիտութեան և ճշմարտութեան ասպարէզն, տալով նորա մտքին առողջ և իսկական սնունդ, զարթեցնելով նորա մէջ բուն մարդկային աղնիւր ցանկութիւններ...

Այս հիմնական տեսակէտը երբէք չը պէտք է մոռանալ ուսման, դաստիարակութեան գործում. սրանով պէտք է չափել աղն բոլոր միջոցները, թէ ուսումնարանական դասերի և թէ մանկական ընթերցանութեան վերաբերութեամբ, որոնք առաջարկւում, գործադրւում են կրթութեան նպատակների համար: Մեր արդի գրականութիւնը չափազանց աղքատ է ինքնուրույն մանկական ընթերցանութեան գրքերով: Ընդհակառակ՝ թարգմանութիւնները, մանուկների կարգալու փոքրիկ և էժանազին հրատարակութիւնները, օր աւուր աւելանում են մեղանում: Սակաւն չը նպօրոյ

մեր ուսուցիչների և, շատ անգամ էլ, կողմնակի անձանց՝ տիկիների, օրիորդների այդ գովելի աշխատասիրութեանը, որով նրանք ցանկանում են հարստացնել զանազան թարգմանութիւններով մեր ժողովրդական և մանկական գրականութիւնը,—միւս կողմից բոլորովին ներելի է մեր մամուլի չափազանց անտարբերութիւնը դէպի այդ հրատարակող նորանոր թարգմանական գրքուկները: Մեր պարբերական հրատարակութիւնները, որոնք աւելի շատ և աւելի չաճախ միջոց ունին խօսելու այդ գրքուկների մասին, սովորաբար մի երկու նախադասութիւններով՝ տպագրական և թարգմանական «ձևերի» մասին թեթեւ նկատողութիւններով՝ վերջացնում են ամեն բան: Հրատարակած գրքուկի ներքին միտքը, նորա արտապայտած գաղափարը, նորա բարոյական—դաստիարակչական ընդհանուր արժանաւորութիւնը՝ բոլորովին անուշադիր են մնում լրագիրների մէջ, կարծես այդ մի երկրորդական խնդիր է. կարծես մանկական և ժողովրդական գրքուկների (թէկուղ թարգմանական) գլխաւոր արժանաւորութիւնը արտաքին չքեղութեան, լեզուի և տպագրական շրիֆտի մէջ է կախնում... Այն ինչ մեզանում օր ըստ օրէ աւելանում են զանազան թարգմանութիւնները, օր ըստ օրէ հարստանում, ճոխանում է մեր ուսումնարանների և ընտանիքների «մանկական գրադարանը», որի մէջ անխտիր կերպով դրած են շատ ծաւրաւեղ չատկութիւնների և արժանաւորութեան գրքուկներ: Այլ այդ գրքուկները աւել-պակաս հետաքրքրութեամբ կարդացում են մեր ուսումնարաններում, ընտանիքներում. նոր առաջացող սերունդը, մեր ապագայ հասարակութեան անդամները, թէ տղաք և թէ աղջիկներ, այդ գրքերի վերաջ են դաստիարակում, այդ գրքերից են ստանում այն պաշարը, որ պիտի սերմանէ նրանց մատաղ հոգու մէջ՝ գիտութեան, ճշմարտութեան, բարու և ազնւութեան սերմերը... Արդեօք բոլոր այդ գրքերը համապատասխանում են իրանց կոչմանը, արդեօք «լոկ ընթերցանութիւն» տարածելուց զատ՝ այդ գրքերը հասնում են և՛ դաստիարակչական բարձր նպատակների, —այս մասին ոչ ոք չի մտածում...

Աչքի առաջ ունենալով այս ցաւալի և կորստաբեր հանգամանքը, երբ ծնողները և, շատ անգամ, դաստիարակ-ուսուցիչները «չը գիտեն» ինչպէս ընտրել երեխայոց ընթերցանութեան գրքեր, և, առանց խտրութեան, ամեն հրատարակած թարգմանական գրքուկ առնում և գցում են երեխայոց ձեռքը. աչքի առաջ ունենալով, որ մեր ուսումնարաններում սովորող թէ փոքր և թէ չափահաս երեխաները չաճախ սովալած են լինում կարդալ բոլորովին վնասակար և ալանդակ բովանդակութեան գրքեր, — մենք համարձակում ենք հետեւեալ առաջարկութիւնը անել ալն մարդոց, որոնք հասկանում և գնահատում են ընթերցանութեան գրքերի կրթիչ նշանակութիւնը, որոնց համար թանգ է մեր արդի ընդհանուր ուսումնարանական գործը, որոնք հաւատում են՝ ապագայ սերնդի երջանկութեան, բաղդաւորութեան գաղափարին:

Հարկաւոր է մեր պարբերական մամուլի մէջ ստեղծել մի նոր ուղղութիւն, մի նոր և խիստ հետեողական կրիտիկա՝ մանկական գրքերի վերաբերութեամբ: Հարկաւոր է մի որոշ, խելացի և աղնիւ կազմակերպութիւն, հասարակութեան բարոյական շահերին նախանձախնդիր մարդոց մի լուրջ և գործին տեղեակ ընկերութիւն, որի միակ նպատակը լինի՝ ընդհանուր և ներդաշնակ համաձայնութեամբ՝ քննել բոլոր այն գրքերը, որոնք հրատարակուած են մանկական ընթերցանութեան համար:

Այս գործը շատ ծանր և շատ վեհ գործ է, որ պահանջում է մեր երիտասարդ ուժերի ընտրեալ միաւորութիւնը, որ պահանջում է շատ աշխատանք և անկեղծ սէր դէպի մանուկները, դէպի նրանց հոգեկան զարգացման վսեմ շահերը...

Մեր պարբերական մամուլը, անշուշտ, մեծ ուրախութեամբ տեղ կը տալ ալդալիսի կազմակերպութեան մշակած փոքրիկ և խելացի քննութիւններին, որոնց գլխաւոր նպատակը պիտի լինի քննել և որոշել մանկական գրքերի ընդհանուր արժանաւորութիւնը, ընդհանուր դաստիարակչական մտքերը կամ գաղափարները, որ պարունակուած են այդ գրքուկների մէջ:

Անշուշտ մեր ուսումնարանական և մամուլի գործերին մօտիկ անձերը տեսած և կարդացած կը լինին Խարկոյի վարժուհիների հրատարակած երկու մեծահատոր գրքերը՝ Что читать народу? վերնադրով: Ի՛նչ հիանալի աշխատութիւն է այդ, ինչքան աշխատանք, ինչքան սէր և անձնւիրութիւն է երևում այդ երկու հատոր պատկառելի գրքերի մէջ: Եւ, որ ամենից զարմանալին է, ինչպէս հետաքրքրութեամբ և սիրով կարդացուած են այդ երկու ահագին գրքերը, որոնք, ըստ երևութին, շատ անհետաքրքիր և չոր-ցամաք պիտի լինէին: Ռուսաց մամուլը գրկաբաց ընդունեց չարգելի վարժուհիների այդ գեղեցիկ և լուրջ հրատարակութիւնները և ընթերցող հասարակութիւնը մի քանի հազար օրինակներով գնեց այդ գրքերը: Խարկոյի վարժուհիների կատարած այդ հսկայական գործը թող օրինակ լինի և մեզ համար, մեր վարժուհիների և վարժապետների համար: Մանկական և ժողովրդական գրքերի խիստ և անաչառ քննութիւնը, նրանց համար ընդհանուր գնահատութիւն և բարոյական—դաստիարակչական արժէք որոշելը՝ մի մեծ և էական օգուտ կը լինի մեր ընդհանուր լուսաւորութեան գործին, մի այնպիսի օգուտ, որի հետ կարող է մրցել միայն ուսումնարանը... Ի հարկէ մեղանում այդ գործը անհամամասն հետ է, քան թէ ռուսաց մէջ. մենք իսկապէս գեռ նոր ենք սկսել մանկական և, երբեմն էլ, ժողովրդական գրքեր հրատարակել. մեր թարգմանիչները և, մանաւանդ, ինքնուրույն հեղինակները շատ և շատ քիչ են՝ համեմատաբար ռուսաց գրականական լէգէօններին, որոնց գրած և թարգմանած գրքերը հեղեղի պէս տարածուած են ամբողջ լայնատարած Ռուսաստանում: Մէկ կողմից գործի վսեմ և անսահման օգտակար լինելը, միւս կողմից նորա համեմատական հեշտութիւնը՝ Խարկոյի վարժուհիների

հրատարակութեան հետ՝ թուլ է տալիս կարծել, որ այս միտքը կ'արժանանա մեր լարդելի վարժուհիներին և ուսուցչաց լուրջ ուշադրութեանը և մօտ ապագայում կ'իրագործւի մեր մէջ. ուրիշների խնայելի օրինակին հետեւելը՝ մի տեսակ առաքելութիւն է, որ պատիւ է բերում մարդոց: Վերադառնալ պատկառելի հրատարակութիւնը այս ղեկավարում կարող է շատ զգալի թեթեւութիւն մտցնել գործի մէջ, կարող է որպէս մի ուղեցոյց ծառայել շատ կենսուտ և անորոշ հարցերում, իսկ առաջիմ, իբրև առաջին փորձ, մենք հէնց այս լուրսով կ'աշխատենք մի քանի խօսք ասել պ. Աղապանցի մանկական գրութիւնների մասին, որոնք պարբերապէս հրատարակում են «Աղբիւր» մանկական ամսագրում:

II

Նախ անհրաժեշտ է ընդհանուր կերպով բացատրել «Աղբիւրի» նշանակութիւնը և նորա կատարած դերը մեր արդի ուսումնարանական, կամ դաստիարակչական ասպարէզում: «Աղբիւր»-ի ունեցած անսովոր լաջողութիւնը ամենալաւ գրաւականն է, որ նորա երևոյթը անհրաժեշտ էր մեր մէջ, որ նա կարողացաւ բաւականութիւն տալ մեզանում եղած անհրաժեշտ պահանջներին: Աւ ճշմարիտ, մինչև «Աղբիւր»-ի հրատարակւելը, դեռ ոչ ոք չէր մտածում երկխառն ընթերցանութեան մասին, ոչ ոք չէր աշխատում ուսումնարանից դուրս՝ երկխառն ուշադրութիւնը գրաւել անպիսի հասարակ, մատչելի և պարզ գրածքներով, ինչպէս որ արեց «Աղբիւր»-ը: Թէ իւր արտաքին, գեղարեստական չքնդութիւնով և թէ ներքին՝ թեթիւ, հետաքրքիր և մատչելի ոճով, մանկական հասկացողութեանը և զգացմունքներին չարմար փոքրիկ պատմութիւններով, ալը ամսագիրը առաջին տարիներից արժանացաւ մանուկների համակրութեանը: Մանուկները օր ըտտ օրէ սկսեցին սիրել նրան, սկսեցին քնքով կապերով միանալ ալը նոր և անկեղծ բարեկամի հետ... Այս ուրախալի երևոյթը պէտք է խոստովանել իբրև վիաստ, որ ամեն մարդ տեսնում և դիտում է ներկայումս: Իբրև ընթերցանութեան գիրք, իբրև գեղարեստական մի գրաւիչ և համեստ հրատարակութիւն, «Աղբիւր»-ը ալժամ տարածւած է մեր գաւառների բոլոր ուսումնարաններում, և փոքրիկ մանուկները մի առանձին ուրախութեամբ, մի առանձին հաւատարմութեամբ կարդում են նրան: Աւ նոյն իսկ ալը հանգամանքը, որ մանուկները սիրում և հաւատում են «Աղբիւր»-ին, որ նորա համարները ամենից շատ և ամենից լաճախ տարածւում են մեր հասարակութեան մէջ, կրկնում եմ, նոյն իսկ ալը հանգամանքը մեզ պարտաւորացնում է աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել «Աղբիւր»-ի վերաջ, աւելի խիստ և մանրադնէին կերպով քննել նորա մէջ դուրս եկած իւրաքանչիւր մանկական գրածքը: Բաւական չէ՝ որ մի գիրք, կամ պարբերական հրատարակութիւն տարածւում, կարգացւում է հասա-

րակութեան մէջ. բաւական չէ, որ հասարակութիւնը սիրում է ալս ինչ, կամ ալն ինչ գիրքը, լրագիրը և այլն... Ընդհակառակ, որքան մի գիրք, կամ պարբերական հրատարակութիւն աւելի շատ տարածւած, հռչակւած է հասարակութեան մէջ, այնքան էլ շատ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել նորա բովանդակութեան վերաջ, այնքան էլ խոր և մանրամասն պէտք է քննել ալդ գրքի, կամ լրագրի ներքին, «գաղափարական» լատկութիւնը, նորա բարոյական ընդհանուր և ամենադժուար արժանաւորութիւնը: «Աղբիւր»-ը շատ մեծ և զնահատելի ծառայութիւն արեց մեր հասարակութեանը, տարածելով մանուկների և չափահասների մէջ ընթերցանութեան, գիրք կարդալու սէրը. ալս առաջին և գլխաւոր քալն է, որ կատարեց «Աղբիւր»-ը մեծ աջողութեամբ և զարմանալի տակաւով... Բայց միթէ ընթերցանութիւնը միայն ընթերցանութեան համար է. միթէ աւսքան գրքեր, լրագիրներ և ամսագիրներ հրատարակում ենք նորա համար, որ մեր ժողովուրդը միայն «ընթերցանութիւն» սովորի.—ի հարկէ ոչ: Թէ ընթերցանութիւն տարածելու ժամանակ և թէ մանաւանդ ալդ գործը կատարելուց լետով, երբեք չը պէտք է մոռանալ, որ ընթերցանութիւնը միայն մի արեւստ է, մի միջոց է՝ հասարակութեան մէջ գիտութիւն, առողջ մտքեր և գաղափարներ տարածելու համար, հասարակութեան միտքը և հողին դաստիարակելու, զարգացնելու, կատարելագործելու համար: Ո՞րքան համապատասխանում է «Աղբիւր»-ը ալն ներքին, գաղափարական կոչմանը, որպիսի մտքեր, գաղափարներ և դաստիարակչական իղէալներ է քարոյում մեր մանուկ սերնդին՝ ալդ սիրւած ու տարածւած ամսագիրը: Այս հարցին աւելի հիմնովին և «չօշափելի» պատասխան տալու համար՝ կարգաւք հէնց ալս տարւալ «Աղբիւր»-ի մէջ պ. Աղայեանցի գրած հէքիաթները: Ես զիտմամբ վերցնում եմ պ. Աղայեանցի գրածները, որովհետեւ ներկայումս «Աղբիւր»-ը լիովին մշակում և կառավարում է պ. Աղայեանցով, և մեր չարդելի մանկավարժը մեծ դեր է կատարում ամսագրի ընդհանուր ուղղութեան և ընաւորութեան մէջ:

Այս տարւալ լուծարի տետրակում պ. Աղայեանցը հրատարակեց մի հէքիաթ՝ «Նդեգնուհի» անունով:—Մի թագաւոր կամեցել է իւր որդուն ամուսնացնել: Որդին ասել է՝ թէ ես կ'ամուսնանամ ալն աղջկալ հետ, որ հօրից-մօրից չէ եղած: Թագաւորը մի պառաւ «Չաղուի» խորհրդով գնում է գետի ափը, կտրում է «չը բանեցրած» դանակով մի եղէգ, գցում է ջուրը և իսկոյն... կատարում է մի անկարելի երևոյթ—եղէղը աղջիկ է դառնում, որի անունը գնում են Նդեգնուհի: Նդեգնուհին մերկ մարմնով մնում է ջրի մէջ, իսկ թագաւորը գնում է տուն՝ իւր հարսին զգեստ բերելու: Ալդ ժամանակ երևում է մի սևամորթ բօշա աղջիկ, խեղդում է ջրի մէջ Նդեգնուհուն և ինքը դառնում է թագաւորի որդու կինը: Թագաւորի որդին ատում նրան: Մի օր գետից թագաւորաղնը մի ոսկեղէն և արծաթեղէն ձուկ է բռնում, գցում է իւր աւաղանի մէջ և միշտ նստած աւաղա-

նի մօտ, սիրահարածի պէս նստում է ալդ ձկանը... Նորա կինը որ տեսնում է ալդ, իսկոյն ցանկութիւն է չափնում որ ձուկը մուրթեն, իրան ուտեցնեն, որ ինքն էլ գեղեցկանալ. ալդպէս էլ անում են, բայց նա չի գեղեցկանում: Չկան մի փուշ ընկնում է պարտէզը, փուշից մի գեղեցիկ ծառ է բուսնում, որի վերալ սիրահարում է թագաւորապէս: Բօշալի աղջիկը կտրել և աչրել է տալիս ծառը. այս ծառից մի տաշեղ ընկնում է հարեան պառաւի կտուրից ներս: Պառաւը տաշեղից մի խուփ է շինում, խուփը «դառնում» մի սիրուն աղջիկ, ծառայում է պառաւին, զարմանալի կար ու ձև է անում և իւր համբաւը հասցնում է թագաւորապէս ահանջը: Այդ աղջիկը Եղեգնուհին է: Թագաւորի որդին գալիս է նորա մօտ և Եղեգնուհին «մորթած կաքաւի» բարձրաձայն կենդանի վկայութեամբ ամեն բան պատմում է նրան: Եղեգնուհուն տարան պալատ, իսկ Բօշալի աղջկան կապեցին ձիու պոչից և քարէքար տւին: «Չարը աչնտեղ՝ բարին աչտեղ...» վերջանում է պ. Աղայեանցի հէքիաթը:

Ի հարկէ այս բոլոր պատմածին խօս չի հաւատում ինքը պ. Աղայեանցը: Նա շատ լաւ գիտէ, որ երեխաներն էլ դժւար թէ հաւատան, որ եղեգնից աղջիկ դուրս եկաւ, ձկան փուշից՝ գեղեցիկ ծառ, ծառի տաշեղից՝ սիրուն օրիորդ... իսկ որ հում կաքաւը չի կարող անկրակ խորովւել, և չոր վազան ձիւղը չանկարծ կանաչել մի աղջկա հրամանով—այս խօս ամեն լիմար երեխալ գիտէ: Ի՞նչպէս կարող է երեխան հաւատալ այդ «սուտերին», քանի որ կեանքում նա երբեք չի տեսել ալդպիսի բաներ, և չի էլ կարող տեսնել, քանի որ ուսումնարանում ամենայն օր նա լսում և սովորում է՝ թէ բնութեան մէջ ամեն մի առարկալ, կամ երևոյթ ունի իւր առաջանալու խելացի մշտական պատճառները, ընդհանուր և անփոփոխ օրէնքները, որոնք չեն կախւած մարդոց կամքից, մարդոց զանազան հրամաններից: Ուսումնարանում մենք աշխատում ենք սովորեցնել երեխաներին բնութեան մէջ կատարւող իսկական երևոյթների ներքին պատճառները, աշխատում ենք պարզել, ամրացնել և կազդուրել երեխայոց միտքը և երևակայութիւնը իրական աշխարհի անմահ ճշմարտութիւններով. իսկ պ. Աղայեանցը, հակառակ բոլոր գիտութիւններին, աշխատում է հաւատացնել մանուկներին՝ թէ եղեգնից կարող է աղջիկ դուրս գալ, ձկան փուշից ծառ բուսնել և էլ չը գիտես թէ ինչ տեսակ անբնական, հրէշաւոր բաներ... Սեւ զարմանալին աչն է, որ այս մոլորութիւնների համար մեր ժողովրդական բանաստեղծը աշխատում է գործ դնել իւր տաղանդի բոլոր ուժը, աշխատում է աչնպէս գրաւիչ և կախարդական միջոցներ հնարել, որ հեշտութեամբ կարողանալ կաշառել մանուկների դիւրաթիւք երևակայութիւնը: Սեւ ինչ օգուտ՝ եթէ պ. Աղայեանցը կարողացաւ թէկուզ հաւատացնել մանուկներին ալդ ամենը, չէ որ վաղ թէ ուշ նրանք զարձեւալ մոռանալու են ալդ խաբէութիւնը, չէ որ գիտութեան, ճշմարտութեան լոյսը շուտով զարձեւալ ոչըն-

չացնելու է՝ ազդեցություն ունեցած աշխարհի երևակապական պատկերները:

Եթէ հին կուսակցական հայերը երգում և գովաբանում էին Վահագնի ծնունդը հետևալ կերպով՝

Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն՝ պատանեկիկ վաղէր... և այլն,

այս բոլորը հասկանալի էր ան ժամանակի համար, երբ դեռ մարդիկ անկեղծօրէն հաւատում էին դրան, երբ գլխութեան և հետազոտութեան ոգին դեռ չէր մտել մարդոց դարևոր նախապաշարմունքների մէջ: Այդ նախապաշարմունքները իւր ժամանակին ունէին ճշմարիտ, բնական նշանակութիւն, որովհետև մարդիկ իսկապէս հաւատում էին, որ այդ բոլորը կարող է կատարել ընդթեան մէջ, որ Վահագնի նման կտրիճ և զեղեցիկ տղամարդը «կարող էր» մարդուց չը ծնւել՝ այլ բոցավառ եղեգնից դուրս գալ... Ի՞նչ անենք, որ կուսակցական հայերը աչդպէս էին կարծում. նրանք, բացի դրանից, էլի շատ բաներ էին կարծում, որոնց մէջ աչտմ հենք հաւատում, որոնք կորցրել են մեր աչքում իրանց բոլոր նշանակութիւնը: Պատմական ժամանակներից մնացած թէ գրատր և թէ բանաւոր աւանդութիւնները, հէքիաթները և առասպելները՝ աւելի ուսումնական, հնագիտական նշանակութիւն ունին մեզ համար, քան թէ մանկավարժական, դաստիարակչական արժէք: Մենք կարող ենք, աւելի մեծ հասկում, ուսումնասիրել մեր և օտար ազգերի հին պատմական անցեալը, պատմական կեանքի բոլոր զանազանակերպ երևույթները: Այստեղ մեզ անհրաժեշտ են այդ հէքիաթները, առասպելները, հեթանոսական տգէտ և բարբարոս ժամանակների ստեղծագործութիւնները: Մենք ուսումնասիրում ենք այդ բոլոր. պատմական նիւթերը, որպէս զի կարողանանք հստակեցնել հին ժամանակների մարդոց կեանքը, նրանց մտաւոր—բարոյական զարգացումը, նրանց կատարած թէ մեծ և թէ փոքր պատմական գործերը... Եւ այս բոլորը օգտակար է, խրատական է, հետաքրքիր է մեզ՝ հասակաւորներին համար, որովհետև մենք կարող ենք քննել, կրիտիկալի ենթարկել պատմական մարդոց ամեն մտորութիւնները, սխալները, թերութիւնները, հիմնւելով մեր գիտութեան և կեանքից ստացած փորձերի վերաւ: Իսկ երեսման, որ ամենևին զուրկ է լուրջ քննութեան, կրիտիկալի ընդունակութիւնից, որի հոգեկան ուժերը դեռ նոր են սկսում բացւել, զարգանալ նորա մէջ, որ աւելի կարօտ է ուրիշի օգնութեանը՝ իւր կասկածները, իւր տարակուսանքները փարատելու, վճռելու համար,— նա, կարդալով հէքիաթների անքնական, հրէշաւոր երևույթները և գործերը, միանգամայն կարող է վիթխել իւր մտքերի և զգացմունքների մէջ, կարող է թերահաւատութեամբ վերաբերւել դէպի ամեն ճշմարիտ և օգտակար բան, խառնելով իրականը՝ երևակապական ցնորքների հետ, ճշմարիտ,

մարդկային դործերը՝ առասպելական հերոսներին մտացածին, անճիշդ պատմութիւններին, արկածներին հետ։

Նստացի, որ երեխաները չեն հաւատում հեքիաթներին չափազանց ալլաբանական, տարօրինակ պատմութիւններին. — ալն, չեն հաւատում, ալնալէս ինչպէս որ պատմած է հեքիաթների մէջ։ Բայց, մի և նոյն ժամանակ, չը հաւատալով որ աղջիկը կարող է ձուկ դառնալ, մորթած կաքաւը խօսել, և չորացած խաղողի վաղը՝ խոկոյն կանաչել. — ալս բոլոր անկարելի սուտերին չը հաւատալով, երեխան դարձեալ ակամաջ ենթարկւում է աղջ միֆօլոգիայի աղբիւրներին, դարձեալ նորա երևակաութեան մէջ մտնում են անբնական և հիւանդոտ պատկերներ, որոնց մասին չի կարող հաշիւ տալ երեխան, որոնք դարձեալ անորոշ կատկածներ ևն լարուցանում նորա թուլ և չը կազմակերպւած հոգեկան աշխարհում։ Նւ մանաւանդ երբ ալն հեքիաթը, իւր տարօրինակ և անբնական ձևով, չի պարունակում իւր մէջ մի մեծ և օգտակար զուտ բարոյական գաղափար, երբ արտաքին հրէշաւոր անցքերի ու դէպքերի տակ չի պահած մի բարձր իդէալական տենդենցիա։ Պատահում են, ճշմարիտ, ալնալիսի հեքիաթներ, որտեղ մարդիկ՝ զիւցսող-նական բոլոր անհասանելի ոյժերով՝ ֆանտաստիկական վառ պատկերներով և շլացնող, ալչեցնող հսկաչական քաջութեամբ՝ կատարում են վսեմ, իդէալական դործեր, մարդասիրական, կամ հայրենասիրական աղնիւ չաղ-իդէալական դործեր, մարդասիրական, կամ հայրենասիրական աղնիւ չաղ-թութիւններ... Այսպիսի հեքիաթային հերոսներ ևն չունաց միֆօլոգիայի մէջ՝ Հերկուլէսը, Թէդէոսը, Պրօմէթէոսը և ալն։ Պրօմէթէոսը մարդկային ազգը փրկելու համար՝ երկնքից խլում է աստուածային հուրը և տալիս է մարդոց... Իսկ ինքը, ալն զարհուրելի չանդդնութեան և մեծ «չարագործութեան» համար, արժանանում է աստուածների ամենախիստ պատժին։ Չեսի հրամանով՝ նրան չղթաչակապ դամում են Կովկասի բարձր լեռան վերայ, որտեղ զիշակեր անդդր պէտք է չաւիտեանս տանջէ նրան՝ անդադար կտցահարելով նորա սիրտը... Սա էլ է մի հեքիաթ։ Բայց ալստեղ հեքիաթի տարօրինակ ֆանտաստիկական ձևը ալն է անում, որ ներքին բարձր գաղափարը, ալն ձևի մէջ արտապայտելով, ամենաաղբիւրը և խոր տպաւորութիւն է անում մարդու վերայ և երեխան՝ ալն գաղափարի ու ժող տպաւորութեան տակ՝ ամենեւին չէ էլ նկատում արտաքին ձևի տարօրինակ և անբնական լինելը։ Այսպիսի հեքիաթը, ալնիւ որ, կարող է կրթել երեխային, կարող է զարթեցնել նորա մէջ բարձր, աստուածային զգացմունքներ։ Պրօմէթէոսը ալնքան սիրում էր մարդկութիւնը, որ նա, ալն սիրուց զրդւած՝ ապստամբեց աստուածների դէմ, իւրեց երկնքից փրկարար կրակը, ալնց մարդոց որ ապրեն, տաքանան, սքանչանան ալն կրակով։ Իսկ ինքը գատապարտուց չաւիտեանական տանջանքներ... Բայց ինչ է անում ալ։ Աղաչեանցի պատմած Նդեդնուհին։ Նդիպտական մեռած հոգիների նման՝ ալն հեքիաթի երևակաչական հերոսահին աստիճանաբար

անցնում է մի քանի շնչաւոր և անշունչ մարմինների միջից, որպէս զի՝ «ճակատագրի» որոշմամբ՝ ապացոյցւի թէ չարութիւնը պատժւում է իսկ բարին՝ չաղթանակ է տանում... Եւ նոյն իսկ ալդ հանդամանքը, որ բարին և չարը զանազանւում են միմեանցից՝ ճակատագրի վերացական անօրինութեամբ, որ ալստեղ մարդու անձնաւորութիւնը ոչնչի է հաւասարւում՝ կեանքի չարութեան դէմ կուելիս, որ մարդու հոգեկան բոլոր ընդունակութիւնները և ուժերը չեն զուրս դալիս իրանց բարձր, իդէալական վսեմութեամբ—ինչպէս ալդ մենք տեսնում ենք լուսնական հէքիաթների և զիւցարանութեանց մէջ, —նոյն իսկ ալդ հանդամանքը կորցնում է հէքիաթի բոլոր նշանակութիւնը և բարոյական արժէքը։ Այս է պատճառը, որ «Յեղեղեալներ» ոչ մի տպաւորութիւն չի անում ընթերցողի վերաջ, ոչ մի բարձր զգացմունք և զրդիւն չի չարուցանում մարդու հոգեկան աշխարհում, ոչ մի դադալիարական սոցիւս ողորութիւն չի ներշնչում մեր մէջ։ Այստեղ ամեն բան կատարւում է մարդոց կեանքից և ցանկութիւններից զուրս, հակառակ նրանց բնական—հոգեբանական սլահանջներին, վերացական, աներևոյթ ճակատագրի որոշմամբ։ Միայն ընթերցողի երեակալութիւնը լցւում է զանազան «հրաշքների» և աչքակապութեանց պատկերներով, որոնց ալանդակ և անմիտ բովանդակութիւնը վախեցնում, զարմացնում և մոլորեցնում է նրան։ Եւ ալս բոլորը առաջարկւում է երեխաւոց ընթերցանութեան համար...

Անհամեմատ աւելի սարսափեցնող ու վախեցնող տպաւորութիւն է անում ալ. Աղալեանցի երկրորդ հէքիաթը՝ «Չանդի-Չրանդի» անունով, որ տպւեցաւ «Աղբիւրի» երկրորդ համարում։ Այստեղ ալդէն մարդկալին երեակալութիւնը անցնում է իւր ամենալալն սահմաններից և մոտնում է դժոխալին քաջքերի, սատանաների, մարդալալերի և հրէշաւոր դալանների, շների աշխարհը։ Ի՞նչ տեսակ սարսափներ ասեա՝ որ չի պատմում ալստեղ ալ. Աղալեանցը։ Ամբողջ տաշտերով խմոր կուլ տուղ ծծկեր երեխալ, ձիւս ոտները սաղ-սաղ կլանող, խուրջլին մի անդամից որկորը տանող, ատամներով հաստ ծաւերի բուճերը կտրող մի հրէշ-աղջիկ (Ես անշունչ եմ ալս խօսքերից...) սատանաների հարսանիք. հակալական ոտիւններ անող, կենդանի աղջկան մի անկամից կուլ տուղ երկու զարմանալի շներ՝ Չանդի-Չրանդի. մարդկալին լեղւում խօսող դալան. ծաւերի անունները մարդուն վիշեցնող արիւնի կաթիլ... և ալլն, և ալլն։ Ճշմարիտ, ալս բոլորը մտարեկելիս, մարդ կարող է ուշաթափուել, հալիւցինացիա ստանալ... Այս ի՞նչ ցնորքներ են, ալս ի՞նչ հոգեբանական քաօս է, որ ալ. Աղալեանցը, որպէս մտաւոր սնունդ, առաջարկւում է միւր խեղճ երեխաներին։ Մենք բաղդում ենք ալդ հէքիաթների դէմ, բողոքում ենք լանուն ճշմարտութեան, լանուն դաստիարակչական սուրբ և ներսական դործի, լանուն մատաղահաս փոքրիկ երեխաների, որոնք ալդպէս չարաչար մոլորւում են ալ. Աղալեանցի հէքիաթներով։ Գուցէ ալ. Աղալեանցը մեղ ասէ,

որ ալդ հէքիաթները ինքը չի հնարում իրանից, որ մեր ժողովուրդը դեռ աչժմ էլ պատմում և ոգևորւում է ալդ հէքիաթներով, որ ալդ հէքիաթները մի տեսակ պատմական աւանդութիւններ են, որ դեռ երկար մնալու են մեր ժողովրդի ստորին շերտերում:

Այո, մենք շատ լաւ գիտենք, որ հէքիաթները պատմական աւանդութիւններ են. բայց չէ որ մեր ժողովրդի ընդհանուր տգիտութիւնը, անբարոյական և հակամարդեկային կրքերը և ինստինկտները նոյնպէս պատմական աւանդութիւններ են, որոնց դէմ կուտւում են աշխարհի մեր լուսաւոր ժամանակը, ուսումնարանները, մամուլը և նորա եռանդուն գործողները, որոնց թւում և ինքը պ. Աղապեանցը... Փոխանակ նպաստելու ժողովրդին՝ հետզհետէ ալատել իւր պատմական տգէտ մոլորութիւններից, փոխանակ ոչնչացնելու, փարատելու հին կուսակալական բարբարոս հասկացողութիւնները, — դժբաղդաբար, պ. Աղապեանցը, իւր հէքիաթներով, աւելի ամրացնում է ժողովրդի հաւատը դէպի գերբնական անմիտ և սարսափեցնող, վախեցնող երեւոյթները, աւելի խոր մտաւոր-բարոյական անդունդի մէջ է կործանում անմեղ երեխաների քնքոյշ խելքը և երեակալութիւնը: Եւ այս բոլորը անում է պ. Աղապեանցը բոլորովին անկեղծօրէն, միանգամայն համոզւած, որ «Աղբիւր»-ի մէջ տպւած հէքիաթները մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացւում են մեղանում: Այո, կարդացւում են... Բայց ինչ հետեանքի են հասնում ալդ կարդացողները, ինչ մտաւոր-բարոյական օգուտ են ստանում ալդ հէքիաթների ընթերցումից: Երեխաներին կրթելու, դաստիարակելու և աղնւացնելու համար՝ պէտք է տալ նրանց հասկանալի, իրական, ճշմարիտ կենսական պատմութիւններ ու դէպքեր, և ոչ թէ երեակալական թաղաւորների հիւանդոտ, վնասակար, անբարոյականացնող պատմութիւններ, որոնց մէջ չը կա ոչ մի բարձր և աղնիւ զգացմունք, ոչ մի խելացի, մարդկային զաղափար՝ բացի սարսափից, դողից և վախենալուց: Երեխային ծանօթացրէք ներկա և անցեալ մարդոց «կեանքին» հետ, նրանց իսկական գործերի հետ, նրանց բարոյական ընդհանուր մարդկային արժանաւորութեանց հետ: Գեղեցիկ պատմութիւններ և դէպքեր նկարագրելով՝ ցոյց տւէք երեխաներին բնութիւն և կեանքի ճշմարտութիւնը, որեւորեք նորա սիրտը բուն մարդկային աղնիւ ու վսեմ դործերով, զգացմունքներով: Եւ ալս ամենը հիանալի կերպով աջողւում է պ. Աղապեանցին. նա ինքն էլ ալդ պիտէ: Ունենալ այդքան ուրիշ դէպի երեխաները, ունենալ աղբիւսի դիւթական լիզու, զրաւիչ և կախարհող վիպասանական տաղանդ, և չը ծառայել՝ ամեն մի քաղաքականում՝ իւր ժամանակի էական շահերին, — աղ յերեւի չէ պ. Աղապեանցին: «Աղբիւր»-ը պահւում է պ. Աղապեանցով և թող պահւի ալտուհետեւ. իսկ պ. Աղապեանցը թող տալ իւր «Աղբիւր»-ին կենսական, ճշմարիտ ոգի, թող ներշնչէ նորա մէջ թարմ, եռացող և կենդանի հոսանքներ...

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՇԻԼԼԵՐ, ՖԻԻԳՐԻՍ, Թարգմանութեամբ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅԻ. —
«ԱԻԱԶԱԿՆԵՐ», ողբերգութիւն: Թիֆլիս, տպարան Մարտիրոսեանցի,
1890 թ., փոքր քառաձալ, 194 էրես, տառ № 12, գինն է 50 կ.:

Այս արդէն երրորդ անգամն է, որ պ. Փիլիպպոս Վարդանեանցը մեզ առիթ է տալիս նորա թարգմանութիւններով զբաղւելու: Առաջին առիթը տւեց Սմալսի «Բնաւորութեան» թարգմանութիւնը. և մենք դտանք, որ, չը նալած հեղինակի մեծ համբաւին և գրքի կլասիկականութեանը, ալնու ամենալինւ գիրքը չի թողնում մի ամփոփ տպաւորութիւն և չի կարող ընթերցողի ոգուն որոշ ուղղութիւն տալ:

Պ. Վարդանեանցը մի երկրորդ առիթ տւեց Ամիչիսի «Սիրտ» գրքի թարգմանութիւնով: Բայց ալդ ալն սակաւ գրքերիցն է, որոնց մասին «Մուրճ»-ը ժամանակ չ'ունեցաւ գրախօսութիւն տալու իւր ժամանակին: Օգտոււմ ենք զէպքից զէթ ալստեղ լալտնելու, որ ալդ գիրքը վերին աստիճանի բարոյակրթիչ գիրք է և որ նա, չը նալած ընդհանրապէս տարածւած կարծիքին, ամբողջապէս չի նշանակւած երեսաների ընթերցանութեան համար, ալ նա աւելի մի

գիրք է ծնողների և դաստիարակչների համար: Այսպէս է գոնէ իմ կարծիքը:

Պ. Վարդանեանցի թարգմանութիւններով «Մուրճ»-ը զբաղւեց, վերջապէս, անցեալ 2-րդ համարում, նորա «Արեւելեան վիպաշխարհ» փոքրիկ գրքուկի առիթով: Եթէ ընթերցողը չիշում է, մենք դտանք, որ ալդ թարգմանութեան գերմանական բնագիրը բաւականին չաջող փոխադրութիւն է Ֆրիդուսի Շահ-Նամէ ոտանաւոր գրած մեծ պօէմի մի էպիզօդի և որ հայերէն թարգմանութեան լեզուն թէև բարձր, բայց չաջող ոճ ունի: Բայց և ալդ առիթով մենք նկատեցինք պ. Վարդանեանցի հակումը՝ խօսքեր և դարձւածներ բանեցնել, որոնք սիրուն կը լինէին, եթէ միայն գործածական լինէին, բայց որոնք ոչնչով աւելի լաւ չեն, քան մեր ալթմեան խօսակցական և զրական լեզուի մէջ գործածւող խօսքերը:

Պ. Վարդանեանցի ալդ հակումը, սակայն, նշանաւոր պակասութիւն

չի երևում արձակ և մանաւանդ աշատ փոխադրութիւններն մէջ: Բայց նա չատ և չատ վտանգաւոր է, երբ խօսքը ոչ թէ աղատ փոխադրութիւններն մասին է, այլ մի կլասիկական գրածքի թարգմանութեան մասին: Պէտք է ասած, որ պ. Վարդանեանցը, բանաստեղծական գրականութիւնից, թարգմանել է միմիայն փոխադրութիւններ: Նա թարգմանել է Իլլիականը և Ոդիսէականը ոչ թէ Հոմերոսի, այլ դերմանացի Շմիդտի. նա թարգմանել է Ռուսոյի և Զոհրաբը ոչ թէ Ֆիրդաուսի, այլ միինչ որ անչափ գերմանական հեղինակի: Մեր ալժմեան գրական պահանջի տեսակէտից, ըստ իս, պ. Վարդանեանցը չատ լաւ է արել աղբյւր վարելով. բայց այս բոլորին իմ ասածը սա է, որ նա մինչ ալժմ փորձ չէր արել իւր թարգմանական տաղանդի չափը ցոյց տալ փոխ գրածքների ճշգրիտ թարգմանութիւնով: Մինչ ալժմ պ. Վարդանեանցը չէր երևացել հասարակութեան առջև իբր թարգման բարձր գեղարուեստական գրածքների, աչնպէս, ինչպէս սոցա ստեղծել են մեծ բանաստեղծները: Նւ ալ փորձնա առաջին անգամ անում է ալժմ, լոյս ընծայելով Շիլլերի «Աւաղակներ» սղբերգութեան թարգմանութիւնը:

Մեր առաջին խօսքը ալժմ մասին՝ չնորհաւորելն է թարգմանչին նորա ալժ առաջին քալի համար: Ինչ վերաբերում է նախապատրաստութեան, պ. Վարդանեանցը լիակատար իրաւունքով կարող է մերձեւալ ուղղակի կլասիկներին. նա աչնքան դուրս է եղել և թարգմանչական

պատիւ հասկացող, որ կլասիկներին նա դիմել է երկար տարիներ վարժեցնելով իւր գրիչը աւելի քիչ պատասխանատու գործքերի վերալ: Աչնպէս է պահանջում մեթոդիկը: Նւ աչն ալժ է, որ գովելին է: Կորանով բաւական է առւած, որ Շիլլերի «Աւաղակներ» թարգմանութեան ընդունելի լինելու համար թարգմանչի անունը բաւականին գրաւական է: Բայց նա ընդունելի է միմիայն առհասարակ, որովհետեւ ալժ թարգմանութիւնը, որպէս շուտով պէտք է տեսնենք, խոշոր թերութիւններ ունի: Շիլլերի լեզուն ճոխ է, բայց զօրեղ և վերին աստիճանի գրամայական. «Աւաղակներ» լիքն է նաեւ ժողովրդական խօսքերով ու դարձածներով: Շիլլերը ալժ գրածքում դուրս է բերում անասուն-մարդուն և դնում նորա դիմաց մարդկային բարձր, արդարատենչ, ամեն արգելք խորտակող, աղատութեան ձգտող ոգին: Սկզբից մինչև վերջ ալժ գրածքը լիքն է ողու բաղմատեսակ լուզմունքներով, որ Շիլլերը արտաշնչում է միմիայն ծնած գրամատուրգներին չատուկ ուժով և վարդեմութեամբ, չը նաչած որ գրածքը բանաստեղծի առաջին գրամայական գրածքն է, սկսած հեղինակի 18 տարեկան հասակում և վերջացրած հաղիւ իւր չափահասութեանը հասած ժամանակ: Ճիշդ է, ալժմ մեղ ծանօթ «Աւաղակներ» գեռ ալժ ժամանակաւ գրածք չէ. սա փոփոխութիւնների ենթարկեց և մշակեց թէ բնական կողմից և թէ լեզուի կողմից և աւելի էլ կատարելագործեց ու առ միշտ գրականու-

թեան անմահ սեպականութիւն զարձաւ: «Աւազակներով» վերջանում է գերմանական դրականութեան, այսպէս կոչւած, «հանճարի շրջանը» (Genieperiode) 18-րդ դարում, ամիսփելով իւր մէջ, թէ բովանդակութիւնով և թէ ձևով, հսկայական գծերով արտադաշտած ժամանակի եռումը և համաշխարհային պատմութեան մօտադաշտած շրջանի այն զարուհի շարժումները, որոնք Արեւմտեան Եւրոպայում, մասնաւորապէս Ֆրանսիայում, կատարւեցին 18-րդ դարու վերջերքում: «Աւազակները» առարկան է ընդհարումը, կօնֆլիկտը օրէնքի և ազատութեան մէջ. իսկ Շիլլերի կեանքի համար նա մասնաւորապէս նշանակութիւն ունի նրանով, որ նա, զինւորական ակադեմիայում բանտարկւած ժամանակ, նոյնպէս ձգտում էր դէպի ազատութիւն, որպէս և իւր ժամանակի ողին, որը ձգտում էր ազատել արդէն հնացած միջնադարեան օրէնքների կապանքներից: Աւազակ դառած Կարլին բանաստեղծը չատկացրել է իւր սեպահական իղէալիկան գծերը. Կարլը դողաւազակ չէ, այլ զուտ քաղաքական աւազակ է, որը ուզում է վրէժխնդիր լինել իւր ժամանակաշահարդարների և կեղծաւորների դէմ: Եւ նոյն իսկ ինքը՝ Կարլը անձնատուր է լինում աւազակութեան չուսահատութիւնից՝ կորցնելով իւր հօր տէրը, այն հօր, որ խաբւում է Կարլի եղբայր Նենդաւոր Ֆրանցիցի Բաց վերջը, երբ իւր եղբոր նենդաւորութեան մասին տեղեկանում է, նա ալ ևս չի շարունակում իւր աւազակութիւնը, և զղջալու հա-

մար նա արհամարհում է անձնատուութիւնը և գերադասում է իրան չանձնելարդարադատութեան ձեռքը, մտածելով, որ իւր նման երկուսը բարոյական աշխարհքը հինգ ի վեր կը տապալեն, եթէ մինչ վերջ շարունակեն իրանց աւազակային ազատութիւնը: Այսպիսով օրէնքը չը ճանաչող ազատութիւնը ինքն ևս խորտակում է:

Ահա այդպիսի մեծ խնդիրներ է առաջադրել Շիլլերը «Աւազակներին» մէջ և աշխատել իւր զարմանալի բաղմակողմանի բնաւորութիւններ կրող հերոսների բերանը դնել մի լիզու, որը ստորինից և վարչից ու անասնայինից վերանում է դէպի բարձրագոյնը՝ ալդ երկու ծաղրերի մէջ եղած բոլոր աստիճանաւորութիւններով: Եւ ի հարկէ, այստեղ, քանի որ Շիլլերի հանճարի հետ դործ ունինք, վերին աստիճանի հետաքրքրական է նորա խօսքերը կատարուել հաւատարմութեամբ վերարտադրել և ոչ մի տեղ չը հանդիսանալ նորա խօսքերի ազատ թարգմանը, բացի երբ հարկաւոր է մի դարձած հացացնել: Գրանով մենք աչտեղ կրկնում ենք մեր արդէն մի անգամ ասածը, եթէ վիշում է ընթերցողը՝ Շեքսպիրի «Համլէտին» Սենեքերիմ Արծրունու թարգմանութեան առիթով՝ «Մուրճ»-ի 1889 թ.:

Արդ, պ. Փիլ. Վարդանեանցը իւր թարգմանութեան մէջ չեղում է Շիլլերի լիզուից. նա բաւականաչափ չի գնահատում բնադրին հաւատարիմ մնալու արժանաւորութիւնը. բացի այն, որ թարգմանիչը աչտեղ չիշտում է իւր սովորութիւնը՝ պարզ

ու հասարակ խօսքերի տեղ խրթին
և գրաբար խօսքեր գործածել, նա
չեղում էլ է բնագրից՝ աղատ թարգ-

մանութիւնը դնելով բնագրի խօս-
քերի տեղ:

Բայց այստեղ փաստերը թող
իրանք խօսեն:

Շիլլերը ասում է.

Գրք. I. ֆէրլ I.

Մ. Մ օ օ լւ: Մ'հ, իմ լոյսերը. իմ ոսկի
և բազմերը:

Ֆրանց... Տեսնում էք ալժմ,
հայր.—կրակոտ ոգին զարգացաւ,
ծաւալ ստացաւ, սքանչելի պտուղ-
ներ բերաւ:

...Տեսէք այս պարզասրտու-
թիւնը, ինչպէս նա ղեղեցիկ կերպով
լրբութեան է փոխւել:

Պ. Վարդանեանցը թարգմա-
նում է.

Նշուի լոյսերիս, ոսկեհիւս երազ-
ներիս:

Արդ զմայլեցէք, հայրիկ:—Բոր-
բորուն ոգին զարգացաւ, զօրացաւ,
սքանչելի պտուղներ բերաւ:

Տեսէք, թէ ինչպէս ալի պարզ
սիրտն առօք փառօք լրբութեան է
տեղի տալիս:

Մի քիչ ցետոյ՝ der unternehmende Kopf, որ ուղղակի ձեռնարկող
գլուխ է նշանակում, թարգմանում է՝ գիմագրաւ գլուխ. Շիլլերը
ասում է՝ և երբ ալի հիանալի սաղմերը կը մեծանան մինչ հասունութիւն,
իսկ պ. Վարդանեանցը թարգմանում է՝ երբ ալի սիրտն ծիլերը ժամանակով
խաղառ լացւին:

Մ. Մ օ օ լւ: Ներքի ինձ, որդիս, մի
բարկանար մի հօր վերայ, որը իւր
գիտաւորութիւնների մէջ իրան խաբ-
ւած է տեսնում:

Ներքի ինձ, որդեակս, մի բար-
կանար լուսախաբւած հօրդ վերայ:

Մեզ կ'ասեն, թէ մեր թարգմանչի ասածը աւելի կարճ է և սիրուն:
Իսկ մենք կը պատասխանենք, որ Շիլլերի ասածը աւելի ոյժ ունի:

....Աստուած, որը կարլոսի ձեռ-
քով ինձ արտասուք է ուղարկում,
քեզնով, Ֆրանց, պէտք է ալի արտա-
սուքը սրբէ իմ աչքերից:

Աստուած, որ կարլոսի ձեռքով
ինձ արտասուք առաքեց, քո ձեռ-
քով կը սրբէ սրանց, ո՛վ իմ Ֆրանց:

Ֆրանց: Այո՛, հայրիկ, ձեր աչքե-
րից նա ալի արտասուքը կը սրբէ...

Ձեր կեանքը ալի պատգամախօսն
է, որին ես ամենից առաջ խորհուր-
դի եմ կանչում, երբ մի անելիք
ունիմ...

Այո՛, հայրիկ, ես պիտի սրբեմ ալի
արտասուքը ձեր աչքերից:

Ձեր կեանքն է ինձ համար ալի
սուրբ պատգամը, որին միշտ լար-
մարեցնում եմ իմ գործերս...

Շ ի լ լ ե ռ ը ասում է.

Ոչ մի պարտաւորութիւն աչքքան սուրբ չէ ինձ համար, որը ես պատրաստ չը լինեմ կոտորելու, երբ խօսքը ձեր թանկագին կեանքի մասին է:

Ֆրանց: Դէ հիմա ասացէք ինձ, եթէ դուք այդ որդուն ձերը չ'անուանէիք, դուք բազմաւոր մարդ կը լինէիք:

Մ. Մօօր: Լութր, լութր. երբ տառամայրը նորան մօտս բերաւ, ես նորան բարձրացրի զկպի երկինք և գոչեցի՝ բազմաւոր մարդ չեմ ես արդեօք:

Ֆրանց: Այդ ասացիք դուք: Դէ, դուք զտանք արդեօք այդ երջանկութիւնը: Դուք նախանձում էք ձեր ամենապետին գիւղացուն, որ նա սորահայրը չէ:—Դուք վիշտ կ'ունենաք, քանի որ դուք այդ որդին կ'ունենաք: Այդ վիշտը կարլոսի հետ կ'աճի: Այդ վիշտը ձեր կեանքը կը թաղէ:

Ֆրանց: Հէնց որ դուք ալ ես նորան չը սիրեցիք, այդ հրէշը ալ ես ձեր որդին չէ, թէկուզ նա ձեր մօրց կտրւած լինի: (Liebt ihr ihn nicht mehr, so ist diese Abart auch euer Sohn nicht mehr, und wär' er aus eurem Fleische geschnitten).

Մ. Մօօր: Անքնքրու զաւակ. ոհ, բայց և աչնպէս զաւակս է, զաւակս: (Unzärtliches Kind! ach և ալն):

Ֆրանց: Մի ամենասիրելի, հիւնալի զաւակ, որի մշտական մտածմունքն է՝ ոչ մի հայր չ'ունենալ: (Ein allerliebstes, köstliches Kind, dessen ewiges Studium ist, keinen Vater zu haben).

Պ. Վարդանեանցը թարգմանում է.

Ոչ մի պարտաւորութիւն աչքքան թանկ չէ ինձ համար, որ չ'ուրանամ, եթէ միայն ձեր թանկագին կեանքի օգուտն ալդ պահանջէ:

Դէ ուրեմն ասացէք... արդեօք երջանիկ չէիք լինիլ, եթէ հայր չ'ունենայիք ձեր զաւակն անուանելու ալդ որդուն:

Լութր, լութր: Երբ դաճեակը նրան մօտս բերաւ, ես դէպի երկինք վերցրի նրան և գոչեցի—«ու՛ր երջանկութիւն...»

Այդպէս է, բայց երջանիկ դարձաք արդեօք: Դուք ձեր ամենապետին ճորտին անգամ նախանձում էք, որ դա նրան նման որդու հայրը չէ... դուք երբեք վշտից չէք ազատուիլ, քանի որ ձերը մնալ ալդ որդին: Եւ կարլոսի աճելովն ալդ վիշտն էլ պիտի զօրանալ և խորտակէ ձեր կեանքը:

Եթէ ալ ես չէք սիրում նորան, ասել է թէ ալդ պոռնըկորդին ալ ես ձեր զաւակը չէ, թէն ձեր մօրց կտրւած լինէր:

Անզգուշ զաւակ: Ոհ, բայց և աչնպէս զաւակս է, զաւակս:

Ո'հ սիրասուն, ոհ քնքուշ զաւակ, որի մշտնջենաւոր փափագն է՝ ոչ մի հայր չ'ունենալ:

Շիլլերը ասում է.

Պ. Վարդանեսանցը թարգմանում է.

Ծ. Մ օ օ ր: Արդար է, չատարդար!
Իմն է, իմը բոլոր մեղը (Gerecht!
sehr gerecht!—Mein ist alle Schuld).

Արդար ես, արդար: Բոլոր լան-
ցանքը իմն է, իմն:

Ծ. Մ օ օ ր... Բալլ տես, իմ որդուս
լուսահատութեան չը հասցնես:

Բալլ տես, լուսահատութիւն չը
պատճառես իմ որդուն:

Ծ. Մ օ օ ր: Ես ասում եմ քեզ՝ իմ
որդուն լուսահատութեան չը հասցնես!

...Դարձեալ կ'ասեմ— չը լինի թէ
որդուս լուսահատութեան հասցնես:

Այնեւրեմ է, որ, ինչպէս և բնավրոնն է, Ծ. Մ օ օ ր'ը երկու անգամ
միևնոյն խօսքերն է կրկնում, մինչդեռ Պ. Վարդանեսանցը միևնոյն
խօսքերը մի տեղ մի տեսակ է թարգմանում, միւս տեղ՝ ուրիշ տեսակ,
որով և ո՞՞ր ու՞՞ժը կորցնում է:

Ֆրանց: ...Ձեր որդուն դուք չը
պիտի նշուէք: Դուք ինչն էք ձեր որդի
անուանում—որին դուք կեանք էք
տուել, թէև նա ամեն տեսակ ջանք է
գործ դնում ձերը կրճատելու:

...Բնաւ հարկ չը կալ նշովելու
ձեր որդուն: Որքն էք որդի անուա-
նում... Նրան՝ ում կեանք էք պար-
գեւել, թէև նա ամեն միջոց որոնէր
ձեռք ինքի թեւերը կտրելու:

(Was heisst ihr euren Sohn?—
dem ihr das Leben gegeben habt,
wenn er sich auch alle ersinnliche
Mühe gibt, das ihrige zu verkür-
zen?).

Չորրորդ րեւիւ. երրորդ արարած.

Շիլլերը ասում է.

Ծ. Մ օ օ ր: Խաբւած, խաբւած! Այժմ
իմ հոգու վերայ փալլակի նման մի
բան է անցնում: Խաբերաչական հու-
նարներ (Spitzbüßische Künste!):
Երկինք և դժոխք! Ո՛չ դու, հայր!
Խաբերաչական հունարներ! Մարդա-
տպան, աւաղակ՝ խաբերաչական հու-
նարների պատճառով! Նորանով սեպ-
րած! Կեղծում է, բռնում իմ նախակ-
ները—նորա սիրտը լիքը սիրով—օհ,
ես մի հրէշ՝ մի վիմարի ձեռքով—
իսկ նորա հայրական սիրտը լիքը

Պ. Վարդանեսանցը թարգմանում է.

Խաբւած եմ, խաբւած: Այժմ
հոգուս մէջ փալլակի պէս լոյս իջաւ:
Դիւալին նենդութիւն: Երկինք և
դժոխք: Դու չես, հայրիկ... Դիւալին
նենդութիւն... Վատթար խաբէու-
թիւն և ես սպանիչ, աւաղակ: Սեպ-
նում է ինչ նրա առջև, նամակներս
բռնում է, կեղծում է... Մինչդեռ
նրա սիրտը լի էր սիրով... Ոհ, իմ
հրէշալին վիմարութեանս... Նրա հայ-
րական սիրտը սիրապարար... Ոհ,
ինչ ցածութիւն: Հերիք էր, որ նորա

(Շ ի լ լ ե Ր)

(Պ. Վարդանեսյ)

սիրով—օհ! խարդախութիւն, խարդախութիւն (oh! Schelmerei, Schelmerei!): Հերիք կը լինէր մի անգամ ծունր չոքէի—մի կաթիլ արտասուք թափէի—օհ, որքան ապուշ, ապուշ, ապուշ չիմարն եմ ես! (Oh! ich blöder, blöder, blöder Thor!): Ես կարող էի երջանիկ լինել—օհ, խաբէրապետութիւն, խաբէրապետութիւն (oh! Büberei, Büberei!): Իմ կեանքի բաղդը խաբէրապետութեամբ չափշտակւած! (Das Glück meines Lebens bübisch, bübisch hinwegbetrogen). Մարդասպան, աւաղակ՝ խաբէրապետ կան հունարների պատճառով!—Նա չի էլ բարկանում եղել: Նորա սըրտում նզովքի դադափարն անգամ չի եղել—օհ, չարագործ, անըմբռնելի, գետնաքարշ, զղւելի չարագործ: (Oh! Bösewicht! unbegreiflicher, schleichender, abscheulicher Bösewicht).

Այս օրինակներով մենք կարծում ենք, թէ բաւականաչափ ապացուցեցինք, որպ. Փիլիպպոս Վարդանեսեանցը չատ թէ քիչ ազատ կերպով է վարւում «Աւաղակներին» բնագրի հետ: Մի բան, որ մենք պակասութիւն ենք համարում, քանի որ գրեթէ մեր բոլոր առաջ բերած օրինակներում՝ ուղղակի թարգմանութիւնը նոյնքան հաւերէն է, որքան և պ. Վարդանեսեանցի լեզուն, այն զանազանութեամբ միայն, որ առաջինի միջոցով կարելի է Շիլլերի հետ աւելի լաւ ծանօթանալ, քան պ. Վարդանեսեանցի թարգմանութիւնով:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր այն նկատողութեան, թէ պ. Վարդա-

առջև ծունր չոքէի, մի կաթիլ արտասուքս հերիք էր... Եղուկ ինձ, կոյր, կոյր, կոյր վիմարիս: Ես կարող էի երջանիկ լինել... Այն, ինչ վատթար պատրանք: Կեանքիս բաղդը չարաչար, չարաչար գողցւած: Մարդասպան, աւաղակ... և միայն դժոխսկին խաբէրապետութեան պատճառով: Իսկ ես մինչև անգամ չէր բարկացել, անէծքի նշով անգամ չէր ունեցել մտքի մէջ... Ո՛վ ոճրագործ, չարամիտ, գետնաքարշ և անզգամ ոճրագործ:

Նեանցը բոլորովին ի զուր կերպով գրաբար խօսքեր և դարձածներ է գործածում, թող զրան ապացուց ծառայէ հէնց այս մի կտորը, 2-րդ արարւածից, տեսիլ 3-րդ:

Մօօր: Մինչև աչտուղ չատ ճարտար բարբառեցար: Սակայն մատչինք բուն խնդրին: Ի՞նչ է կամենում գերարգոյ մաղիտորատն ազդ առնել ինձ ձեր բերնով:

Մի երրորդ տեսակ նկատողութիւն կարելի էր անել այն բառերի նկատմամբ, որոնք հաւերէնում չ'ունին այն չատուկ նշանակութիւնը, ինչ նոքա ունին գերմաներէնում: Յաշտնի է, որ մեր գործածական լեզուն դեռ հեռու է այն ճոխու-

թիւնից, որ ունին զրականապէս աւելի լառաջացած ազգերը: Հէնց օրինակ՝ Schwärmer խօսքը, որին նոյնանշան կարելի է մեր լեզուում դնել շատ խօսքեր, առանց որ սոցանից մէկը կամ միւսը կարողանայ գերմաներէն խօսքի կատարեալ համապատասխանը համարել: Վերջին բառարաններից մէկը (Վուլաեան) թարգմանում է այդ խօսքը այսպէս՝ փոքրիկ, սիրահար, զբօսասէր, ղեղիս, բանդագուշող, ցնորող, դանդաշող. մոլի, հարեալ (խ...), մոլեռանդ:

Պ. Վարդանեանցը թարգմանում է (Յ-րդ արարած, տեսիլ առաջին) Յրանցի խօսքերը՝ դարձրած Ամալիային՝ Schon wieder hier, eigensinnige Schwärmerin? այսպէս. «Գարձեալ ալստիկ ես, կամակոր մոլեռանդ ես»: Բայց սա մի նորահար խօսք է, որը դժւար թէ մէկը կարողանար գերմաներէն խօսքի մոքով հասկանալ: Նման շատ օրինակներ կարող ենք բերել ներկալ գրքից:

Մի նկատողութիւն ես: Հերքուլէսի բռնած գործիքը ալ. Վարդանեանցը մկունդ է անուանում: Բայց մկունդի նշանակութիւնը հայերէնում բաւականին որոշ չէ. միայն թէ պէտք է ենթադրել, որ մկունդ հին հայերէնում նշանակում է եղել կարճ նիզակ, մի գործիք, որ Հերքուլէսը չէր բանեցնում: Ոչ թէ մկունդ, ալ լատին է եղել առասպելական Հերքուլէսի գործածական գործիքը. իսկ լատին մի և նոյնն է թէ մահակ:

Այս բոլոր նկատողութիւններից լեւ, պարտք ենք համարում լուծելու չը տալ այն հանգամանքը, որ Շիլլերի «Ալադալները» ամենազգուշ

թարգմանելու գրած քննարկն է և պահանջում է թէ գերմաներէնի և թէ հայերէն լեզուի կատարեալ գիտութիւն: Եւ ալ. Վարդանեանցը գործ է դրել այս ղէպքում իւր բոլոր հմտութիւնը. այդ երևում է գրեթէ ամեն մի տողից:

Ամփոփենք, ուրեմն, մեր բոլոր նկատողութիւնները՝ «Ալադալները» թարգմանութեան մասին:—Թարգմանութիւնը, ընդհանրապէս, ղիւրմբունիլի է և արած է թէ գերմաներէնի և թէ հայերէնի հմտութիւնով: Բայց այդ թարգմանութիւնը բաւականաչափ հաջող թարգմանութիւն չէ և աչք պատճառով չի հասնում բնագրի լեզուի ճոխութեան և ուժի աստիճանին: Թարգմանութեան ղիւրմբունիլութիւնը դնւած է հարադատութեան հաշիւ: Իւր գրական վաստակ, նա գնահատելի նպաստ է ընթացիկ գրականութեան, բայց նա մի փոքր չէ հայկական գրականութեան համար առհասարակ:

Իւր ընթերցանելի գիրք՝ խորհուրդ ենք տալիս ամենքին ձեռք բերել նորան և կարդալ, անպատճառ կարգալ: Սակաւ գրքեր կարող են աչքալի գրաւիչ կերպով խօսել մարդու աղնագոյն զգացումներից, ոգևորել ղէպի վիհը ու արդարը, արթնացնել զգանք ղէպի վարչը, ցածն ու անպիտանը, որքան Շիլլերի «Ալադալները»: Չը նայած որ այն հանգամանքները, որոնք ստեղծել են այդ դրաման իւր քարաքտերներով, այժմ միայն պատմական նշանակութիւն ունին, բայց և աչքալի գերմանական երիտասարդութեան սէրը

և հիացմունքը պատկանել էն Շիլ-
լերի «Աւաղակներին», ալն երկտա-
տարողութեան, որը չափազանցու-
թիւնների մէջ տեսնում է իւր ուժը,
մեծախօս ֆրազների մէջ՝ սգնորու-

թեան լեզուն, իսկ ամբողջի վերաջ
իշխող շունչը՝ իւր սեպհական էութեան
մի մասը:

Ա. Ա.

ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ. — «ԼԱԼՕ», Թիւրքա-հայերի կեանքից. Թիֆլիս. տպա-
րան «Արօր» Տ. Նաղարեանցի: 1890 թ., փոքր քառաձալ, 28 էրես.
գինն է 5 կոպէկ:

Ժողովրդական ընթերցանութեան
համար մի շարք հրատարակելիք է-
ժանագին գրքերից ալս մաքուր հրա-
տարակած գրքովը առաջինն է:
«Լալօն» սլարդ և հետաքրքրական լե-
զուով պատմած մի փոքրիկ պատ-
կեր է Թիւրքա-հայերի կեանքից: Գոր-
ծողութիւնը կատարւում է Վան քա-
ղաքում: Թէև բոլոր գործող անձինք՝
հարկահան Սրգօն, Կարապետ աղան
և Աւտօն (Լալօ) հայեր են, սակայն
ալդ տեսակ բնաւորութիւնների դո-
լութիւնը սերտ կապւած է Տաճկաս-
տանում իշխող կարգ ու կանոնների
հետ: Ամեն երկրում կան վատ հար-
կահաններ, անգութ վաշխառուներ
և անպաշտպան, հլու հարստահար-
ւածներ. բայց Սրգօններ, Կարապետ
աղաներ և Լալօներ կարող են գոյու-

թիւն ունենալ միմիայն Տաճկաստա-
նում:

Ժողովրդի ընթերցանութեան հա-
մար «Լալօն» ցանկալի գիրք է, միայն
պէտք էր, մեր կարծիքով, աւելի չեչ-
տել նորա վերայ, որ Թիւրքա-հայե-
րի կեանքի ալդ երկովները կը լի-
նին, մինչև որ գոյութիւն ունենան
նոցա ստեղծող սպանները: Քարող-
ներով ոչ Սրգօններ և Կարապետ ա-
ղաներ կ'ուղղեն, ոչ էլ Աւտօններ
կը պակասեն. մինչև որ Տաճկաստա-
նում կը տեսնեն ներկայ կարգ ու կա-
նոնները՝ վերջ էլ չի լինի Սրգօնների
և Կարապետների պէս հարստահա-
րիչների: Նկիւած ճանիւններում վար-
դեր չեն բուսնում:

Լ. Ս.

ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ. — «ԳԻԼՕԿՍԵՐԱ ԵՒ ՆՈՐԱ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՌԱՋՆ
ԱՌՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑԸ»: Արտատպած «Մշակ» լրագրից: Թիֆլիս, տպա-
րան Կովկասի կառավարչապետի կանցելիարի: Փոքր քառաձալ, 15
էրես, տառ № 10, գինն է 2 կոպէկ: ¹⁾

Այս փոքրիկ բրօշիւը, տպւած
1.200 օրինակով, դրւած է չափա-
պէս հայերէն լեզուով, ֆիլօսոփա-

լին կօմիտետի առաջարկութեամբ,
որը աշխատում է տեղական ազգա-
բնակչութեան մէջ ճիշդ գաղափար-

¹⁾ Գինը չի յայտարարւած, բայց յայտնւած է «Մուրճ»-ի խմբագրութեան:

ճեր տարածել ֆիլոսոֆիայի մասին: Նթէ ֆիլոսոֆիայի դէմը չ'առնելի, կարճ միջոցում մի երկրի գրեթէ ամբողջ ազգեգործութիւնը, վաղապահութիւնը կը ջնջւի: Բրօշլարի լատուկ նպատակն է՝ տարածել ժողովրդի մէջ կողկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան հետեւալ առաջարկութիւնները՝ 1—Ներդրակից, Ղրիմից և այլ վարակաւ տեղերից, ինչպիսիներն են Սախումի բաժինը և Քուսթայի նահանգը, այլ ևս չը բերել մեր կողմերը վազեր, պատառտներ և զանազան արմտիք: (Մեր կողմերը ասելով, հեղինակը ուզում է ասել՝ Շամախու, Գանձակի, Գերբենդի, Երիանի և Նախիջևանի կողմերը, ուր ֆիլոսոֆիա դեռ ևս չի երևացել): 2—Խիստ հետեւի և հսկել, որ դադարի կերպով չ'անցկացնեն վազեր և առհասարակ բոյսեր: 3—Առանձին հոգատարութիւն դարձնել այն ազգի-

ների վերայ, որտեղ Ներդրակից և այլ վարակաւ տեղերից վազեր կամ բոյսեր են ստացւած. իսկ այդ տեսակ ազգիների մասին Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը չատուկ խնդրում է, որ հաղորդեն թէ՛ ե՞րբ և ո՞ր տեղերից ի՞նչ տեսակ վազեր են բերւած և թէ՛ արդեօք այդ ազգիներում փոփոխութիւն չ'է՞ նկատուում, կամ եթէ ֆիլոսոֆիայի վարակման արտաքին նշանները (օրինակ, տերեւների դեղնելը, կարճանալը և կենդրոն կազմակերպ) նկատուին՝ խկոյն իմաց տան տեղական զաւառապետին և Գիւղատնտեսական Ընկերութեան, որ դորա դէմ խկոյն միջոցներ ձեռք առնեն: Եթէ հիւանդութիւնը դեռ չոր է սկսւած և վաքր տարածութեան վերայ է, առաջն առնելը աջն-Քան դժւար չէ և տէրութիւնը չանձն է առնում:

Ա. Ա.

ՆՈՐ ԱՏԱՅԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) Հաշիւ Բազուալ Հալոց ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վասն 1889 ամի Բազու., տպ. Ս. Տէր-Յովհաննիսեանի, 1890 թ.:
- 2) Положение о состоящ. подъ покров. Его Имп. Выс. Гос. Наслѣдника Цесаревича, Казанской Научно-Промышленной выставки, 1890 г. произведений Волжско-Камскаго края и Востока Россіи, утвержденное г. Министромъ Финансовъ 30-го мая 1889 г. Казань. тип. А. Родіанова, 1890 г.
- 3) Программа историко-этногр. отдѣла Казанской Научно-Промышл. выставки, 1889 г.
- 4) Программа фабрично-заводскаго отдѣла Казанской Научно-Промышл. выставки 1880 г. Казань. тип. Казанск. Биржев. Листка, 1890 г.
- 5) Программа кустарнаго отдѣла Казанской Научно-Промышл. выст. 1890 г. Казань, 1889 г., типогр. Казанск. Бирж. Листка.
- 6) Երկամիակ տեղեկագիր Իզմիրի Ազգային Տնտեսական խորհրդոյ 1887—1889 թ.: Իզմիր, 1890 թ., տպարան Մամուրեանի:
- 7) Բազուալ Հալոց Մարդասիրական Ընկերութեան տարեկան հաշիւը 1889 թ.: Բազու. 1890 թ.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ԳՐՕՆԻԿ

Գրիգոր Արծրունու քսանուհինգ ամեակը:—Պատկերազարդ թերթեր:
Ներսիս. Դպրոցի ակտը:—Հայոց ընկերութիւնների ընդհանուր
ժողովները:

«Մուրճ»-ի գոյութեան օրից սկսած անցել է ընդամենը 13 ամիս, բայց նա այդ կարճ միջոցում զբաղւեց մի շարք կարևոր անձերով, որոնք իրանց ժամանակաւ կեանքի և եղելութիւնների վերաւ դրոշմել են մի որոշ կնիք և կամ ազդել են կեանքի և հասարակաց կարծիքի վերաւ: Անձնաւորութիւնների այդ երկար շարքում կալին նաև աջնալիսներ, որոնցով զբաղւեց ոչ միայն «Մուրճ»-ը, այլ և հասարակութիւնը: Այդ անձնաւորութիւնները միատեսակ չէին. կալին և աջնալիսներ, որոնց անունները պէտք էր խաւարից դուրս բերել զէպի լոյս աշխարհը և հասարակաց ուշադրութեանը ներկայացնելով, նաև ապագայ սերունդների երախտագիտութեանը արժանացնել: Այդպիսի ոմն էր Պետրոս Շանչեանը, որի մասին իբր մարդու և գործիչի՝ «Մուրճ»-ը ասաց հետեւեալը.

«Կալ մի սերունդ, ալժմ ծերունի, որի ներշնչանքը սկիզբն է առնում «Կուռնկ»-ից առաջ, բայց որի արտապատգանդները էր «Կուռնկ»-ը ինքը. և այդ դպրոցի գլուխն էր հայկական աշն մեծ մարդը, որը ներկայ (1889) մարտ ամսի 10-ին իւր հրաժեշտը տւեց այս աշխարհին: Դա էր Պետրոս Շանչեանը, հիմնադիրը կրօնական-բարոյական կրթութեան հայերի մէջ: Յիսնական և վաթնական թւականներին դործող անձերից նշանաւորները Կովկասում—Շանչեանի երկրպագուներն են...» («Մուրճ», 1889 թ., № 4, էրես 557):

Այդ ծանրակշիւ խօսքերը դրեցին մի մարդու մասին, որի անունը խաւարի մէջ էր և որը պտտւում էր աջնալիսի շրջաններում, որոնք «Մուրճ»-ից հետո. ևն, որպէս երկինքը գետնից:

Յրբ, դրականութեան մէջ, ալի մարդու համար պատւանդանը պատ-
րաստուեց, սորա վերայ արձան կանգնացնելը դրամական խնդիր էր:
Կազմուեց մի մասնաժողով՝ արդէն վախճանւածի գերեզմանի վերայ արձան
կանգնացնելու: Եւ նա կը զնւի...

Ալիպիսի մարդկանցից չէր մի ալ մարդ, որով նմանապէս զբաղուեց
„Մուրճ“-ը: Յիսնական թւականների մարդ չէ նա, ալ վախճանական, եօ-
թանասնական, ութսնական և իննսնական թւականների մարդ է Պերճ
Պռօշեանցը, մի շրջանում՝ իւր գաղափարներով, կուռղի ու գործիչի դե-
րով, միւս շրջաններում իւր վիպասանութիւններով, որոնց մէջ նա մնում
է մեզանում դեռ. ևս չը վերադանցւած, որպէս գիւղական տիպեր արդիւ-
նաբերող:

Պռօշեանցի չօրէկեանի խնդիրը, որ նոր չէր դնում, վերստին արթ-
նացաւ. կազմուեց մասնախումբ՝ նորա չօրէկեանը կատարելու համար: Միտքը
չը մեռաւ և ոչ էլ մասնախումբը ցրուեց. վերջինս միայն լետաձգեց գործը:
Ալի չօրէկեանը կը կատարւի:

Շանչեանի անունը պէտք էր խաւարից հանել, Պռօշեանցին պէտք
էր միայն ընդունել: Բայց կալին անձնաւորութիւններ, որոնցով զբաղուեց
„Մուրճ“-ը, բայց որոնց ոչ խաւարից պէտք էր հանել և ոչ էլ նոցա
մասին տեղեկութիւններ հաշտողել: Նոցա անուններն էլ, գործունէութիւնն
էլ մեծ հոսանքների մէջ են պատում: Գոցա զիմաց պէտք էր միայն զիրը
բռնել:

Ալիպիսի անձնաւորութիւններից էր Գրիգոր Արծրունին, որի հրա-
պարակախօտական գործունէութեան առաջին դնահատութիւնը՝ սկսած
„Մշակ“-ի գլուխեան օրից՝ պատկանում է նմանապէս „Մուրճ“ ամ-
սագրին:

Բայց ոչ ոք, ոչ ոք չը գիտէր և չէր գուշակում, թէ Գրիգոր Արծ-
րունու մասին առաջին դրական քննադատութիւնը դուրս գալուց մի տարի
և քանի մի տմիս վետոյ՝ նորա քսան և հինգ ամեակը պէտք է տօնւէր:
Այն հրաւէրը, որ կարդաց „Աղբիւր“-ը՝ անսպասելի էր ոչ միայն մեզ, ալ
և ամենքի համար: Գրիգոր Արծրունու անունը շատ է կապւած „Մշակ“-ի
անունի հետ, որպէս զի կարելի լինէր ալի երկուսի չօրէկեանները իրարից
բաժանել: Բայց բանից երեսաց, որ Գրիգոր Արծրունին իւր առաջին չօղ-
ւածը տպած է եղել նախկին „Մեղու Հայաստանի“ լրագրում, 1865
թւականին, ուրեմն 25 տարի առաջ: Գրիգոր Արծրունին ունի կուսակ-
ցութիւն, որի համար բաւական է միայն տօնի օրւալ ընտրութիւնը ար-

դարացնել և իսկոյն էլ կը ածնուի նա: Բայց կա և մի աւելի մեծ հասարակութիւն, որը, առանց մոլեռանդ հաւատացողներից լինելու, ուրախութեամբ կ'ընդունի մի ազգային տօն, քաջ զիտենալով, որ դորանով նա մի ցոյց արած կը լինի ի վշատակ այն ուրախ գաղափարական ըրպէնների, որ բազմիցս ներկայացրել է «Մշակ»-ի անցեալը լաւաջաղէմ կուսակցութեան համար: Ես կարծում եմ, որ տօնի լաջողութեան համար կան բոլոր կարևոր պայմանները: Բայց լաջողութիւն ասելով, ես հասկանում եմ ոչ միայն մասնակցողներին բաղմութիւնը, այլ և այն միտքը, որ տօնի կազմողները կը տան աչք տօնին: Տօնել Արծրունուն կարելի է միայն գաղափարական մի քանի անցած ըրպէնների համար, իսկ դոքա աւելի քան վշատակած են «Մուրճ»-ի վերուիշեալ քննադատական լօղաածում:

Հաջ պարբերական հրատարակութիւնները, մեղանում, մինչ վերջին ժամանակներս տարածուած էին միմիայն խօսքի ուժով: Այժմ, քանի մի տարիներից ի վեր, մի քանի խմբագրութիւններ եկել են այն եղրակացութեան, որ, մի հրատարակութիւն ժողովրդի մէջ տարածելու համար, ամենալաւ միջոցն է նորան պատկերազարդ դարձնել. «Աղբիւր», «Արաքս», «Տարազ», «Արձագանք» — ահա այն պատկերազարդ հրատարակութիւնները, որ մենք այժմ ունինք: Իմ խորհրդածութիւնների միջից ես հետաքննեմք կարող եմ մի կողմ դնել «Աղբիւր»-ը, որը գոյութեան իրաւունք ունի իբր երեխաների ամսագիր, չը նայած որ նա ունի մի երկրորդ բաժին, որի մասին չ'արժէ խօսելը, այն աստիճան նա ցայժմ եղել է անբովանդակ, անգոյն և անհեթեթ: Իսկ երեխաների գրականութիւնը ես թողնում եմ մի կողմ, զբաղելու համար այն պատկերազարդ հրատարակութիւններով, որոնք քիչ թէ շատ ընդհանուր նշանակութիւն ունին:

Դոցա մասին ճիշդ կարծիք կաղմելու համար, նախ ես ինձ ու ինձ մի հարց եմ դնում՝ ինչ կը լինէին աչք հրատարակութիւնները, եթէ նոցանից խլենք պատկերները:

Պատասխան՝ «Արաքս»-ը, առանց պատկերների, կը մնար նոյն «Արաքս»-ը, ինչ որ է նա, այսինքն, լաւագոյն դէպքում, մի պարբերական ժողովածու լօղաածների, նւիրած գլխաւորապէս տաճկա-հայերի կեանքին:

«Տարազ»-ը, իւր ոչ տարադի, այլ դրական բաժնում, կը լինէր մի խրատեսակ ամսագիր՝ ահա ինչ մաքով՝ վերցնել երկու վէպ հասարակ մեծութեամբ և աչք երկու վէպը բաժանել 12 կամ 24 մասի, իսկ եթէ շատ մեծ վէպեր են՝ 36 կամ 48 մասի ամեն մինը և ամեն մի մասը հրատարակել ամիսը մի անգամ, մինչև որ նորա կը վերջանան, հոգ չէ թէ երբ:

«Արձագանք»-ը, առանց պատկերների, կը լինէր նոյն չաբաթագիրք «Արձագանք»-ը, ինչ էր և առաջ, միայն թէ աւելի նւազ լօղաածներով:

Ահա ինչ կը լինէին աչդ հրատարակութիւնները, եթէ նոցա միջից խէ-
ինք պատկերները:

Բայց ահա և մի երկրորդ հարց. ինչ են աւելացնում պատկերները
աչդ բովանդակութեամբ թերթերի վերայ: Պատկերները, «Արաքս»-ում, կեն-
դանացնում են աչն, ինչ պատմած է նոյն իսկ ժողովածուի մէջ. աչտեղ
նկարը միայն պատկերացնում է պատմածը: «Տարազ»-ի մէջ պատկեր-
ների կամ նկարների մեծագոյն մասը չեն վերաբերում աչն բանին,
ինչ նորա գրական արժէքը պիտի կազմէր: «Արաքս»-ի մէջ մի պատկեր
դնում է, մեծ մասամբ, որովհետեւ մի գրածք կա. իսկ «Տարազ»-ի
մէջ, ընդհակառակը, մի բան նկատում է, որովհետեւ պատկերը կա: «Տա-
րազ»-ում, բուն էութեան վերաբերելին՝ աչն մի-մի հատ նկարներն են,
որոնք վերաբերում են տաւոյ վէպերից մէկին: Իսկ միւսները՝ բոլորովին
երկրորդական նկարներ են:

«Արձագանք»-ի մէջ նկարները ոչինչ կապ չ'ունին թերթի բովան-
դակութեան և որ գլխաւորն է՝ ուղղութեան, թերթի ձգտումներին հետ:
«Արձագանք»-ը բուն հրատարակաստական թերթ էր և ուղում է մնալ
աչդպէս: Բայց, գուցէ հակառակ խմբագրութեան զիտաւորութիւններին,
նորա նկարները, ինքն ըստ ինքեան վերցրած, աչքան չքեղ և աչքան
հրապուրիչ են, որ թերթի հրատարակաստութիւնը իսպառ խեղդում է:

«Տարազ»-ի մասին, սակայն, կարելի է և աչ նկատել, որ նորա
նկարները, եթէ չեն էլ բոլորում բովանդակութիւնից, բայց աւելի են վերա-
բերում հաջ ժողովրդին, հաշկական հողին ու կեանքին, քան «Արձագանք»-ի
նկարները: Ընդհանրութիւնը գոնէ աչդ տպաւորութիւնն է անում:

Գատողութիւն կազմելու բոլոր պայմանները նկատած լինելու հա-
մար, պէտք է չը մոռանալ, որ «Արաքս»-ը լոյս է տեսնում ընդամենը վեց
ամիսը մի անգամ, սովորական մեծ ամսագրի չափով: «Տարազ»-ը ամիսը
մի անգամ, երկու թերթ մեծութեամբ, «Արձագանք»-ը շաբաթը մի ան-
գամ, նմանապէս երկու թերթ մեծութեամբ և որ նոցա դներն են տարե-
կան 3 ռ., 3 ռ. և 10 ռուբլի: Այս համեմատութեան մէջ «Արաքս»-ը, որը
տարին կարող է տալ միմիայն մի տասնեակ նկարներ, գրեթէ կորցնում
է պատկերազարդ հրատարակութիւնների բնաւորութիւնը, անխախտ պահ-
պանելով, սակայն, իւր չատուկ բնաւորութիւնը իբր ժողովածու:

Մեծում են «Տարազ» և «Արձագանք», որոնք, աչդպէս ասած, մրցում
են իրար հետ: Գոնէ աչդպէս է հասարակական կարծիքը:

«Արձագանք»-ը, եթէ կարծում է թէ հրատարակաստական օրդան է
մնացել, սխալւում է: Իբր պատկերազարդ թերթ, նա չ'ունի պատկերա-
զարդ թերթերի հեշտ ընթերցանելի բովանդակութիւնը: Եթէ «Արձագանք»-ը
կարծում է թէ իւր զեղեցիկ և գրաւիչ նկարներով նա տարածում է «Ար-
ձագանք»-ի «դադախարները», — նա չարաչար է սխալւում: Իւր նկարների
չաջողութեան չնորհիւ «Արձագանք»-ը կարող է նոյն իսկ մեծ ընդունելու:

թիւն գտնել մօտիկ և հեռաւոր տեղերում, նորա լաժանորդների թիւը կարող է կրկնապատկուել և եռապատկուել,—բաւց աշնայէս ինչպէս նա ալժմս է խմբագրում, նա անդամ տաղտկալի է: Պատկերազարդ շաբաթաթերթի գլխաւոր նպատակն է լինում՝ շաբաթւայ կեանքը ներկայացնել պատկերներով: Գիցուք թէ ալդ պահանջը չի կարելի անել մի հալ պատկերազարդ թերթին, որովհետեւ տեղական լաջող փորագրողներ չը կան, որ կարելի լինէր պատկերները ալդպէս կարճ միջոցում պատրաստել տալ: Բաւց ընթացիկ կեանքին հաշիւ տալը միանգամայն պարտաւորիչ է մի պատկերազարդ շաբաթաթերթի համար, թէ չէ նոյն իսկ ամենագեղեցիկ պատկերները վերջ ի վերջոյ կը կորցնեն իրանց հետաքրքրութիւնը: Պարտաւորիչ չէ, որ բոլոր պատկերները մեր կեանքից լինին, բաւց ամեն մի պատկեր պէտք է իւր հրատարակութեան առիթն ունենայ, և ալդ առիթը պէտք է ընթերցողը իմանայ:

Գէպի «Տարազ» մեղմօրէն կը վերաբերէի, եթէ միայն նորա խմբագրութիւնը իւր առաջին իսկ համարում չալտարարած չը լինէր, իբր թէ նորա, «Տարազ»-ի, շուրջն էն էայ առաջնակարգ գրողները և Նալդաշի նկարչները և գորագործները շաբէրը!! Գէ ալդ ինչ է նշանակում ամբողջ տարին տալ երկու հատ վէպիկներ և մի-երկու տաճեակ մանր տաճաւորներ ու գալ խորխտաբար չալտարարել թէ՛ մեր շուրջն են հալ առաջնակարգ գրողները... Կը դանւի արդեօք խելքը գլխին մի հալ մարդ, որը իրան թող տար մի ալդպիսի խօսք, մի ալդքան աննշան թերթիկի հրատարակութեան առիթով, ինչպիսին է «Տարազ»-ը, գոնէ ալժման «Տարազ»-ը... Ալդպիսի խօսքը կեղծ գիրքի մէջ է դնում գոված հրատարակութիւնը և ամօթանք բերում ամբողջ խմբագրութեան: Գէ խօսմ չի կարելի էժանութեան պատճառով ամեն բան արդարացնել. խօսմ չի կարելի ասել՝ քանի որ ես մի պատկերազարդ թերթի եմ տալիս հալ ալդին, 2¹/₂ կամ 3 րուբլիով միայն, ուրեմն ես իրաւունք ունիմ նաեւ ամեն լիմալութիւն ասել:

Նս ալտեղ իմ ընթերցողներին ուրիշ բան չեմ ասում քան ալն, ինչ մասնաւորապէս արդէն բերանացի չալտնել եմ «Տարազ»-ի խմբագիր պ. Տիգրան Նալդարեանցին, պ. Աւետիք Նզեկեանի ներկայութեամբ, «Տարազ»-ի առաջին համարի լոյս տեսած օրը, երբ նոքա հետաքրքրեցին իմանալ իմ կարծիքը «Տարազ»-ի մասին. աշնայէս որ եթէ «Մուրճ»-ը չը շտապեց չալտարարել «Տարազ»-ի լոյս տեսնելը,—եւ կարծում եմ, որ դորանից նեղադողները չը պէտք է լինէին նորա խմբագրողները: «Տարազ»-ի բովանդակութիւնը է և մնալու է անբովանդակ, անհետաքրքրական: Հետաքրքրութիւն ոտեղծելու համար նա ստիպւած կը լինի գիմիլ չալտարարած ծրագրից դուրս բաների: Նս կամ նա պէտք է գառնալ մի շաբաթաթերթի, որպէս «Արձագանք»-ը, բաւց ալ ծրագրով:

Այս վերջին երկու ամիսներում մի առանձին իրարանցում է նկատուում մի քանի հաստատութիւնների մէջ. Ներսիսեան Դպրոցը ունեցաւ ակադ, ուր ի միջի ալոց, կարգացւեց հոգաբարձական հաշիւը Դպրոցի ելքի և մուտքի մասին. կարգացւեց տեսչական հաշիւ Գալուցի ուսումնական մասին: Ակտը վաղուց չէ տեսնւած մի երեսից էր և ի հարկէ ուրախալի երեսիցերիցն է: Ինչ վերաբերում է ելքի և մուտքի հաշիւն, «Մուրճ»-ը հրատարակում է ներկայ համարում: Բաց միայն մի քանի նկատողութիւններ. ինչո՞ւ մինչ մօտ 60 հազար եկամուտ ունեցող մի հաստատութիւն պարտաւորութիւն չի համարում մի տպագրած հաշիւ ներկայացնել հասարակութեան: Դա աւելի քան անփութութիւն է՝ դա մի արհամարհանք է հասարակութեան դիմաց:

Պաշտօնական թուղթը մեղ չափում է, թէ որդեգիրներից ամեն մէկը 300 ռուբլուց մի բան աւել է նստում: Յս կրկին զարմանում եմ աչք բանի վերայ. աչք ինչպէս է իւրաքանչիւրը նստում աչքբան գումար, քանի որ ելքի մէջ ցուց է տրւած որդեգիրներին վերայ ծախք 3.947 ռ. 86 կ. սնունդի և հանդերձեղէնի և ալ պիտոյքների համար և 181 ռ. 08 կ. ընթերցանութեան գրքերի համար, ուրեմն միասին 4036 ռ. 61 կոպ.։ Եւ որովհետեւ որդեգիրներ ընդամենը 24 հոգի են, ուրեմն նոցանից ամեն մէկը նստում է ոչ թէ 300 ռուբլուց աւելի, ալ ինչ որ 170 ռ.։

Բացի աչք բոլորից, ժողովուրդի համար հաշիւ աչք տեսակ ձեւը չատկարճ է: Ժողովուրդը կ'ուզէ իմանալ մանրամասնութիւններ ան ինչ կէտերի նկատմամբ՝ շինութեան և նորոգութեան կալւածոց (3.947 ռ. 86 կ., ուրեմն գրեթէ 4.000 ռ.) և դին մօմոց և ալ ծախուց ուխտասեղեաց (2.364 ռ. 7 կ.). Քանի որ աչք կէտում չստիպալէս լիւծած է՝ դին մօմոց, ուրեմն պէտք է կնթաղրել, որ աչք գումարի մէջ մոմերի գինը մեծագոյն մասն է կազմում: Ինչ համար աչք ուղղակի անհասկանալի է:

Եւ մի վերջին նկատողութիւն: Պարոն հերթակալ հոգաբարձուն, վերջացնելով իւր խօսքը կորած 4.000 ռուբլու մասին, չափարարեց, թէ երբ հաշիւները կը վերատուգւեն, աչք մասին իւր ժամանակ կը զեկուցանւի: Էջմիածնի սինօղին: Բաց ինչո՞ւ ոչ նաև ժողովրդին: Որ սինօղին պէտք է զեկուցանւի, դորա մասին ո՞վ կարող է կասկած ունենալ: Ժողովուրդը չի հետաքրքրւում, թէ հոգաբարձութիւնը կը զեկուցանէ սինօղին, թէ չի զեկուցանիլ, որովհետեւ սինօղը կամ Վհափառ կաթողիկոսը կարող է նաև ստիպել, որ իրան զեկուցանեն աչք մասին, եթէ հոգաբարձութիւնը կամակորի իւր պարտականութիւնը կատարել: Ոչ, ժողովուրդը ուզում է, որ հոգաբարձութիւնը պարտք ճանաչէ իրան՝ ժողովրդին զեկուցանել ամեն տարի Դպրոցի դործերը, աչք ժողովրդին, որը նորան ընտրում է: Աչք է պահանջում պարզ տրամաբանութիւնը, աչք է պահանջում լաւ տոյրութիւնը, որովհետեւ աչք են պահանջում ոչ միայն ժողովրդական, ալ և նոյն իսկ գալոցական շահերը:

Հալոհնաց Բարեգործական Ընկերութիւնը, Հալոց Բարեգործական Ընկերութիւնը և Հալերէն Գրքերի Հրատարակութեան Ընկերութիւնը ունեցան իրանց տարեկան ընդհանուր ժողովների նիստերը փետրար—մարտ ամիսներում: Պաշտօնակատար անձերի մասնալին փոփոխութիւնները ամենքին ընդհանուր էր, որպէս նաև նախահաշիւների հաստատումը: Հալոհնաց Բարեգործութեան Ընկերութեան մէջ տիկին Լիլիա Թամամչեան պարզեց իւր մի առաջարկութիւնը, որով Թիֆլիսի բոլոր հալոց օրիորդական զբոսայգիների մէջ ձեռագործական դասաւանդում պէտք է ենթարկէր աղջիկների վերահսկողութեան, որը ունի իւր սեպհական արհեստագիտական ուսումնարանը աղջիկների համար և որը աղջիկսկ պատճառով աւելի ձեռնհաս է աղջիկների մէջ, քան միւս ուսումնարանները: Ժողովը, սակայն, չ'ընդունեց աղջիկ առաջարկութիւնը, կարծելով, որ նա դորանով ձգտած կը լինի միջամտել միւս զբոսայգիների վարչութիւնների մէջ՝ աղջիկների բոլոր անախորժ հետեանքներով:

Հալոց Բարեգործական Ընկերութեան տարեկան ընդհանուր ժողովը, որը նախկին տարիներում վերջացնում էր իւր գործը մի նիստում, այս անգամ երեք նիստ ունեցաւ երեք շաբաթում: Այս անգամ ընկերութեան ամենապլանաւոր ստեղծագործութիւնն էր՝ Կենդրոնական Հալոց Գրադարանի հիմնելը: Գրադարանը աշխատանքի համարւում է հիմնւած, բայց ոչ բացւած: Ընկերութիւնը չ'առկացրեց աղջիկներին տարեկան եկամուտի բոլոր մնացորդը, այն է 800 ռուբլի, այն մոքով, որ մի քանի տարի աղջիկսկ շարունակելով, բացի մասնաւոր Նւիրատութիւններից, կը գտնուէր աշխատեցողութեան, որով կարելի է բացել գրադարանը և ունենալ ծախքերի համար հարկաւորւած գումարը: Գրադարանը աշխատելու է ունենալ բոլոր հաշիւ գրքերը, թէ ցաւթմ լոյս տեսած և թէ ապագայում լոյս տեսնելի, իսկ օտար լեզուներով գրւածներից աշխատիք, որոնք վերաբերում են հալոց գրականութեան ու պատմութեան և Արեւելքին առհասարակ. իսկ ընդհանուր գրականութեան վերաբերեալ գրքերի մասին որոշեց, որ աղջիկսկ ընդունեն գրադարանի մէջ, եթէ նոքա Նւիրեն, բայց որ ընկերութիւնը իւր միջոցներով չ'ը պէտք է նոքա ձեռք բերէ:

Ընդհանուր ժողովի որոշումը այս վերջին կէտի վերաբերմամբ շատ հասկանալի է մի քաղաքի համար, որպիսին է Թիֆլիսը, ուր կան բազմաթիւ թէ հասարակաց և թէ մասնաւոր գրադարաններ, ընդհանուր գրականութեան վերաբերեալ գրքեր պարունակող, բայց չ'ը կա մի հատը, ուր կարելի լինէր գտնել բոլոր հաշիւներ գրքերը: Այդ մասին գանգատը շատ և շատ վաղուցանից է. մինչև անգամ ամօթանք էր համարւում, որ մենք չ'ունինք մի հատիկ կարգին հալոց գրադարան, քանի որ Ներսիսեան զբոսայգին թէ անկարգ է, թէ անլիակատար և թէ ընդհանրութեանը ոչ մատչելի: Եւ վերջապէս պարզ է, որ Հալոց Բարեգործական Ընկերութիւնը չէր կարող չ'աւանդութիւն անգամ ունենալ Թիֆլիսում հիմնել

ամեն պահանջներին բաւականութիւն տւող մի գրադարան: Պէտք էր ուրեմն սահմանափակել: Արդ, շատ աւելի խելացի է՛ր արդեօք հարստացնել Թիֆլիսը մի նոր տնտակի գրադարանով, որի կարիքը զգացուած էր վաղուց, քան թէ, կեղծ կոսմոպոլիտութիւն բանեցնելով, եղածների վերայ մի նմանը աւելացնել: Գուք տեսնում էք, որ աշտուղ հասարակ առողջ դատողութեան խնդիր կալ, որի պարզ լուծման համար պէտք է շնորհաւորել Հալսոյ Բարեգործական Ընկերութեանը: Բաց ոչ. պ. Սիմէօն Հախումեանը ալ առիթով ուստայ լրագիրներում ջանաց ընդհանրացնել ալս միտքը, թէ հալերը իրանց շուրջը չինական պատեր են չինում, որպէս զի դրսի աշխարհը իրանց անմատչելի մնալ!!!

Հալերէն Գրքերի Հրատարակութեան Ընկերութեան տարեկան ընդհանուր ժողովի նիստին ներկայ էին ալս անգամ ոչ մօտ 80, որպէս անցեալ տարի, ալ միայն 40 հոգի: Անցեալ տարի նոր անդամների եռանդը ծագել էր հին վարչութեան դէմ աղիտացիա անելու ցանկութիւնից, իսկ ալս անգամ ալգալիսի ցնցող խթան չը կար: Այդ ցոյց է տալիս, միեւնոյն ժամանակ, որ ալսմեան գրադէտ դատակարգը, որի համար քառակուսի ալգ ընկերութիւնը մեծ արժէք պէտք է ունենար, դեռ եւ մի լուրջ հասարակութիւն չի կազմում: Եւ եւ չեմ զարմանալ, որ դալ տարի անդամների թիւը աւելի էլ սակաւ լինի: Յինդրոնախոս ութերի ջանքերին պէտք էր հակադրել մի ըստ տմենալի չարդած և համակրելի խմբագրական մասնաժողով: Եւ գոնէ կարծում եմ, որ ալս անգամաւ մասնաւոր ընտրութիւնները նախկին խմբագրական կազմի վերալ սլիւս չ'աւելացրին: Ընկերութիւնը ժողովրդականութիւն ստանալ և սիրւած լինել կարող է միմիայն առատ և ժամանակների պահանջներին համապատասխան գործունէութիւնով: Իսկ ընտրելով մարդիկ, որոնց անունների հետ չեն կապւած, չեմ ասում ծրագիր, բաց գոնէ լոյսեր,—ալգ նշանակում է վատ ընտրութիւններ կատարել և ընկերութեան ուրիշ թուլացնել: Ալգ բոլորը պարզ ցոյց է տալիս, որ ընկերութիւնը վերջնականապէս ոտի կանգնեցնելու համար դեռ պէտք է աշխատել, հասարակաց ուղղորդութիւնը արթուն պահելով:

Գալով ալսմ վարչութեան, իբր նորա փոխ-ատենապետ բնորոց պ. Յ. Սպենդեբեան, որը ալգալիսով փոխարինեց նախկին փոխ-ատենապետ Բժշկ. Տէր-Գրիգորեանցին (Թիֆլիզցի), որի միակ ծառայութիւնը կապացաւ նորանում, որ ընկերութիւնը աղատեց իւր ոչինչ բարին չը խոտացող անդամութիւնից:

Խմբագրական մասնաժողովը ալսունէտ կազմւած կը լինի հետեւեալ պարոններից՝ Մ. Տիգրանեան, Ա. Քալանթար, Ս. Սպանդարեան, Գ. Միրզոյեան, Ի. Յարութիւնեան, Մ. Ասիլեան, Մ. Աբեղեան: Իսկ վարչականը կը կազմեն՝ պ. պ. Փ. Վարդանեան, Յ. Սպենդեբեան, Գիւտ քահ. Աղանեան, Կ. Նաղուբեան, Ինժ. Տէր-Գրիգորեան և Մ. Դանաբեօզ:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՔՐԹՆԻԿ

Մ Ե Ր Կ Ե Ա Ն Ք Ի Յ

IV.

Ի՞նչ է օջախը:

Տեսանելի օջախը տան վառարանն է: Այդտեղ ամեն կողմից բաց ալրում է կրակը հասարակ, հովևական խարուկի պէս. նա տաքացնում է սուներ, տաքացնում է տան մէջ ապրողներին: Նորա շուրջն են նստում մարդիկ, մի կողմը չըջան են կազմում. կրակը տաքացնում է բոլորին առջևից, իսկ մէջքը դարձրած է լինում դէպի տան պատերը: Այդտեղ է եփում ընտանիքի կերակուրը, այդտեղ են հաց ուտում, երես լւանում, երես սին խաչ հանում: Դա տան կենդրոնն է, սիրտը. դորա մօտն են անդի ունենում խորհուրդ ու մտածութիւն, դորա շուրջն են կատարում ընտանեկան ուրախութիւնը և լացը, սուգը: Այդտեղից է վառւում տան ճրտղը, դէպի աչդանդն են դնում ամենքը: Այդտեղ ալրով կրակի վերայ են երդւում: Վերջապէս, այդ օջախն այն իսկ կրակարանն է, որի մօտ է տանում հ. Ալիշանը իւր Հաջկակին («Յուշիկը Հաջրենեաց Հալոց») և աչնպիսի քաղցր զրուցներ անում մեր մոռացւած անցեալից: Դա է, իսկապէս, աչն տեղը, ուր կարելի է սլատմել «Աարմիր Վարդանի» սրտառուչ պատմութիւնը. որովհետեւ այդտեղ նստողները շատ են սիրում կենդանի խօսքը, եթէ այդ խօսքը մանաւանդ լինում է անցեալի մասին: Օջախատէր հաշ-քրխտոնեալի համար լաւ և զեղեցիկ խօսքից քաղցր, համիդ բան քիչ կարելի է գտնել. և այդ պատճառով նա հրճւում է երեխայի պէս, դարմանում է, լաց է լինում արտասուենք թափելով, երբ ծերունի նահապետի պէս մի ճարտար պատմող Հաջկակին հասկացնում է թէ ո՞վ և ի՞նչ էր Աարմիր Վարդանը: Հաջկակի հետ լսում է նաև աչն ժողովուրդը, որ երեկոյեան, մթնելուն պէս, հաւաքւում է սուեն, նստում է կրակի մօտ: Ամբողջ օրը գործելուց, չարչարելուց չետոյ այդ մարդկանց միակ քաղցրութիւնը աչն հանգստութիւնն է, որ վաչելում են օջախի շուրջը բոլորած, միմեանց մօտեցած, միմեանց մտիկ տալիս:

Տեսանելի, իսկական օջախն ալս է:

Բայց օջախ ասածդ ուրիշ, աւելի մեծ, վերացական հասկացողութիւն է: Իւրաքանչիւր տուն, ինչպէս և մարդկային իւրաքանչիւր դործը, պիտի ունենալ իւր մէջ սրբութիւն. առանց սրբութեան անհնարին է ապրել, կեանք վարել, սրբութիւնը—ալդ ալն իսկ նպատակն է, որի համար աշխարհս է կանգնած, մարդկային աղպն է ապրում: Ընտանիքի համար ալդ սրբութիւնը մաքուր և անարատ կենցաղավարութիւնն է, ալն տաք և անշէջ սէրն է, որ ընտանիքի անդամները պիտի տածեն դէպի միմեանց. բարի և մարդաւալել կենցաղը պարտադիր է ամեն մարդու համար: Շատ հին ժամանակներից, դարերի սկզբից մարդկանց սիրով և երկրպագութեամբ սրբադործւած են կանոններ և հասկացողութիւններ, որոնց կատարելով մարդ կարող է ասել թէ ինքն էլ մարդ է, ինքն էլ ալն խելացի, բանական էակն է, որին սահմանւած է երկրի տէր լինել: Տիրել երկրի մի մասին, գրաւել աշխարհից մի փոքրիկ անկիւն, ուր մարդու փոքրիկ անձնաւորութիւնն է տեղաւորւում, կարելի է իրաւունքով, աղատ պահանջով, առանց բռնութեան, առանց ուրիշին զիպչելու, մարդկային և հոգեւոր կանոններով: Մարդը ազատ և լաւ ապրելու համար իրաւունք պիտի ստանալ իւր սեպհական խղճից, ալն հասարակութիւնից, որի հասկացողութիւններին, օրէնքներին հպատակելով, ապրում է նա: Ահա ալդ բոլոր բարդ հասկացողութիւնները նահապետական մարդն ըմբռնում է մի օջախ բառը լսելով: Բաւական չէ որ նա ըմբռնում է թէ ինչ հոգի, ինչ իմաստ ունի ալդ բառը. նա նրան միշտ տեսնում է իւր աչքի առաջ, միշտ զգում է որ նա, ալդ աներևութ սրբութիւնը, շօշափում է նրան, պահանջում է, թե է տալիս, խրախուսում, խուսահատութիւն էլ պատճառում: Եւ ալդ նահապետական մարդը բոլորովին անձնատուր է լինում ալդ օջախին, ալդ սրբութեան պահանջներին: Չը կալ մի աշխարհի իշխանութիւն, որ ալնքան զրաւէր մարդու սիրտը, ալնքան հնազանդ, հլու, միշտ խոնարհ հպատակ գտնէր, որպէս անում է օջախը: Ի՞նչ է կեանքի նպատակը նահապետական մարդու համար, պարզ ասած—ի՞նչն է ալն բանը, որին նաչելով նա ապրում է, ճանապարհ է ճանաչում, գործունէութեան ալս կամ ալն ասպարէզն է ընտրում:—Օջախը:

Ի՞նչ է նշանակում օջախ, հարցրէք ալդ մարդուց և նա կը պատասխանէ ալն, ինչ պիտի պատասխանէր—եթէ խօսուն լեզու ունենար—մի թռչուն, որից կը հարցնէին թէ ի՞նչ է բոլնը: Մեռած է թռչունը առանց բոլնի. մեռած, անհասկանալի բան է նահապետական մարդը առանց օջախի: Նա ալդ մարդու պատիւն է, երեսի ամօթխածութիւնն է, նորա սրտի կուռքն է, որին նա երկրպագում է:

Լինելով ալդքան մեծ, բարդ հասկացողութիւն, օջախը մի ընդարձակ պատմութիւն ունի, որ պիտի իմանան բոլորը. նա ունի բազմատեսակ ծէսեր, օրէնքներ. ամեն ինչ—հասարակական թէ անհատական հաս-

կացողութիւն, աւանդութիւն, աշխարհահալեցողութիւն՝ նորա վարկը պինդ և անուճը անաղարտ, հեղինակաւոր պահելու համար են ճգնում: Այդ պատճառով էլ նա ամենալին հետադարձութեամբ զոհեր է պահանջում: Օրինակ: Տղամարդը սպանել է իւր կնոջը, տեսնելով նրան իւր տանը մի օտար տղամարդի հետ մենակ: Այդ մի ոճիր է, շատ անգամ հիմք չ'ունեցող մի լանցանք է: օրէնքը խստութեամբ պատժում է լանցաւորին: Բայց հասարակութիւնը աղտոյի տղամարդին չի դատապարտում: Հասարակական կարծիքը անտարբեր է մնում նոյն իսկ ոճիրի մանրամասնութիւնների վերաբերմամբ, քանի որ աղ ոճիրը ընդհանուր մի դոյն ունի—օջախի պահանջ: Մի ալ օրինակ: Ինչո՞ւ արքան տանջւում է մի նորահարս, ինչո՞ւ արքան արտասուներ է թափում, օրեկան հարկւր անգամ Աստուածանից մահ է խնդրում: Շատ հեշտ կարելի է իմանալ պատճառը. նրան աչք կամ աչք պատճառով տանջւում է սկեսուրը կամ թէ ինքը, տղամարդը: Եւ տեսէք. արքան արտասուներ, արքան տանջանք դին չ'ունի ոչ ոքի համար. նրան չեն խղճում, նորա դրութիւնը մտատանջութիւն չի պատճառում. մխիթարական խօսք եթէ կալ, նորա հետ անխղելի է լինում խոնարհ ու հանդարտ մնալու, համբերելու խրատը: Ամենքը գիտեն թէ ինչիցն է աղ. ամենքը ճանաչում և լարդում են արքայ իշխանութիւնը, որ իրաւունք է տւել նորահարսին տանջելու. աղ իշխանութիւնը օջախն է: Նոյն իսկ տանջւողի ծնողներն էլ անտարբեր են դառնում դէպի աղ տանջանքները: Նրանք, ճշմարիտ է, պախարակում են վատ մարդին ու սկեսուրին, բայց մինչև վերջին ամենաթշուառ ծայրը հասնելը խորհուրդ չեն տալ իրանց աղկանը ընդդիմադրել տանջող իշխանութեանը, ալ ընդհակառակն՝ կը հասկացնեն նրան աղ իշխանութեան, աղ տանջանքի անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը և բացարձակ կարողութիւնը:

Առանց տատանման կարող ենք ասել, որ տղամարդի պարտաւորութիւնները դէպի օջախը շատ չեն խիստ լարոնի, շատ չեն բաղմակողմանի: Տղամարդը պարտաւոր է միայն օջախը պահպանելու համար ոչինչ ոչ ժ չը խնայել: Նա սլտի բերէ, պիտի կառավարէ, բայց եթէ չը բերէ էլ, չը կամենալ կառավարել, նրան շատ էլ չեն չարչարիլ աղ պատճառով: Ուրիշ բան է կնոջ պարտաւորութիւնը դէպի օջախը: Կարող ենք հասնել արքայ եղբայրացութեանը, որ օջախ ասած բանը հաստատուած է կանանց համար: Հասկանալով թէ ինչ է օջախը, մենք կը հասկանանք թէ մեր ժողովրդի դարաւոր կեանքը ինչ է արել կնոջ դրութիւնը հաստատ հիմքի վերայ դնելու համար, կնոջ ամբողջ էութիւնը հասկացնելու համար: Առանց կնոջ օջախ չի լինիլ. կինն է արքայ մարմինը, որ սլտուանդան է ընտանեկան սրբարանին և կինն է, որ օջախին տալիս է առատ հարկ: Նա օջախի ծառան է, նորա խոնարհ սպասաւորն է, որ մի և նոյն ժամանակ իւր կոչումը միացնելով օջախի—ընտանեկան սրբարանի էութեան հետ, պարդում է թէ ինչպիսի մի, երկու բան է նա տղամարդի համար, ինչքան

բարձր միտք ու նշանակութիւն է արտապատում մարդկային ազդի մէջ:

Տեսնենք թէ կրնը ինչպէս է սկսում իւր սպասաւորութիւնը օջախին: Այդ մտքով մենք պէտք է հետեւենք օտար ընտանիքից եկած և մի ուրիշ օջախի ծառայութեան մէջ մտցրած կնոջ: Առել է թէ պիտի խմանաք նորահարսի ինչ լինելը:

Աղջիկ ուղելու համար խնամախօս զննցածները աչսպէս են արտապատում իրանց դաւաճան նպատակը. «ձեր օջախից մի բռնը մոխիր ենք ուղում վերցնել»: Այդ ֆրազը մի կողմից ցոյց է տալիս թէ սրբան ցած նշանակութիւն ունի աղջիկը ամեն մի ընտանիքի համար, քանի որ նա ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ օջախի մոխիր. իսկ միւս կողմից պարզում է խնամիութեան բռն պատճառը. ուղում են մի բռնը մոխիր վերցնել օջախից, աչսինքն ալ օջախի կրթած ու պահպանած մի անդամն են ուղում տանել. դրանով չափնում է մի վստահութիւն դէպի օջախը, և ոչ միայն վստահութիւն, ալ և օջախի պատասխանատուութիւնը իրանից բաժանուող մի անդամի բարոյականի համար: Այդ բռնը մոխիրը պիտի փոխադրւի մի ուրիշ օջախը, պիտի միանաչ աչս վերջինիս մոխրի հետ, պիտի խառնուի և աչսպէս ծառայէ ալ օջախին, ինչպէս ծառայում է եղած մոխիրը: Մոխրի չափութիւնը, էութիւնը, ի հարկէ, զրանով չի փոխւում. միայն աւելանում է մոխրի քանակութիւնը, որ և ցանկալի է երկու կողմերի համար: Եւ իսկապէս մի բռնը մոխիրը պիտի աչս միայն խմանաչ, որ նա ուրիշ մոխրի հետ պիտի խառնուի: Աղսպէս էլ լինում է: Նորահարսը եկեղեցուց իւր ամուսնու տունը մտնելուն պէս, դեռ երեսը ծածկած, դեռ ոչ ոքին չը տեսած, ոչ ոքի հետ չը խօսած, մօտենում է օջախին, բաղմամբիւ հարսնածուներէ ներկայութեամբ չորում է, համբուրում օջախը: Գա առաջին անխօս, բայց հանդիսաւոր վկայութիւնն է, որ նա անում է՝ թէ նա պիտի ըստ ամենաչի հնազանդ լինի աչս օջախին, աչսինքն ալ տան կարգ ու կանոնին, պիտի սիրէ, պիտի չարգէ նրան անգամ իւր սլօից էլ վեր: Նա ալ խոստումը կատարում է մի տոկունութեամբ, որ միանգամաչս պատիւ է բերում նրան:

Նորահարսը, չաչտնի է, տան բոլորի սիրելին է. մանաւանդ ուրախ են նրանով փեսայի հայրն ու մայրը, քուրբը. նորա երեսին ծիծաղում են, նորա համար թագուն համեղ պատառներ են սլանում, որպէս զի նորա բերանը քաղցրացնեն: Նորահարսի կարտաւ չարժաւորները, անխոնջ աչխատութիւնը զմայմունք է պատճառում ամենքին: Բայց ալսպէս լինելով հանդերձ, նորահարսը մի նահապետական ընտանիքում մի խնդճ արարած է, որ խիստ աննախանձելի դրութեան մէջ է: Նորա վերաչ ամենքն ունին իրաւունք, նրանից ամենքն են հնազանդութիւն, կամակատար խոնարհութիւն սլաննում: Նա գտնւում է մի ծանր իշխանութեան տակ, որ ճշնշում է նրան, բոլորովին փոխում է նրան: Աղջիկ ժամանակը նա ուրիշ կենցաղավարութեան էր սովոր. նա գտնւում էր մի դրութեան մէջ, որ ալսմեանից շատ բարձր էր, և ալսմ նա պիտի շատ ցած զնաչ, շատ

ստորանայ ու նորից, աղքատ ցածրութիւնից, սլիտի սկսէ ուրիշ կերպ լինելու սովորել:

Նա մի անկողու արարած է: Նա կամք չ'ունի, ցանկութիւն, սեպհական հալեացք չի կարող չալտնել: Աղք բաւական չէ. նա իրաւունք չ'ունի վիրաւորելու, եթէ նորա ճակատին ամեն հաջողանք կպցնեն: «Հարսը հալը կամ մալը չի ունենալ», քարոզում է ժողովուրդը: Ալսինքն՝ եթէ հարսի հօրն ու մօրն էլ հաջողեն, նա չը սլիտի վիրաւորելի, չը պիտի բողբէ, պատասխան տալ: Աղպէս ալք խեղճին ամին կողմից, ամեն տեղից ճնշում են. նորա մէջ եղած ինքնութեանութիւնը, անկասութիւնը խորտակում, ոչնչանում է: Եւ ալք սպանող, ճմլող սլարաականութիւնը աւելի լու կատարելու համար, նահապետական օջախը հաստատուել է տան մեծի իշխանութիւնը, որ համարեա անսահման է: Եւ մեծի իշխանութիւնը անընդհատ իւր գործն է կատարում: Վերջին վարձկան ծառան անգամ համատարար անկախ է, իրաւունքի տէր, իսկ նորահարսը զրկւած է ամեն կողմից. նա սեպհական ճաշակ չ'ունի, նա առանց թողտուութիւն ստանալու չի կարող տնալին մի ամենահասարակ կարգադրութիւն անել: Նա մինչև անգամ հիւանդանալու էլ իրաւունք չ'ունի. նրան լանդիմանում են թէ ինչու չուտ չուտ հիւանդանում է. ամեն տեսակ ցաւը չի տալիս նրան իրաւունք ասելու թէ նա հիւանդ է. իսկ երբ տեսնում են որ աղպէս ասելով բան չի դառնում, հիւանդութիւնը չաղթում է խեղճին, նրան ուղարկում են իւր հօր տունը, որ աչնտեղ առողջանայ և ապա գալ իւր ամուսնու տունը:

Աղք տեսակ սարսափելի բռնութիւն մարդու հոգու և մարմնի վերայ գործադրում է գլխաւորապէս աչն պատճառով, որ նորեկ կինը օջախի հարապատ ծառան և սպասաւորը դառնալ: Աղք նպատակին հասնելու համար օջախը ուրիշ միջոց չ'ունի, ուրիշ կերպ կրթել չի կարող, ուրիշ կերպով ալք դադարարը հասկացնելու հնար չը գիտէ. մնում է միայն բռնութիւնը, ամեն իրաւունքի տէր իշխանութեան գործիքը, որով պիտի ջախջախի կնոջ մէջ անձնասիրութիւնը, սեպհական կամքը, աչս կամ աչն կերպ գործելու ցանկութիւնը: Աղպիսի մի ջարդւած ու ճնշւած էակ չինելուց լետու է նրան հետզհետէ աղատում մեծաւորի բռնակալութիւնից, թէև ոչ բողբում: Աղպիսի մի բովի միջով անցնելուց լետու կինը ալ ևս չի կարող աչն չը լինել ինչ որ պահանջում էր օջախը: Նա դառնում է մէկը աչն հազարաւորներից ու բիւրաւորներից, որոնք նրանից առաջ ծառայել են իրանց հիմնած օջախին:

Հիմա տեսնենք թէ ինչ է աղպիսի կինը օջախի համար:

Ի հարկէ, օջախը բոլոր աղպերի համար ընդհանուր հասկացողութիւն չէ. լինելով ասիական աղպերի համար տան, ընտանիքի սրբարանը, պատիւը, օջախը մի և նոյն ժամանակ առանձին բան է հալի տանը և առանձին է թուրքի տանը: Աչս ու աչն աղպի բնաորոշ գծերը չատ են տարբեր-

ւում. և արդ չափով էլ տարբերւում են օջախները: Մեր հայ օջախը, չափով է աւելնքիս, ուրիշ տեսակ կրթութիւն է տալիս իւր սաներին և աւելիս հետեողարար, աւելիս մշտատե, անխորտի մի ուղղութիւն ունի, որ կարող ենք ասել թէ օջախի օրէնքը բաղմաթիւ անխարդախ կատարողներ ունի: Եւ իրաւ, կան կատարողներ, մտեռանդութեան հասած կատարողներ: Դրանք հայ կանաչքն են:

Եթէ մենք կարծում ենք թէ հայ կիներ միայն այն նշանակութիւնն ունի նահապետական ընտանիքում, որ աշխատում է, կատարում է դրսի ու ներսի գործերը զարմանալի դիմացկանութեամբ, մենք, կը նշանակէ, շատ ենք սխալուում: Կնոջ կոչումը միայն այդ չէ. գուցէ մեր իմացածը դեռ մի աննշան բան է համեմատելով այն նշանակութեան հետ, որ նա ունի իբր մի ընտանիքին հոգի, ուղղութիւն տուող մարդ: Իբրեւ մի աշխատիս գործիչ, նորա դերը շատ մեծ է, արտակառուցի: Եւ իրաւ, միթէ հայ կիներ չէ, որ պահպանում է հայ ընտանիք: Երեսկայեցէք մի գիւղական մեծ ընտանիք: Նա ոչ գիր գրուէ, ոչ էլ ժամանակ ու կարողութիւն ունի իւր ինչ լինելու մասին մտածելու: Նա միշտ հոգսերի, զարդերի մէջ է, նորա համար գոյութիւն չ'ունի վերացական հասկացողութիւն՝ թէ ով է ինքը և ինչ է, ինչո՞վ պիտի պահէ իւր առանձնապատկութիւնը, ազդալին որոշ կերպարանքը: Այդ դերը կատարում է կիներ: Սա մի մոլի սուսնդապահ է, շատ անգամ չափ ու սահման անցնող եռանդով է հաւատարիմ մնում իւր ազդալին սովորութիւններին: Տղամարդը, պէտք է ասել, շուտ գալթակղւող է. նորա մէջ, ինչպէս ինքն է խոստովանում, «հաւատ, հող» քիչ է մնացել. եթէ նորա կամքին մնար, նա շատ բան զանց կ'անէր, շատ անգամ կը ծուէր ուղիղ ճանապարհից: Բայց նրան չեն թողնում, նորա մէջ «հաւատ, հող» են պահում: Եւ ո՞վ է պահողը, եթէ ոչ հայ կիներ: Կինն է, որ ամեն տեղ իւր մալքերն լեզուով է խօսում, կինն է, որ կատարում է հալերից ու պապերից մնացած ծէսերն ու արարողութիւնները և կենդանի պատկեր է դառնում, որին նայում է տղէտ, անհասկացող փողովուրդը և տեսնում, ճանաչում է աչք, ինչ որ անհրաժեշտ է հայ-քրիստոնեակի օջախը կազմելու համար: Բաղմաթիւ օրինակներ ունինք, որ հայ կիներ անընկճելի հաստատակամութեամբ դիմադրել է տղամարդին աշխարհի դէպքերում, երբ պէտք էր ընտրութիւն անել ազգային և օտարամոլ ճորտութիւնների մէջ: Մի օրինակ թող լինի հաւատալիսութիւնը: Մի որ և է թափառաշրջիկ առաքեալ հետեութեամբ է կարողանում հաւատապնել մի տղամարդի, որ նա պիտի իւր ետեկը զնա՝ երկնքի արքայութեան մէջ տեղը նստելու համար: Բայց հայ կնոջ հեշտ չէ այդ հաւատապնելը: Շատ անգամ է պատահում, որ նոր առաքեալ դառած մարդը հարկադրում է կնոջը իւր ճանապարհով զնալ, խրատում է, խնդրում է, բարկանում է, բայց կիներ ընդդիմանում է: Սկսում են ընտանեկան փոթորիկներ, ծեծ ու կռիւ. և եթէ խեղճ կիներ գոնէ առերես

հպատակում է մարդու պահանջին, պատճառը ուրիշ օրէնքն է, որ օջախն է դարձեալ տալիս: Այդ օրէնքն ալն է, որ ամեն զրուծիւն կարելի է խախտել, ոտնակոխ անել օջախի սէրի համար: Դա ամենամեծ արբուծիւնն է ընտանիքի համար: Ուրքան զրկանք, թշառութիւն ու տառապանք է կրում կինը իւր օջախի սէրի համար: Նորա հասկացածը, նորա ամենից որոշ գաղափարն ալն է, որ պէտք է օջախը պաշտօն պահել, ալսինքն ընտանիքի հանգստութեան ու բարօրութեան համար զոհել ամեն ինչ: Տղամարդը արբեցող է, վատնող է. տունը աղքատ է, կարօտ օրւաչ հացին: Բայց հաջ կինը պինդ կը նստէ օջախի մօտ, ինքն իրան կրակին կը զցէ, կ'աշխատէ, որ օջախը չը քանդուի: Նրան կը ծեծեն, բայց օջախի սէրի համար նա կազմել է մի ալսպիսի օրէնք. «կնոջը երբ ծեծում են, նա դէպի դուռը չը պիտի փախչէ, ալ դէպի պուճախը»: Կարծում ենք, որ ալս խօսքերից աւելի պերճախօս վկայ էի կարող լինել կնոջ արարքի, կոչման մասին: Այստեղից պարզ երևում է, որ հաջ կինը ամենից շատ ընտանիք կազմելու, ընտանիքի տէր լինելու նշանակութիւնն ունի. կարող է մոռացել ամուսինը, անձնական երջանկութիւնը, կեանքի քաղցրութիւնը՝ ընտանիք, ալն էլ առաքինի, միասին չաղկապւած գեղեցիկ ընտանիք կազմելու համար:—Ահա ալն մեծ իդէալը, որին նւիրւած է նահապետական ժողովուրդը:

Նւ ալդ իդէալը իրադործում է օջախի հասկացողութեան շնորհիւ: Մենք տեսանք թէ թնչ է օջախը, հասկացանք թէ ինչի համար է նա: Նա պատրաստում է կնոջը, նա զարգացնում է կնոջ ուժերը, տալիս է նրան մի բաղմաչարչար նահատակի զրուծիւն՝ մեծ գաղափարին ծառայելու համար: Քանի որ չը կա ուրիշ կերպ կրթելու միջոց, քանի որ լսլստնի չէ մի ուրիշ ճանապարհ, որով կինը կարող էր հասնել իւր համար որոշւած կոչմանը, օջախը անում է սղդ բանը բոնութեամբ. նա ճնշում է, սպանում է կնոջ անձնաւորութիւնը, խլում է նրանից իւր սեպական անձի համար մտածելու կարողութիւնը և ալդպիսով ստեղծում է մի էակ, որ հասկացողութիւն, կամք չ'ունի ուրիշ կերպ գործելու, առաջ գնալու: Հէնդ ալդ է պատճառը, որ նահապետական կինը ալնքան թուլ, անկարող էակ է, ալնքան կաշկանդւած է, բայց մի և նոյն ժամանակ ալնքան քաջ է իւր և իւր ընտանիքի պատիւը, անունը բարձր պահելու համար:

**ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐՈՑԻ ԴՐԱՄԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ**

Ներկայ 1890 թ. փետրվարի 14-ին, Թիֆլիսի Ներսիսեան Դպրոցում, կատարւեց ակտ, որի միջոցին, ի միջի ալոյց, կարդացւեց Դպրոցի զրամական հաշիւը: Այդ զօկումէնտից մենք քաղում ենք հետեւեալ թւերը, որոնք վերաբերում են Դպրոցի մուտք և ելքին 1889 թւականում:

ՄՈՒՏՔ:

	ըւրբի կոպ.	
Մնացորդ գումար առ 1-ն լուծւարի 1889 թ.	8.861	45
Կապալադրամ կալւածների (մանրամասնութ. տէս ներքե, I)	28.072	35
Ապառիկ կալւածների կապալադրամի.....	2.959	01
Կապալադրամ մոմավաճառութեան (Թիֆլիսի թեմի)	9.516	—
Ուխտատեղիների արդիւնքներ (մանրամաս. տէս ներքե, II)	5.335	89
Ապառիկ ուխտատեղիներից	32	52
Թոշակադրամ թոշակառուների և ալ կտակած գումարներից (մանրամ. տէս ներքե, IV)	2.128	21
Տոկոսիք ըստ ընթացիկ հաշիւի.....	111	68
Ալ և ալ մանր արդիւնքներ.....	805	86
	57.822	97

Ծ Ա ի Ք:

24 որդեգիրների սնունդի, հագցնելու և դասական պիտուք- ների համար	3.855	53
Ընթերցանութեան գրքերի համար.....	181	08
Թոշակառուների թոշակադրամ.....	294	—
Ռոճիկներ տեսչին, ուսուցիչներին և ալ պաշտօնատար ան- ձերին.....	24.434	93
Կալւածների շինութեան և նորոգութեան.....	3.947	86
Ապահովութեան կալւածների և շարժական կալքերի ընդդէմ հրդէհի.....	1.430	78
Տնահարկ կալւածների	1.153	16
Հոգեհանգիստների կատարման Ներսէս V կաթողիկոսի և բա- րերարների	504	—
Ուխտատեղիների շինութեան և նորոգութեան.....	111	95
Ապահովութեան թելեթի և Կրժանիսի սենեակների ընդդէմ- հրդէհի	50	40
Ուխտատեղիների համար ծախսւած մոմերի գինը և ալ ծախքեր	2.364	07
Մանր ծախքեր	640	58

	րուբ.	կոպ.
Վառելափայտի ծախք.....	557	53
Դիւանական պիտուքներ.....	37	90
Կահ-կարասիները համար	232	13
Դատաստանական ծախքեր.....	2.219	65
Օրադրի.....	6	—
Դպրոցի խմբապետի և երգեցիկ խմբի օժանդակութիւն չնջեցեալների չուղարկւորութեան համար	261	30
Անցեալ տարիների ծախքերի ապառիկներ.....	285	95
Գումարն է...	42.568	80

Մնում է մնացորդ առ 1-ն չունարի 1890 թ.....	15.254	17
Բացի դորանից, Դպրոցի հոգաբարձութիւնը ունի մի գումար՝ Դպրոցի ապագայ նոր շինութեանը լատկացնելու նպատակով: Յաջմ աղ գումարը հասել է	17.521	32

Այդ գումարի կազմելը սկսւած է 1880 թ-ից: Նորա կազմելուն մասնակցել են թէ առանձին նւիրատուներ և թէ Դպրոցը ինքը, որը ալդ գումարի մէջ իւր դրամական միջոցներով մասնակցել է 12. 997 ր. 81 կոպ. գումարով: (Մանրամասնութիւնները տես. ներքև V): Յիշենք, վերջապէս, որ 1882 և 1883 թւականների Դպրոցի հաշիւների մէջ մի չփութութիւն է պատահած, որից հոգաբարձութեանը թւում է թէ գանձարանին պակասում է մօտաւորապէս 4.000 րուբլի: Այդ հաշիւները քննելու վերաջ պարապած է մի առանձին հաշւագէտ:

Մուտքի մէջ չիշւած աղբիւրների մանրամասնութիւնները հետևեալներն են.

I. Կ Ա Լ Ի Ա Մ Ն Ե Ր:

ապրիլի 1-ին

րուբ. կոպ.

- 1) Հին դպրոցի տունը, կառուցւած Դպրոցի հիմնադիր Ներսէս V կաթողիկոսից..... 6.556 —
- 2) Հին Դպրոցի հանդէպ գտնւած 21 կրպակները, սեպակահացրած Դպրոցին Ներսէս V-ից..... 6.101 —
- 3) 21 կրպակներ, որոնք գտանւում են Դպրոցի հրապարակի վերայ..... 800 —
- 4) 21 նորակառուց կրպակներ, նոյն հրապարակի վերայ..... 2.150 —
(Դոցա գետինը սեպակահացրած է Դպրոցին Մատթէոս կաթողիկոսից, իսկ շինութիւնը արել է հոգաբարձութիւնը. տես ներքև III).
- 5) Այժմեան դպրոցական տունը, որ գնել է հոգաբարձութիւնը 1856 թ. 1.408 —

	րուբ. կոպ.
6) Կալաձ, ընծալած Աւետիք Փիլօզեանցից.....	12.320 —
7) Կրպալ, ընծալած Գրիգոր Շէրգիլեանցից.....	200 —
8) Տուն, ընծալած Ստեփան Գուլիփաշալեանցից.....	200 —
9) Կրպակ, ընծալած Օթար Շաղբաթեանցից.....	180 —
10) Կալաձ, ընծալած Յարութիւն Ոքօլեանցից.....	1.480 —
(Այս կալաձները զտանուում են Թիֆլիս քաղաքի զանա- զան թաղերում):	
11) Ագի, ընծալած վրաց իշխան Օթար Ամիրխաւարուց, Սողան- լուխում.....	150 —
12) Ագի, ընծալած Ստեփան Ղամբարեանցից, Թէլէթում.....	10 —
13) Կրպակ Թէլէթի ուխտատեղում.....	260 —
Դպրոցին պատկանում են և հետեւեալ տները, որոնք զտանուում են Թիֆլիս քաղաքում:	
14) Տուն, ընծալած իշխան Նրկալնաբաղուկ-Արղութեանցի, որի արդիւնքը տակաւին վաւելում է հանգուցեալի եղբայրը, համաձայն կտակի՝ ցմահ իւր և որը գնահատուած է հրդե- հից ապահովութեան համար.....	19.400 ր.
15) Տուն, ընծալած Յովակիմ Տէր-Աբբահամեանցից, որի ար- դիւնքը պիտի վաւելէ հանգուցեալի արքին ցմահ իւր, համաձայն կտակի: Գնահատուած է.....	4.000 ր.

II. ՈՒՅՏԱՏԵՂԵՐԻ ԱՐԳԻՆՆՔՆԵՐ

Բացի այս կալաձներէ, Դպրոցի հիմնադիրը լաւկացրել է Դպրո-
ցին զանազան ուխտատեղերի արդիւնքները: Այս ուխտատեղերից մի քա-
նիսը կառավարում են հոգաբարձութիւնից, իսկ միւսներէն չա միայն
արդիւնքներն է վաւելում:

Այդ ուխտատեղերը հետեւեալներն են՝

1) Թէլէթի, 2) Շաւնաբաթի, 3) Մաղկէվանքի, 4) Կրծանխի, 5) Կա-
թուղիկէի, 6) Շւինդիսի, 7) Բօլնիսի, 8) Շամշաղի, 9) Ղաղախի, 10) Նլի-
զաւէտայօլի, 11) Լօռու, 12) Շուլաւէրի, 13) Շամուլղալի, 14) Սողանլուխի
և 15) Մցխէթի: Դոցա ամենի տարեկան զոտ արդիւնքն է... 3.126 ր.

III. ՀՐԱՊԱՐԱԿԸ ՎԱՆՔԻ ՄՕՏ

Ի Տէր հանգ. Մատթէոս կաթողիկոսը, համաձայն հոգաբարձու-
թեան խնդրին, որիւ մէջ լղացել էր Դպրոցի համար նոր շինածք կառու-
ցանելու միտքը, ընծալեց Դպրոցին ալն ընդարձակ հրապարակը, որ
զտանուում է վանքի մալր եկեղեցու մօտ. բայց Դպրոցի տան շինութեան
խնդիրը ալն վէճերի պատճառով, որ բացեցին ալն տեղի վերաջ զանազան
մանր տներ ունեցողներին հետ, մնաց մինչև այժմ անկատար, թէպէտ այդ

տներին մի քանիսը հողաբարձութիւնը գնել է զանազան ժամանակներում: Հողաբարձութիւնը, տեսնելով որ այդ հրապարակի իսպառ մաքրելը այդ տներին երկարում է, որոշեց կողուցանել նորա վերայ կրպակներ, որոնք լիշատակած են վերն (տես կալածներ, № 4):

IV. ՆԻՐԱՅ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐ:

(կտակներով և ընծաւաբերութիւններով, որոնցով գնւած են տոկոսաբեր տոմսեր, պահ տւած Արքունական բանկի թիֆլիսի բաժնում):

1) Էֆենդեանց Յովսէփ, աստիճանաւոր.....	64.000	ր.
2) Ռօտինեանց Մարկիանոս, բժշկապետ.....	950	—
3) Նզիազարեանց Վարդան, երգեալ հաւատարմատար.....	100	—
4) Տէր-Դաւթեանց Նսալի, Գօրաջ քաղաքացի.....	3.845	—
5) Վարդանեանց Սողոմոն, թիֆլիսեցի.....	4.100	—
6) Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնը, լանուն նախկին առաջ- նորդի, այժմ վեհ. կաթողիկոսի.....	4.000	—
7) Սամուէլեանց Մինաս, Ղզլարի ա. կարգի վաճառական...	3.200	—
8) Երուսաղիմսկի զնգապետի ալրի վարդարէ.....	5.250	—
9) Շաղարթեանց Օթար, թիֆլիսի արհեստաւոր.....	200	—
10) Աստուածատրեանց Նսալի վարդապետ, թիֆլիսեցի.....	5.600	—
11) Մարկոսեանց Յովհաննէս, բժշկապետ, թիֆլիսեցի.....	700	—
12) Բալանդուրեանց Գէորգ, թիֆլ. ա. կարգի վաճառական...	1.100	—
13) Շիօյեանց Գրիգոր, թիֆլ. ա. կարգի վաճառական.....	5.000	—
14) Փուղինեանց Մայիսի, ալրի թիֆլիս. քաղաքացու.....	850	—
15) Սերեղենկո Մարիամ, թիֆլիսեցի հայաղղի.....	833	—
	99.728	—

V. ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ:

Յիշեալ 17.521 ր. 32 կ. գումարը, որը չատկացրած է Դպրոցի ապագայ նոր շինութեան համար, կաղմւած է հետեւեալ կերպով՝

1) Ծուրինեանց Յարութիւն, զնգառնատէր.....	83	51
2) Դաւթեանց Գէորգ.....	100	—
3) Մուրադեանց Մելքիսեդէկ եպիսկ.....	160	—
4) Թալիրեանց Աղէքսանդր.....	50	—
5) Սերեբրեկեան Գրիգոր.....	330	—
6) Ալիխանեանց Միքայէլի (զէյսու, ստ. սուեւտ.) ժառանգներից	1.000	—
7) Զանջուղադեանց Ալեքսի թիֆլ. քաղաք., ըստ կտակի....	1.500	—
8) Տէր-Դաւթեանց Նզիսաբէթ, ալրի աստիճանաւոր Գէորգի..	1.000	—
9) Տէր-Աբրահամեանց Աւետիս, թիֆլ. քաղ.....	300	—
10) Ներսիսեան Դպրոցը իւր դրամական միջոցներից չատկացրել է այդ նպատակին.....	12.997	81

Գումարն է... 17.521 32

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆԻՑ

ԱՆԳՈՒԽԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԸ

ԼճՆԴՕՆ, 24 ՎԵՐԱՐԷՐԻ:

Անգլիայում վերջերքումս մեծ ջանքեր եղան ժողովրդական ուսումնարանները ձրի դարձնելու. բայց այժմ այդ խնդիրը վերջնականապէս հեռացւեց օրակարգից:

Այդ առիթով հարկ ենք համարում Անգլիայի ներկայիս դպրոցական հանդամանքների վերայ մի ակնարկ գցել:

Իսկական ժողովրդական ուսումնարանները նոքա են, որ կոչւում են board schools. Անգլիայում այն ժողովները, որոնք հաւաքւում են դպրոցական գործերի համար, կոչւում են school board (շուէ բօարդ—դպրոցական ժողովներ կամ խորհուրդներ), իսկ սոցանից հիմնւած դպրոցները կոչւում են board schols (բօարդ շուէս—ժողովների կամ խորհուրդների դպրոցներ):

Անգլիայում ընդհանուր պարտադիր ուսումը մտցւած է 20 տարի առաջ: Եւ այդ միայն 1870 թւականիցն է, որ զանազան քաղաքներում և դիւղական համայնքներում կեանքի կոչւեցին այդ շուէ-բօարդները, այսինքն դպրոցական ժողովները, այն էլ՝ հիմնւած ընդհանուր ընտրողական սկզբունքի վերայ: Ընտրողական ձայն վայելում են այն ամենը, որոնք քաղաքային տուրք են վճարում, մի և ն ունեն է թէ ուր սեռին են նոքա պատկանում, ուրեմն թէ տղամարդիկ և թէ կանայք: Կանայք ոչ միայն իրաւունք ունին ընտրելու, այլ և ընտրւելու. և այս ընտրւելու այդ ժողովների կարևորագոյն անդամներից մի քանիսը կանայք են և մինչև անգամ աղջիկներ: Այդ ժողովների կամ խորհուրդների ձեռքումն է ժողովրդական ուսումնարանների board-schools վարչութիւնը, որը սակայն գործերը վարում է համապատասխան պարլամենտից ընդունւած որոշումների՝ վերաբերեալ դաստանդման աւարկաներին, դասաժամերին և այլն: Բացի դրանից նոքա ենթարկւած են կառավարութեան կամ «Կրթական խորհուրդի» (Council of Education) վերահսկողութեան, որից նշանակւում են վերահսկող տեսուչներ: Սոքա ներկայ են լինում քննութիւններին և նոցա զեկուցման

համաձայն տէրութիւնը այս կամ այն դպրոցին միանալով օժանդակութիւն է տալիս: Պարտադիր առարկաներն են միայն՝ կարդալ, գրել և հաշուել և դորա համար տէրութիւնը վճարում է ամեն մի աշակերտի համար տարեկան 4 շիլլինգ և 6 պենս (1 բ. 50 կոպէկ ոսկի). բայց երբ տեսուչը մի ուսումնարանի համար «գերազանց» վկայութիւն է տալիս, այդ ուսումնարանը ստանում է տէրութիւնից ևս 3 շիլլինգ (1 բ.) ամեն մի աշակերտի համար, երբ վկայութիւնը է լինում «լաւ» — ուսումնարանը ստանում է 2 շիլլինգ, և երբ լինում է «բաւականին լաւ» — ուսումնարանը ստանում է 1 շիլլինգ (33 կոպ. ոսկի) ամեն մի աշակերտի համար:

Բացի դորանից տրւում են առանձին օժանդակութիւններ առանձին առարկաների համար, 1 կամ 2 շիլլինգ աշակերտի վերայ՝ անգլիերէնում, աշխարհագրութեան, պատմութեան, դժագրութեան և աղջիկների դպրոցներում նաև ձեռագործի մէջ ցոյց տւած չառաջադիմութիւնների համար: Իսկ երբ դպրոցում ուսուցանում են նաև մաթեմատիքա, ֆիզիքա, քիմիա, բուսաբանութիւն, լատիներէն, ֆրանսերէն և աղջիկների դպրոցներում նաև խոհարարութիւն, — այն ժամանակ այդպիսի ուսումնարանը ամեն մի աշակերտի համար, որը այդ առարկաներից առանձին քննութիւն է բռնում, ստանում է տէրութիւնից ամեն մի առարկայից 4 շիլլինգ:

Որպէս կարելի է տեսնել, տէրութիւնը թողնում է ուսումնարանների վարչութիւններին բաւականին մեծ ազատութիւն: Այդ գլխաւորապէս նորանից է, որ ինքը գործը ղեռնոր է, որովհետև մինչև 20 տարի առաջ ժողովրդական ուսումնարաններում իշխում էր մի այնպիսի քաօս, որից դժւար էր դուրս գալ: Դորա վերայ պէտք է աւելացնել նաև տեղական հանդամանքները. և որոշ սահմանների մէջ դպրոցական դործի ծաւալումը ծնողների և համայնքների ձեռքումն է, համապատասխան անգլիական բնակորութեան՝ իւր հակումով դէպի ինքնավարութիւնը և հակակրօնութիւնը դէպի կառավարութեան ամենակարողութիւնը: Տէրութիւնը օգնում է, նպաստում է, վարձատրում է, բայց ժողովրդից ընտրւած դպրոցական ժողովները կազմում են վարչութեան գլխաւոր փակտօրը, որպէս նաև քաղաքային հարկեր վճարողները, որոնք ընտրւում են այդ ժողովները, և գլխաւոր ծախքերն են քաշում: Դոքա, այդ հարկ վճարողները, պարտաւոր են «դպրոցական հարկ» վճարելու (school rate), որը զանազան տեղերում զանազան է, միջին հաշւով բնակարանի վարձի 3—4 տոկոսը ¹⁾: Բայց այդ հարկից դուրսացած զուժարները գործադրւում են միմիայն ժողովրդական ուսումնարանների վերայ. բոլոր աւելի բարձր ուսումնարան-

¹⁾ Անգլիացում հարկատուութեան չափը սրտում են բնակարանի վարձով. ով իւր բնակարանին տալիս է տարեկան 100 բ., այս դէպքում պէտք է տալ դպրոցական հարկ 3 կամ 4 բուբլի, ով 500 բուբլիանոց բնակարան ունի, նա վճարում է 15—20 բուբլի և այլն:

ները պահպանում են աշակերտական թոշակներով, սեպական եկամուտներով: Բացի այդ «դպրոցական հարկից» և տէրութեան օժանդակութիւնից, դժբաղդաբար նորերումս աւելացաւ նաեւ մի առանձին թոշակ: Պարլամենտը դպրոցական ժողովներին (շուլ-բօարդ) տւել է իրաւունք՝ իւրաքանչիւր աշակերտից պահանջել շաբաթական մինչ 9 պենս (մօտ 24 կ. ոսկի): Բայց 24 կոպէկ շաբաթական՝ այդ նոյն իսկ Անգլիայում մեծ փող է, մանաւանդ բազմադասակ ընտանիքների համար: Իսկ է, որ իրապէս ոչ մի տեղ այդքան չեն պահանջում, այլ պահանջում են ընդհանրապէս միայն 1 պեննի, աւելի հարուստ տեղերում միայն դորանից աւելի: Եւ այդ փողերը հաւաքում են ուսուցիչները աշակերտներից ամեն երկուշաբթի առաւօտ:

Այդ կարգ ու կանոնները, որպէս տեսնում էք, կարելի է լաւացնել. մանաւանդ այդ աշակերտական թոշակը մեծ դպրութ չարուցեց և ամեն կողմից սկսեցին պահանջել այդ թոշակների վերացումը: Այդ պահանջում էին ոչ միայն ազատամիտները, այլ նոյն իսկ լօրդ Սօլսբրի իւր՝ մի քանի ամիս առաջ Նօտինգհամում արտասանած ճառում:

Բայց ահա ծագում է դժարութիւն մի ուրիշ տեսակ ժողովրդական դպրոցների կողմից: Բանն այն է, որ կան նաեւ այսպէս կոչւած՝ «կամաւոր դպրոցներ» (voluntary schools), որոնց ղեկավարում է հոգևորականութիւնը, մանաւանդ կաթօլիկ կղերը և բողոքական զանազան աղանդները: Իսկ այդ դպրոցները պահպանում են աշակերտական թոշակներով: Այդ դպրոցները մասամբ գոյութիւն ունէին board schools դպրոցներից առաջ և սոցա մէջ չը ձուլւեցին, որովհետեւ այդ վերջիններում առհասարակ ոչ մի կրօն չի դաս տրւում, ուր մնաց թէ կրօնի դասաւանդութիւնը մի որ և իցէ դաւանութեան տեսակէտից կատարւէր: Կրօնի դասատուութիւնը, ժողովրդական դպրոցները հիմնելու ժամանակ, տէրութեան դործը չէ, այլ եկեղեցու դործը և իսկապէս այդ կատարւում է հոգևորականութիւնից կիրականօրեակ դպրոցներում: Բայց դորանով չէին ուզում բաւարարել այդ «կամաւոր դպրոցները», այնպէս որ սոքա շարունակեցին իրանց գոյութիւնը՝ «բօարդ-շուլ» դպրոցների կազմին: Բայց երբ վերջիններս սկսեցին պահանջել, որ թոշակները վերացւեն և տէրութիւնից օժանդակութիւն պահանջեցին, — հոգևորականների դպրոցներն էլ սկսեցին պահանջել նոյն օգնութիւնը տէրութիւնից: — Լաւ, այդ ձեռք կը տրւի, ասացին ազատամիտները. բայց ում տէրութիւնը օժանդակութիւն է տալիս, նորա վերայ էլ տարածում է իւր հսկողութիւնը: Իսկ այդ բանից նոքա լսել անգամ չէին ուզում: Այն հոգևորականները, որոնք այդ «կամաւոր դպրոցներին» մեծամեծ գումարներ են տալիս, զեա կը կանգնեն և առհասարակ այդ դպրոցները կը խորտակեն: Ուրեմն կը մնալ որ տէրութիւնը ինքը իւր ձեռք առնի այդ դպրոցների պահպանումը: Արդ, ժողովրդական դպրոցներում եթէ թոշակները վերացւեն, տէրութիւնը, որպէս հաշւում են,

պէտք է տալ տարեկան 2 միլլիօն ֆունտ ստերլինգ (մօտ 20 միլլիօն ռսկի ռուբլի)։ Իսկ եթէ կամաւոր զպրօցներէց էլ հաշիւ վերցնի տէրութիւնը, վերջինս պէտք է միանգամից վեր դնի 30—40 միլլիօն ֆունտ ստերլինգ (300—400 միլլիօն ռսկի ռուբլի)։ Իսկ զորանից զարհուրում են պահպանողականները, որոնց կուսակիցն է Սօլսբորի'ի մինիստրութիւնը։ Ազատամիտները զորանից խնդիր են չինում, թէ պահպանողականները առհասարակ չեն ուղղում ուսման ձրիութիւնը։ Գորանով մեկնում են այն տաք վիճաբանութիւնները, որ նորերումս տեղի ունեցան անգլիական պարլամենտում, որոնց ելքը այն եղաւ, որ խնդիրը անորոշ ժամանակով չնտաձգուց։

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐԻՆԻՑ

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Կարին, 17 փետրւարի 1890 թ.

Քաղաքիս մէջ Ազգային իշխանութեան ներքե կը գտնւին չորս վարժարան. Մարեան, Տ. Ազարեան երկսեռ ծաղկոցներու լատկացւած, Թարգմանչաց վարժարան իգական սեռի համար և Մալր զպրօցը՝ եկեղեցւոյ կից, որ 500 աշակերտ կը պարունակէ 11 դասակարգի (?) բաժանւած։

Սոյն վարժարանի տեսչութիւնը 1889 թ. սեպտեմբերի մէկին Պ. Գ. Չիլիմէրեանի ցանձնեցաւ, որ վեց եօթը տարի առաջ բոլորովին անուս Տփլիս դիմեց, մի քանի տարի հոն ուսաւ և վերադառնալով Տաճկաստան՝ Ալաշկերտի Միացեալ ընկերութեանց վարժարանները դասատու եղաւ, այնուհետև ի Պալազիս տէրութեան դանձապետ ըլլալէ վերջ՝ Կարին վերադարձաւ, որովհետև 1889 թ. Նորակազմ ուսումնական հոգաբարձութիւնը անոր շնորհեց տեսչութիւնը, հրաժարեցնելով Նախկին տեսուչ Նղիշէ Էֆ. Տուրսունեան։

Բայց ոչք են դասատուներն Մալր վարժարանին։

Ահաւասիկ ամենէն կարևոր և կենսական խնդիր մը մեր հալ պատանեաց, մեր ուսանողաց համար։

Կաւկասեան հալք, որ կրթական խնդրոց մէջ մեղմէ խիստ եռանդուն են, որ և մեզմէ աւելի լուսամիտ են, չը պիտի զարմանան երբ իրանց քաղաքաց էջերուն մէջ կարդան թէ՛ Կարնոյ ազգային վարժարանաց դասատուներուն մեծամասնութիւնը կը բաղկանայ 15 կամ 19 տարեկան թերուս պառանդներէ, որք 50, 60 և 70 շրուշ (այսինքն հինգ կամ վեց ռուբլի) ամսականաւ կը դասախօսեն։

Մեր վարժարանաց խանգարման պատճառներէն մի քանին կը փորձեմ հոս թւել, բաց թողնելով աւելի ընդհանուրները, որ կապ ունին երկրիս ներկայ դրութեան հետ: 1880 թ. Գ-եր. Օրմանեան սրբազան Կարնոյ առաջնորդ ընտրւելով, իւր առաջին հոգն ըրաւ մեր վարժարանները բարեկարգ վիճակի մէջ դնելու, հրաժարեցուց Մալր վարժարանի տեսուչ Մ. Էֆ. Աղապալեան, (որուն վերայ քիչ վերջ պիտի խօսեմ), քիչ ժամանակամիջոցի մէջ չաջողեցաւ բոլոր վարժարանները միացնել և իւր տաժանելի պաշտօնավարութեան հետ ի միասին երկսեռ վարժարանաց թէ ընդհանուր տեսչութիւն ստանձնեց և թէ մի քանի դասախօսութիւնք ընելու լանձնառու եղաւ:

Օրմանեան սրբազան աշնպիսի մի գեղեցիկ և օրինական ծրագրաւ կը կառավարէր վարժարաններն, որ կրնամ ըսել թէ բարոյական և թէ ուսման տեսակէտով նախանձելի վիճակ մ'ունէին:

1882-ի չրջանը չաջողապէս և գրեթէ առանց խոչընդոտի անցաւ, փորձառու անձերէ կազմւած ուսումնական հոգաբարձութիւն մը, ընդ նախագահութեամբ Օրմանեան սրբազանի, ամեն ջանք ի գործ դրաւ նպաստելու թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս դպրոցին չառաջադիմութեան: Զաւակաց հայրերը վճարեցին թոշակներն, աղքատ տղայոց թոշակներն ալ չօժարաբար հարուստները տւին:

Բայց 1883-ի չրջանը թերի մնաց. Սանասարեան վարժարանի հաստատումը Աղգալին դպրոցին առաջին և ամենամեծ հարւածը տաւ: Այս վարժարան ի սկզբանէ թէ գաւառներէն և թէ մեր քաղաքէն որբ և աղքատ մանկտիք հաւաքեց, բայց ընդհուպ ծրագրիր փոխադրեցին տակաւ առ տակաւ ձրի առնւած տղաքը հեռացուցին, իսկ թոշակաւորներու թիւը ստւարացուցին. գրեթէ բոլոր հարուստները իրանց տղաքը փոխադրեցին Սանասարեան վարժարան՝ անխնայաբար վճարելով տարեկան 25-ական օսմ. ոսկի՝ մօտ 200 լուբլի. հետեւեալ Աղգալին վարժարանը նպաստէ զրկւեցաւ, դասատուները եօթը ամսոյ չափ իրանց ամսականները չը ստանալով՝ հրաժարեցան, և քանդուեցաւ դպրոցը:

Մեր վարժարանաց խանգարման երկրորդ պատճառը:

Վերը ցիւցինք թէ՛ 80 թւին Մ. Էֆ. Աղապալեան Մալր վարժարանի տեսուչ էր: Այս պարոնը բոլորովին անկարող և տղէտ ըլլալուն պատճառաւ, Օրմանեան սրբազան անմիջապէս զինք հրաժարեցուց պաշտօնէն: Յիշեալ Էֆ.-ին հաղիւ երկու տարւան ժամանակամիջոցի մէջ իւր մի քանի արբանեակներու միջոցաւ կրցաւ համողել ընտանեաց հայրեր և 150 չափ տղաք անջատեց Մալր վարժարանէն, և իւր հաշուով մի առանձին դպրոց հաստատեց տան մը մէջ. քիչ մը դրամ և մէկ երկու դասատու ալ, — անս դասախօսութիւնք սկսան:

Աղապալեան Էֆ.-ին հարկ անհրաժեշտ է ծանօթացնել ձեզ. մի անձնաւորութիւն ինքնուս, բայց իւր մտքին մէջ իբր ֆրանսագէտ, փիլիսոփայ, իւր չրջանին մէջ պոօֆէսօր և միանգամայն մասնա-

գէտ բնագէտ, ինչպէս որ իւր տգէտ արբանեակներն լինք կը կոչեն, որովհետեւ այս էֆէնդին հրատարակած է մի քննադատութեան ժողովածոյ կամ հաւաքածոյ, որ երբէք չը գործածուիր վարժարանաց մէջ և ընթերցող մը քննադատութեան վերայ գաղափար մը չը կրնար կազմել:

Աղապարեան վարժարան, որովհետեւ ոչ կատարեալ ծրագիր և ոչ ալ դրամ ունի, դանձաւ թոշակներն ալ աննշան գումարներ ըլլալով, մէկ երկու տարիէ ի վեր ելեմտացոյցը բաւական մեծ բաց մը կ'արտադրէր. հիմնադիրը պարտուց ներքեւ ճնշելով, դիմեց աղգ. իշխանութեան 89 թ. հոկտեմբերին, հնազանդութիւն և հպատակութիւն չաչտնելով և իւր դպրոցին համար նպաստ մը խնդրեց, չափարարելով որ, եթէ խնդրած նպաստը չը տրուի, պիտի հարկադրի իւր դպրոցը գոցելու:

Աղգ. ժողովը առանց խնդիրը լուրջ խորհրդածութեան և գրեթէ ոչ ալ լիճաբանութեան առարկայ ընելու, ընդունեց երկու տարի նպաստել աղգ վարժարանին, նպաստ մը, որ թէ ապօրէն էր և թէ բոլորովին ապարդիւն: Աղգ. ժողովոյ անդամներէն միայն Կ. էֆ. Տ. Աղարեան, որ քաղաքիս մէջ նշանաւոր հանդիսացած է իւր տաղանդով և չահած ժողովրդականութեամբ և միակ է իւր անկողմնակալութեամբ, բողոքեց աղգու և իրաւացի բանիւր նպաստ չատկացնելու խնդրուն դէմ, առաջարկելով ժողովոյ միացնել Աղապարեան դպրոցը աղգ. վարժարանաց, և եթէ արժան կը տեսնուի՝ Աղապարեան էֆ.-ի ալ պաշտօն մը տալ: Բայց Քաղաքակ. և Աղգ. ժողովոց ատենապետը համախոհ ուսումնական հողաբարձութեան նորեկ անդամներու հետ, միահամուռ պատասխանեցին թէ՛ եթէ 150 աշակերտ միւր վարժարանաց վերայ բարդւին, մէկ կողմանէ տեղուց անձկութիւն պիտի պատճառէ, միւս կողմանէ մեծ ծախուց պիտի ենթարկուի աղգը:

Սոյն պատճառաւորութիւն երկու կարեւոր դադանիք կը պարունակէ իւր մէջ. ա. երբ լիբաւի աղգ. վարժարանաց վերայ 150 աշակերտք բարդւին՝ տեղուց անձկութիւնը վերջին ծաւր զգալի պիտի լինի, բնականաբար այս պարադոքսն աղգը պիտի պահանջէ իւր դպրոցներուն ամենէն չքեղը, հոգակապը և ընդարձակը, Հռիփսիմեանց վարժարանը, որ Սանասարեաններու չատկացած է չնչին տարեգնոց մը փոխարէն: Բայց մեր ժողովականաց շատերուն զաւակունք որովհետեւ աղգ Սանասարեան վարժարանը կը լաճախեն, չեն ուզեր Սանասարեան տեսչութեան փափուկ զղացումները լիբաւորել: Բ. եթէ Աղապարեան էֆ.-ին Աղգային վարժարանը մուս զտնէ, թէ նորընտիր տեսչին և թէ ուսումնական ժողովոյ հաշուն չը դար...

Մեր վարժարանաց խանգարման երրորդ պատճառը—երկրիս ընդհանուր դրութիւնը և մասնաւորապէս նախանձը ու անձնական խնդիրները. աղգ վերջիններու վերայ կանգ առնեմ:

Ատենօք Կ. Պօլիս ունէր երեսփոխանութեան անդամ Ստեփան էֆ.

Փափաղեան անուանի մի անձ, որոյ կենսադրութիւնը մի քանի տարի լա-
ռաջ Արփիարեան էֆ. ըրաւ. «Ա. ր. և Է. Լ. ք. ի» մէջ. — եռանդուն, գործօն, ուսնալ
մի երեսփոխան, երբ Կ. Պօլսոյ մէջ ընկերութիւն մը կը հաստատուի եղեր,
ամեն ճիւղ կը թափէ՝ կարելի եղած միջոցներով նպաստելու. վարժարան
մը կը հիմնուի, ըստ ինքեան չանձնառու կը լինի ձրի դասախօսութիւնք
ընելու և ալլն և ալլն, բայց երբ գործը լառաջագիմելու կը սկսի եղեր, դար-
ձեալ ինքն է, որ ամենամեծ հարւած մը կ'ուտայ եղեր զայն տապալելու:

Կարինն ալ բաւական ժամանակէ ի վեր ունի մի պատուհաս, Յ.
էֆ. Տ. Մեղքիսէղէկեան անուամբ, ալժամ ատենապետ Աղգալին ժողովոյ
Այս էֆ էն դին, որի աղգ. գործերու համար անձնէրարար աշխատելը կը
տեսնուի, կրթական խնդրոց մէջ կը ջանայ միշտ առաջին տեղը բռնել.
բայց երբ կը տեսնայ որ գործը լառաջագիմելու վերայ է, դարձեալ ինքն
է որ առաջին հարւածը կ'ուտայ իւր երկու ուրիշ արբանեակներու հետ,
որ միշտ իրմէ կը ներշնչին: Ինչպէս որ տեսնւած է միշտ, այս մարդ չը
փափաքիր, որ Կարնոյ մէջ ուսումը ծաւալի և բնիկները կամ լարտաբուստ
եկող դաստոռներն իրմէ աւելի ուսնալ կամ Ֆրանսագէտ լինին, որ ինքն
ևս արդէն ինքնուս մը լինելով՝ ոչ Ֆրանսիական դրականութիւնը սովորած
է և ոչ ալ կանոնաւոր խօսակցութիւն մը գիտէ, ոչ ալ ուրիշ ուսումներ.
նա քիչ շատ մալրենի լեզուն ուսումնասիրած է, բայց զրազէտ չէ:

Նախանձը և եսականութիւնը միացեալ, զինքը զրգուած ևն ազդե-
ցութիւն բանեցնել ալն անձանց վերայ, որք ուսնալ են, բնական է թէ
սոքա ևս չը պիտի հանդուրժեն աղգալիսի տղէտ և գոռող անձնաւորու-
թեան մը արարքներուն. և այն վարժապետներն, որ տղէտ ևն՝ կրնան
մշտնջենապէս իրանց պաշտօնը վարել ստորնաբար խոնարհելով, ի սէր
իրանց հացին:

Իւր ճարտասանութեամբ աղգալին պաշտօններու մէջ լուջողած է
միշտ տեղ գրաւել և իւր ստացած ազդեցութեան շնորհիւ Տ. Մեղքիսէղէ-
կեան էֆ. 1879-ին աքսորեց (բացարձակ սուտ ամբաստանութեամբ) Կար-
նոյ Ընկերական վարժարանի տեսուչ Յովսէփ էֆ. Գասպարեանը, ալժամ
տեսուչ Գեհրանի Ընկեր. վարժարանին:

1880-ին դարձեալ մեր Ընկեր. վարժարանի ¹⁾ տեսուչ Գրիգոր էֆ.

1) 1872 թւականին Հաստատուեցաւ Ընկեր. վարժարանը, ունէր մի ա-
ռանձին Հոգաբարձութիւն, բոլորովին անկախ աղգալին որ և իցէ իշխանութենէ
կամ Հսկողութենէ. Հոս կ'ընդունէին այն աշակերտք, որք, ըստ կարգի, կը վճարէ-
ին տարեկան 3 էն 8 ոսմ. ոսկի, և քանի մը Հոգաբարձներ սան ալ ունէին այս
Հաստատութեան մէջ: Այս դարձող ամբողջ շրջանը զբիթէ 10 տարի տևեց, բայց յու-
սացած օգուտը չը կրցաւ մատուցանել աղգին, որովհետեւ շնորհիւ Տ. Մեղքիսէղէկեան
էֆ. ի ըրած ջանից և ցոյց տուած փոյ թեռնան դէս ոչ ոյն, սոյն Հաստատութեան
տեսուչներն 9 ամիսը մի անգամ կը Հրաժարէին և այսպէս ամեն տեսուչ Հաղի թէ իւր
ճշգրիտը կազմ վիճակի մը մէջ կը դնէ, ահա երկրորդ տեսուչ մը, որ է Հիմանց կը

Սանդալճեանը (քանակագէտ mathématicien, ուսումնաւարտ ի Պրիւսէլ և Պարիզի մէջ ալ ուսած) իւր հրաժարականը տուաւ, Տ. Մեւքիսէդէկեան էֆ. ի ըրած անտեղի և անհիմն դիտողութիւններէ զզւելով. Միացեալ ընկերութիւնք անմիջապէս զինք Կիլիկիոյ վարժարանաց տեսուչ կարգեցին, 20 ոսկի ամսականաւ:

Սանդալճեանի մեկնելէն վերջ, Կարին ժամանեց պարոն Պօղոս Դելփեան (աղա Սանասարեանի սանը). սա ևս քանակագէտ, ի Ստրասբուրգ ուսումնաւարտ:

Մեր քաղաքին մէջ հաղիւ թէ լսեցինք իւր համբաւը և ճանչցանք զինք Սանասարեանի հիմնարկելիք վարժարանին տեսուչ, երբ աղդ. վարժարանաց հոգաբարձութիւնը դիմեց պ. Դելփեանի աղաչելով, որ ձրիաբար քանակագիտութիւն ուսուցանէ աշակերտաց: Պ. Դելփեան սիրով ընդունեց ալս առաջարկը, և առաջին դասախօսութեան միջոցին, ուր աշակերտաց քանակագիտութեան նախագիտելիքը կը պարզէ պարզ և ժողովրդական լեզուաւ, ալդ պահուն Տ. Մեւքիսէդէկեան իսկ ուրիշ մի անձի հետ Մալր դպրոցին սրահը կանգնած կը հեզին պ. Դելփեանի տւած բացատրութեանց վերապ: Զաւս կը լսէ պ. Դելփեան, կը ձգէ անմիջապէս սրահը և ալլ ևս չը դասախօսելու: Նա ընկեր. վարժարանին միայն վեց ամսու չափ դասախօսեց ամսական 7 լիւրալ ստանալով:

Պ. Դելփեան որովհետեւ աղդ. իշխանութեանց հրամանին անսալու պարտաւոր չէր և որովհետեւ Տ. Մեւքիսէդէկեանի բարի քմաց համեմատ չ'ուզեց չարժիլ, ալս վերջինը զաւրացած, «Ուղևոր» ստորագրութեամբ ալնչափ խիստ զրպարտիչ հրատարակութիւնք ըրաւ լրագրաց մէջ, որք մինչև բարերարին ականջը հասան: Աղա Սանասարեան ալդ սուտ հրատարակութեանց հաւատք ընծալելով, տեսչական պաշտօնէ հրաժարեցուց պ. Դելփեանը, լանձնելով զալն պ. Յ. Մաղաթեանի և սպառնալով միանգամայն զինքը դպրոցէն արտաքսել:

Ալս պարագային, պ. Յ. Մաղաթեան աղնւարար վարակեցաւ իւր ընկերոջ նկատմամբ և ընդհուպ համարձակեցաւ մեծ աղղեցութիւնք բանեցնել, կը հրամայէր իբրև տէր իշխող:

Ո՞ր զգալուն սիրտ պիտի կրնար տոկալ ալս ստորնացման, ալն ևս Դելփեան, որ վեհանձն էր, օժտեալ ազնւական և բարձր ձիրքերով, բաց ծաւրալեղ ժողովրդական:

Ո՞հ. անկարելի էր տոկալ. շատ չը տեսց և չարաբաստիկ օր մը լանկարծամահ եղաւ կաթւածէ:

Փոխէ ծրագրին ձևը և դասախօսութիւնք կը փոփոխէ ըստ հաճոյն. զրեթէ տեսուչներէ զատ իւրաքանչիւր տարի չորս կամ հինգ դասաւոր և վեց կառավարէլ կը փոխէր: Վերջապէս Սեմանեան սրբազան այս վարժարանին բաղդը Տ. Մեւքիսէդէկեանի ճիւղաներէն հազիւ կըցաւ ազատել, 1883-ին, Բնկերական վարժարանը միացնելով Աղդ. վարժարանաց:

Վերջապէս Տ. Մեղքիսէղէկեան էֆ. 1889-ին հրաժարեցուց (ներշնչելով նորակաղմ ուսումնական հոգաբարձութիւնը) Կարնու ազգ. վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ Տուրսունեան Եղիշէ էֆ.-ին, որովհետեւ 1880—1889 թւական ալս էֆէնդին չը համակերպեցաւ իւր բարձր հրաման. ներուհ, մէկ խօսքով չ'ուզեց ստորնաբար զինքը շողոքորթել, ուրիշ դասատուաց պէս սողիտութեամբ օժտւած չը լինելուն համար: Քանիցս խեղճ Տուրսունեանը հրաժարեցուցին ալս պատճառաւ, բայց ժամանակ մը անցունելով, երբ կը նշմարէին թէ՛ ալդ անձնաւորութեան պէտքը մի քանի տեսակետով զգալի էր, կրկին տեսուչ կը կանգնեցնէին: 1888-ին ալ հրաժարեցուցին, բայց ալս անգամ վարժարանին ուսանողք մեծ աղմուկ բարուցին, առ ժամանակեալ ուսումնական հոգաբարձ. Տ. Մեղքիսէղէկեան և Մ. Պալլարեան էֆէնդիներէ պահանջեցին իրանց տեսուչը, որ տարի մը ևս պաշտօնավարեց: Այս էֆէնդիներն չը խեղճացին փոքր ինչ զրպարտել զՏուրսունեան. բայց չեմ կրնար դարմանքս չը չափանել, որ ազգ. վարժարանաց մէջ եօթը-ութը տարիէ ի վեր մի քանի դասատուներ կան, որք ի միջի ալ զեղիտութեանց՝ բռնւած են փոփոխական (?) հիւանդութեամբ և ալս կարգի դասատուներն ծանօթ են իրանց, բայց չեն ուզեր զպչիլ:

Չը մոռնամ ըսել թէ պ. Տուրսունեան Եւրոպիոյ մէջ սովորած էր լատիներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, ալնպէս որ ալժմ մեր քաղաքին մէջ կրնամ ըսել թէ իրմէ աւելի լաւ ֆրանսագէտ մը չը գտնուիր: Պ. Տուրսունեան, 10 տարիէ ի վեր, Կարնու կրթական գործերու մէջ միշտ ամենէն բարձր և կարևոր պաշտօններ վարելէ վերջ, Կ. Պօլիս վերադարձաւ և հոն Խասդիւզլի Ներսէսեան երկսեռ վարժարանաց ընդհ. տեսուչ կարգուեցաւ 12 ոսկի ամսականու: Տ. Մեղքիսէղէկեանի և նորընտիր ուսումնական հոգաբարձութեան խմատակ անդամներու արժէք զնահատելու կարող կամ անկարող ըլլալնին ապացուցանելու համար, ալս չափ միայն ըսեմ, որ անցեալ տարի պ. Տուրսունեանին 4 ոսկի ամսական չատկացուցած էին, միննայն անձը այսօր ամսական 12 ոսկի կը ստանայ ի Կ. Պօլիս:

Ասկէ երկու տարի չառաջ պ. Մխակ Գալթանճեան, «Խիկար» ամսաթերթի միջոցաւ, Կ. Պօլսոյ թէստրոններու մէջ սովորած երգիծաբանական լեզուաւ և ոճով, մի քանի չօղածներ հրատարակեց, որոց մէջ կը հարաւածէր մեր ազգ. իշխանութեանց անդամներն թէ՛ սոքա ծուկն և չեն գործեր, թէ դպրոցներն հաւասարեցուցած են ախոռներու և ալն, և ալն, բայց եթէ վարմանալի՝ պարադալ մ'ալ կալ՝ սա է որ Պ. Մ. Գալթանճեան ի Կարին վերադառնալով, ջանաց ուսումնական հոգաբարձութեան անդամ ընտրելի և եղաւ. բայց փոխանակ մեր դպրոցներն աւելի բարեկարգ վիճակի մը մէջ զննուլ, իւր «Խիկար» մէջ նկարագրած ախոռներն հորթանոցի վերածեց, 70—80 մանկտի փոքր սենեակի մէջ լեցնելով: Պ.

Մ. Գալթանձեանի կը բաւականանամ խորհուրդ տալով, որ գէթ աչտու լետոյ ալ Տ. Մեղիսէղէկեանի օրդանը չը լինի:

Այս բարեկենդանէն չառաջ, երեկոյ մը, տեղիս «ուսեալների» խումբը կը խորհէր թէ Կարնոյ ժողովուրդը ինչ միջոցաւ զարմացնելու է: Շատ մը վիճաբանութենէ վերջ, որոշեցին ազգասիրաբար մի ներկայացում տալ, դպրոցին աղքատ տղաւոց նպաստելու նպատակաւ: Ուստի ղրմեցին կառավարութեան, որ բացարձակապէս մերժեց իրանց առաջարկը: Յետոյ մէկը կ'առաջարկէ ալդ խումբին, որ նախ իրանց մէջ հանգանակութիւն մ'ընեն և իւրաքանչիւր անձ ալդ խումբէն երկ-երկու ոսկի տալէն վերջ, սկսեն լետոյ ղուրսէն ալ հանգանակութիւն ընել: Երբ երկ-երկու ոսկի տալու առաջարկը լսեցաւ, հանգանակութեան ինդիրը ձգեցին և խորհեցան ուրիշ բան, որ դորժադրեցին, աչն է բարեկենդանի երեկոներն խմբովին Տրապիզոնի օղի և խարբերդի գինի վաճել, փոխանակ աղքատ տղաւոց նպաստելու: Պ. Մ. Գալթանձեան ազգասիրաբար չէր ղլանար լաւ խեղկատակութիւնք և զաւեշտներ ներկայացնել՝ իւր ընկերները զարմացնելու համար: Յիրաւի, բոլոր կարնեցլք ալդ քէֆին համար զարմացան:

Վ. ԱՍԲԱՆԱԶԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԻՇԽԱՆ ԲԻՍՄԱՐԿԻ ՀՐԱՌԱՐԱԿԱՆԸ

Քաղաքական աստարիզից հեռացաւ այն մարդը, որը ներկայ ժամանակների քաղաքականութեան հանգոյցը իւր ձեռքումն ունէր բռնած, սկսած քան տարիներից դէս: Իշխան Բիսմարկը, որի անունի հետ կապուած էր քաղաքական ամեն մի եղելութիւն, այժմ հեռացած է իւր բոլոր պաշտօններից: «Մուրճ»-ի ընթերցողները նորա նշանակութեան հետ արդէն քաջ ծանօթ են. մենք չը սպասեցինք նորա հեռանալուն, որ այդ ժամանակ արդար դատաստան անենք նորա վերայ: «Մուրճ»-ը իւր ընթերցողներին ծանօթացրեց նորա հետ իբր մեծ հայրենասէրի, մեծ զիպլոմատի, հեռու և լայն ծրագիրների ու բեղմնաւոր մտքերի տէր մարդու, մի մարդու, որը իւր հանձարի ոյժով ամենակարող դառաւ ոչ ամեն ինչ ճնշելու ու մեղցնելու համար, այլ կերպարանափոխելու և ստեղծելու համար: Նա գլուխ բերաւ գերմանական միութիւնը, որը բոլոր մեծ գերմանական հայրենասէրների իղձն ու փափազն էր եղած. բայց նա այդ գլուխ բերաւ աւելի փայլուն և հաստատ կերպով, քան որ և է մարդ դորանից առաջ երազել անգամ կարող էր: Նա այդ կատարեց տրաքեցնելով երկու ահեղ պատերազմներ, մէկը՝ Աւստրիայի գլխին, որի գերիշխանութիւնը գերմանական պետութիւնների վերայ խանգարիչ էր Պրուսիայի ձգտումներին, այն Պրուսիայի, որը միակ կարող էր կոչւած լինել մի առողջ և հաստատուն միութիւն գլուխ բերել, և երկրորդ՝ Ֆրանսիայի գլխին, որի գերիշխանութիւնը Եւրոպայում խանգարիչ էր առհասարակ գերմանական քաղաքական զարգացման:

Գերմանիայի քաղաքական միութիւնը ստեղծելուց յետ, նա իրան ամբողջապէս նւիրեց իւր ստեղծած պետութեան հաստատութեան, ապահովութեան և զարգացման: Դորա համար նա աշխատեց ամենից առաջ, որ Գերմանիան շարունակէ մնալ այն զինւորական պետութիւնը, որի ոյժով միայն նա կարողացաւ իւր ղէմ կանգնած խոչնդոտները հեռացնել: Միլիտարիզմը եղաւ դորա հետեւանքը: Մնալով առաջին զինւորական պետութիւն, նա աշխատեց կապել այդ պետութեան քաղաքական շահերը հարեւան մեծ պետութիւնների քաղաքական շահերի հետ: Նա մօտեցրեց իրան Աւստրիա-Ունգարիային և կապեց սորան իւր հետ՝ գրեւծ դաշնակցութիւնով, որի ամրութիւնը և փոխադարձ շահերի վերայ հիմնւած լինելը անուրանալի է: Նոյն ձևով կապեց իւր հետ նաև Իտալիային: Այսպիսով Բիսմարկը Պրուսիայի մէջ ձուլեց Գերմանիան, ստեղծելով գերմանական պետութիւնը, իսկ ապա Գերմանիայի քաղաքական շահերի շրջանի մէջ զցեց Աւստրիա-Ունգարիային և Իտալիային, ստեղծելով միջին Եւրոպայի եռապետութիւնը: Երեք քաղաքական էւօլիւցիա կատարեց այդ մարդը. մէկով՝ գերմանական զործերից հեռացրեց Աւստրիային (1866) և ստեղծեց Հիւսիսային Գերմանական Միութիւնը. այնուհետև զրկեց Ֆրանսիային գերիշխանութիւնից (1870—71) եւրոպական գործերում և ստեղծեց գերմանական կայսերութիւնը, իսկ ապա (1879 և 1887) մի քաղաքական դաշնադրական զանգւած կազմեց միջին Եւրոպայի երեք մեծ պետութիւններից: Պատմութեան մէջ անօրինակ մի բան է, որ մի նոր քաղաքական կազմակերպութիւն, անգամ մի նոր պետութիւն, 17 տարում (1871—1887) ստանալ այն հաստատութիւնը, որ այժմ ներկայացնում է Գերմանիան:

Մեր դարում մեծն Նապօլէօնը արաւ աւելին, քան ինչ արեց Բիսմարկը. բայց Նապօլէօնի գործը խախտաւ էր. նորա գործի դիմացկութիւնը կախած էր նրանից, թէ ո՞րքան երկար պիտի փայլէր նորա պատերազմական հանճարի ասողը: Նապօլէօնը նւաճող էր՝ բառի բուն նշանակութեամբ. Բիսմարկը նւաճող էր միայն այնքանով, որքան հարկաւոր էր շէնք կառուցանելու և նրան հաստատ ու ապահով կացուցանելու համար: Բիսմարկը հայրենասէր էր՝ բառիս ընդարձակ նշանակութեամբ: Նորա ոյժը կը պատէր՝ շատ բան աւե-

րելու համար, բայց նա չէր աւերում: Բիւմարկը, իբր գերմանական-նութեան մարմնացումն, մեծապէս կուտուրական մարդ ցոյց տւեց իրան, և իբր այդպիսին—նա 19-րդ դարու մեծ զաւակներինցն է. Բիւմարկը մեծ յառաջդիմական մինիստր էր: Իշխան Մետտերնիխը 40 տարի շարունակ ամենաազդու մինիստրն էր Աւստրիայի, բայց նա իւր բոլոր հեղինակութիւնը դործ դրեց ամեն կեանք մեռցնելու և ամբողջ ազգեր յետադիմական ուղղութեան ու վնասակար միջնորդի մէջ պահելու համար: Իշխան Բիւմարկի մեծ նախորդը որոնելու համար պէտք է զիմել 18-րդ դարուն, ուր կը հանդիպենք մեծն Ֆրիդրիխուսի անձնաւորութեանը:

Գերմանական մեծ կանցլերի դործը միմիայն նորա արտաքին քաղաքականութեան մէջը չէր: Նորա մեծ գործքերից շատերը վերաբերում են ներքին խնդիրներին: Նա ոչ միայն կարողացաւ քաղաքականապէս կապել գերմանական պետութիւնները, այլ կարողացաւ իւր ձեռքն առնել մի պետութեան առաջնակարգ ներքին խնդիրները՝ իւր ստեղծած տէրութեան սնտեսապէս և սօցիալապէս մեծ դարկ տալու համար: Տարիներ շարունակ նա մղեց ահեղ պատերազմ կղերականութեան ոգու դէմ, աշխատելով հեռացնել գերմանական ոգուց հռովմէական—պապական ազդեցութիւնը: Լիապէս չը տարաւ յաղթութիւն, բայց ժամանակի պահանջը կատարեց: Տնտեսական կողմից՝ նա ներկայացաւ մեծ հովանաւորող գերմանական շահերի և, հակառակ իշխող կարծիքներին, նա հովանաւորող սխտեմը մտցրեց ոչ սկզբունքով, այլ միայն իբր իւր երկրի և իւր ժամանակի պահանջ: Գերմանիան, որը համաշխարհային վաճառանոցներում գրեթէ հաշւի չէր առնւում, այսօր, շնորհիւ իւր ահագին արդիւնաբերութեան, դասւել է աշխարհի ամենալաճառաշահ երկիրների շարքը. նորա արտաքին առևտուրը այսօրուայ օրս երրորդն է Անգլիայից և Ֆրանսիայից յետոյ. անգամ, որպէս այդ երկաց Ֆրանսիայի պատգամաւորների ժողովի մաքսային մասնաժողովի գեկուցումից, անցեալ փետրւարին կարդացւած՝ 1888 թւականին Գերմանիայի արտաքին առևտուրը, զուցէ միայն ժամանակաւորապէս, գերազանցեց Ֆրանսիայի արտաքին առևտուրից: Վերջապէս, ներքին խնդիրներից յիշենք սօցիալական բեֆօրմները, որոնց սկիզբը դրւեց 1881 թւականի կայսերական պատգամադրութիւնով և

որի հեղինակն էր իշխան Բիսմարկը: Այդ թւականից դէս տրւեցին նշանաւոր օրէնքներ յօդուտ բանւոր դասակարգի. և նոյն իսկ նորերումն Բերլինում կայացած «Աշխատանքի կօնֆերենց» գումարելու միտքը տւողը եղած է նոյն Բիսմարկը: Վերջապէս Բիսմարկի հայրենասիրական մեծ զործքերից մէկը այն է, որ նա Գերմանիան դարձրեց մի կօլօնիական պետութիւն: Երբէք Գերմանիան չէր ունեցած և չէր ձգտած ունենալու կօլօնիաներ օտար աշխարհներում: Այժմ Գերմանիան նաև կօլօնիական պետութիւն է, որը շահեր ունի ոչ միայն իւր սահմանների մէջ, այլ և դրսում, ովկիանոսներում ու մեծ ցամաքներում:

Այս բոլորի համար հարկաւոր էր մեծ կամք, մեծ ոյժ, խորը համոզմունքներ, մեծ առաջդիմական ոգի, որովհետև բոլոր այդ խնդիրների համար Բիսմարկը իւր դէմն ունէր հնուց կազմակերպւած կուսակցութիւններ գերմանական պարլամենտում:

Յնորհիւ իւր բացառիկ զիրքին պետութեան մէջ, պարլամենտական ընդդիմադրութիւնները չէին կարողանում խախտել նորա զիրքը, նորան տեղահան անել իւր պաշտօնից: Ոչ հանգուցեալ Վիլհելմ I և ոչ էլ ազգը, իւր ամբողջութեամբ առած, կը ցանկային գերմանական նոր հայրենիք ստեղծողի հեռանալը՝ որ և է պարլամենտական ընդդիմադրութեան պատճառով: Եւ զլիսաւորապէս այն պատճառով, որ Բիսմարկի ձեռնարկութիւնների համար հաւատ ունէին: Իսկ Բիսմարկը արդէն իւր անձի մէջ միացնում էր թէ պետական կանցլերի, թէ արտաքին գործերի մինիստրի, թէ պրուսական մինիստրութեան նախագահի և թէ պրուսական առևտրական մինիստրի պաշտօնները: Եւ որքան բացառիկ էր այդ երևոյթը, նոյնքան էլ բացառիկ էր նորա զիրքը երկրի մէջ՝ նաև պարլամենտի զիմաց, ուր նա գիտէր ամեն անգամ իւր օգտին մեծամասնութիւն կազմել թէ իւր խօսքի ոյժով և թէ երբեմն ազգին թողնելով նոր ընտրութիւններ անել: Այդ դրութեան մէջ կատարւեց սարսափելի սպառնալից անհատների, կուսակցութիւնների և սկզբունքների: Իրերի ոյժով ստիպւած լինելով Բիսմարկին հպատակւել՝ անհատներ և կուսակցութիւններ իրանց ստիպւած տեսան որ և իցէ կերպով յարմարւել: Եւ շատ բնական է, որ այդքան ընդհարելով մարդկային հսկայ ժայռի հետ և այդքան յաղթւելով՝ պարլամենտը Գերմա-

նիայում, Բիսմարկի օրերով, կորցրեց իւր սովորական նշանակութիւնը. բուն պարլամենտականութիւնը, իբրեւ քաղաքական մարմին և ոյժ, գնալով սպառնաց և կորցրեց իւր նշանակութիւնը: Իշխան Բիսմարկի ամենակարողութիւնից ամենից շատ փնասւածը՝ պարլամենտն է, պատգամաւորների ժողովը, թէ պրուսականը (պրուսական լանդտագ) և թէ մանսաւանդ գերմանական ընդհատադը:

Ահա՛ թէ ինչու Բիսմարկի հրաժարականի լուրը ընդունւեց մեծ սառնութեամբ Պրուսիայի պարլամենտի մէջ: Բիսմարկի օրերով պետական օրգանները շեղւեցին իրանց սովորական ընթացքից՝ նրան յարմարւելու համար. ամեն ինչ նորա օրգաններն էին: Այժմ, երբ նա հեռացաւ ասպարիզից — գերմանական պետական կեանքը նորից պէտք է կազմակերպուի: Եւ ոչ միայն պարլամենտը այժմ ազատւեց իւր վերայ ծանրացած ճնշող ոյժից, այլ և ազգը: Բայց չը պէտք է մոռանալ այս. նոյն այդ ազգը գերադասում էր իւր վերայ կրել մի այդպիսի ծանրութիւն, քան զրկւել նորա անունից, նորա առաջնորդութիւնից: Եւ եթէ Բիսմարկը զնաց, չը պէտք է կարծել, թէ Գերմանիայի պարլամենտը բռնելու է Բիսմարկի տեղը: Ո՛չ. շատ աւելի հաւանական է, որ գործերի ղեկավարութիւնը այժմ կ'անցնի կայսեր ձեռքը և ոչ պարլամենտի վերայ, որը կը շարունակէ իւր առաջնայ դերը: Եւ արդէն այս հանգամանքը, որ ներկայ թւականի ընտրութիւններից Վինդհորստի կղերական կուսակցութիւնը ամենազօրեղը դուրս եկաւ բոլոր միւս կուսակցութիւններից, արդէն այս հանգամանքը, ասում ենք, մեզ հաստատ կարծել է տալիս, որ նորընտիր պարլամենտը չը պիտի կարողանայ առաջնանից աւելի մեծ պրեստիժ վայելել:

Ներքին խնդիրների նկատմամբ Բիսմարկի նախաձեռնութիւնը մեծ արձագանք էր գտնում երկրի մէջ: Քաղաքատնտեսական նոր, այժմ դրականապէս յաղթող ուղղութիւնը նպաստաւոր էր կանցլերի հայեացքներին: Ռօշէր, Շտայն, Շմոլլէր, Վագներ, Շէֆլէ և շատ ուրիշներ, — ահա՛ հեղինակութիւններ, որոնց վերայ վստահ կարող էր յենւել Բիսմարկը:

Բայց այն, ինչ մի առանձին հանրաեւրոպական նշանակութիւն էր տալիս Բիսմարկին, այդ նորա արտաքին քաղաքականութիւնն էր: Բիսմարկը, որին Վերկաթեայ կանցլերի անունն են տւել, այն

ոյժն էր, որի վերայ գլխաւորապէս հիմնուած էր խաղաղութիւնը եւրոպայում: Գերմանիայի համար նպաստաւոր չէր մի նոր ահեղ պատերազմ: Յամենայն դէպս, դա կը լինէր մի մեծ ռիսկ, որին նա չէր ուզիլ ենթարկել մի նորակազմ պետութեան ճակատագիրը: Բարեկամացնելով իւր հետ Աւստրիա-Ունգարիային և Իտալիային, — Բիսմարկը դրեց Գերմանիան ապահով վիճակի մէջ՝ թէ ունեցածը պահպանելու և թէ նոր ձեռնարկութիւններ սկսելու համար: «Մուրճ»-ում մենք արդէն առիթ ենք ունեցել յայտնելու, որ մենք հաւատում ենք Բիսմարկի խաղաղական քաղաքականութեան: Երբ մենք այդ ասում էինք, մամուլի մէջ դա մի սովորական կարծիք չէր: Եւ ահա թէ ինչ էինք ասում մենք «եռապետեան զաշնակցութեան» մասին, որի ոգին Բիսմարկն էր. «Մենք բոլորովին հաւատացած ենք, որ այդ եռապետական դաշնակցութիւնը, որ խաղաղութեան լիզայի անունն է կրում, իսկ որ պատերազմ չի որոնում. որովհետեւ, աւելցնում էինք մենք, այդ եռապետեան ոյժով դաշնակիցներից իւրաքանչիւրը կարող է այնպիսի հետեւանքների հասնել, որ յաջող պատերազմով անգամ ձեռք բերել զժւարին է»: (Տե՛ս «Մուրճ», 1889 թ. № 9, էրես 1476):

Այս տողերով ամեն բան ասւած է: Դորանով ասւած է նաեւ, որ Բիսմարկը խաղաղութիւնը պահպանում էր ոչ թէ պատերազմի վախից, այլ որովհետեւ նա միջոց գտաւ գործելու նաեւ առանց պատերազմի:

Այժմ ամբողջ եւրոպական մամուլը մէկը միւսից ուզում է գերազանցել ներկայացնելով Բիսմարկին, իբր խաղաղութեան ամենամեծ գրաւականը վերջին քսան տարիներում: Եւ որովհետեւ խնդիրը պատմական անսովոր դէպքերից մէկի մասին է, ուստի ստորեւ մենք ներկայացնում ենք «Մուրճ»-ի ընթերցողներին նաեւ ուրիշների կարծիքները Բիսմարկի հրաժարականի մասին: Եւ քանի որ այդ խընդրում մեզ ամենից շատ հետաքրքրական թւեցին Ֆրանսիական և անգլիական կարծիքները, ուստի մենք սահմանափակում ենք մեր ցիտատները միմիայն Ֆրանսիական և անգլիական լրագիրներով:

Ֆրանսիական լրագիրներից՝

«Temps» լրագիրը ասում է.

«Գերմանիայի, եւրոպայի և աշխարհքիս պատմութեան մի մեծ

գլուխ փակելու վերայ է՝ իշխան Օտտո Ֆոն Բիսմարկ — Շոնհաուզէն, պետական կանցլեր և պրուսական մինիստրների նախագահ, իւր հրաժարականն է տալիս... Գերմանական ազգը չի կարող խորը չը զգացուել, ներկայ լինելով այն պատմական դրամայի վերջնական տեսարանին, որի հանգուցները իւր միութեան վերականգումը և իւր գեր-իշխանութիւնն են կազմել: Ֆրանսիան, որը դեռ ևս կրում է սպիները իշխանութիւնն են կազմել: Ֆրանսիան, որը դեռ ևս կրում է սպիները այն վերքերի, որ նրան այդ կոշտ ասպետը իւր նիզակով ուրիշ ժամանակներում տուել է, Ֆրանսիան ինքը շատ է բարձրամիտ և շատ անաչառ ոգու տէր, որպէս զի այդ մեծ պետական մարդուն տրւելիք արդար դատաստանի հետ չը միացնէ հայրենասիրական պարզատեսութիւնը, քննադատելով այդ հրաժարականի հետևանքները: Ահա մօտ 28 տարի է (սեպտ. 1882 թ.), որ Պրուսիայի Վիլհելմ թագաւորը, դադրելով «նոր էրա» բացելու փորձերից և իշխան Հոհենցոլլերնի ու իշխան Հոհենլոէի մինիստրութիւններով կառավարելուց, վճռեց դիմել պարոն Ֆոն Բիսմարկին, պօմերանեան այդ փոքրիկ աղնականին... Կարիք չը կայ յիշեցնել առանձնապէս այն քաղաքական ասպարէզը, որ անցաւ այդ բռնից սկսած այդ մարդը, որը կատարեալ կուրի մէջ պարլամէնտի հետ, ունենալով պատգամաւորների ամբողջ ժողովը իւր դէմ, մի պաշտօն իւր վերայ առաւ, որը աւելի վտանգի քան թէ իշխանութեան պաշտօն էր: Կարծեցին թէ պրուսական Պօլի-նեակը կը լինի նա. բայց աւելի կը սաղէր Բիշելիէի անունը: 1866 թւականի պատերազմը (Աւստրիայի դէմ), — այդ պարտիան, ուր պարոն Ֆոն Բիսմարկը Պրուսիայի կարողութիւնը և, իւր իսկ մտերմական խոստովանութեան համաձայն, իւր սեպհական գոյութիւնը խաղի մէջ դրաւ — և ֆրանսիական արշաւանքը մինիստրի ժողովը դականութիւնը և հռչակը հասցրին իրանց դադաթնակէտին: Այդ ժամանակից սկսած նորա կատարած գործը երկպառիկ մեծացաւ: Դրսում կանցլերը ջանաց գերմանական կայսերութեան ապահովութիւնը անխախտելի հիմունքների վերայ դնել: Իւր բոլոր կոմբինացիաները ունէին այս կէտ նպատակը՝ Եւրոպայի կենդրոնում կազմել մի տեսակ փոխադարձ ապահովութեան միութիւն: Սկզբում Ռուսիայի և Աւստրիայի հետ, որոնք մէկը միւսին չէզոքացնում էին, ապա, Բերլինի կոնգրեսից յետոյ, միմիայն Աւստրիայի հետ, բայց կապւելով դաշնակցական կապով. վերջապէս Իտալիան մէջ քաշելով

նա կազմեց պահնորդութիւնը միացած Գերմանիայի վերայ: Անկասկած է, որ աշխարհիս խաղաղութեան գաղափարը խառնուում էր նորա ոգու մէջ գերմանական գերիշխանութեան գաղափարի հետ. դա էր մի տեսակ *pax germanica* (գերմանական խաղաղութիւն), ըստ օրինակի *pax romana* (հռոմէական խաղաղութիւն): Բայց և այնպէս ակներև է, որ իշխան Բիսմարկը այն մեծ ոյժերիցն էր, որոնք ընդդիմադրում են մեր այժմեան՝ մինչ ատամները զինուորած Եւրոպայի այն զարհուրելի պատերազմին, որի համար ամենքը զրահաւորւում են և որի ողբերգական կարելիութիւնը ամեն մարդ սարսուելով յետ է մղում: «Պան» լրագիրը այնուհետև դառնում է ղէպի այն պատճառները, որոնք իւր կարծիքով յառաջացրին իշխան Բիսմարկի հրաժարականը և ապա նկատում. «Որոշում են յաջորդ մի պետական մարդու համար, որին ոչ ոք կարող է փոխարինել»:

«Journal des Débats» լրագիրը (պահպանողական-հանրապետական, Լէօն Սէյ'ի օրգանը) առ 23 մարտի գրում է.

«Եւրոպան ականատես է լինում քաղաքական ամենանշանաւոր անցքին, որին նա վիպ է եղած քսան տարուց դէս... Անկարելի է հերքել, որ 18 մարտից դէս՝ Եւրոպայի ապագան և մանաւանդ Եւրոպայի հասարակաց կարծիքի դրութիւնը խորը փոփոխութիւն կրեց: Մինչ այս շաբաթ մարդ զգում էր, որ մի տեղ գոյութիւն ունի մի բաւականաչափ հաստատուն հեղինակութիւն՝ անցքերի վերայ իշխելու համար և նոցա առաջնորդելու, նոցա հետեւելու և մի քաղաքական սիստեմ ընդունել տալու համար: Այդ զգացմունքը անյայտացաւ... Ակներև է, որ եւրոպական քաղաքականութեան մասին անելիք գուշակութիւնների մէջ այն մասը, որ պէտք է տրւի ղէպերին, անյայտին և անսպասելիքներին, այսօր աւելի մեծ է, քան այդ երէկ էր»:

«Liberté» լրագիրը գրում է.

«Համարձակութիւն կը լինէր այժմեանից իսկ ասել, թէ ինչ է պատահելու, բայց ակամայ ամեն մարդ ինքն իրան կ'ասի, որ եւրոպական քաղաքականութեան մեքենայի գլխաւոր լարը պակասելով, եռապետեան դաշնակցութիւնը բնականօրէն պիտի կորցնի իւր մեծ ոյժը, որովհետև արտաքին քաղաքականութիւնը չի ունենալ այլ ևս Բիսմարկի հանձարը իբր

յաջողութեան գրաւական: Ով կարող է ասել, թէ ինչ պատահարների նա անձնատուր կը լինի: Բիսմարկը էր ընդհանուր խաղաղութեան գլխաւոր սլաքը: Պիտի ունենայ արդեօք երիտասարդ կայսրը, առանց Բիսմարկի խուրհրդի, բաւականաչափ չափաւորութիւն և խելացիութիւն, ոչ մի բան չը խայտառակելու համար:

«République française» (նախկին օրգան Գամբետտայի, օպորտիւնիստների գլխաւոր օրգանը) ասում է.

«Ոչ մի բան չը պէտք է ազդեցութիւն գործէ մեր ոգու խաղաղ հաստատամտութեան վերայ»:

«Paris» լրագիրը յորդորում է Ֆրանսիային զգուշ կենալ:

«Cocarde» (բուլանժականների օրգանը) մտնում է ենթադրութիւնների մէջ, թէ Բիսմարկի հրաժարականը գերմանական զօրքի գլխաւոր շտաբի պետ Վալդերֆէէի դաւադրութեան հետեանքն է և այլն. բայց իւր ընթերցողների ուշադրութիւնն է դարձնում նաև այն հանգամանքի վերայ, որ Բիսմարկը խաղաղութեան առաջին գրաւականներիցն էր:

«Parti National» լրագիրը ասում է.

«Հրաժարականը իշխան Բիսմարկի, որի զօրեղ ձեռքերում քսան տարի շարունակ Գերմանիայի ճակատագիրն էր դրւած, առաջնակարգ պատմական անցք է, որի հետեանքները անհաշւելի են ցնում: Այդ մարդու հետ, որը մեր դարու երկու ամենամեծ պատերազմները Եւրոպայի վերայ տեղացրեց, անյայտանում է նաև խաղաղութեան ամենալուրջ գրաւականներից մէկը»:

«Radical» լրագիրը (արմատականների օրգանը) և «Intransigent» (ծայրայեղ արմատականների, մասնաւորապէս Բօշֆօրի օրգանը) անհանգիստ են ապագայի համար, երբ իշխան Բիսմարկը այլ ևս կայսր Վիլհելմի խորհրդատուն չի լինելու:

«Siècle» լրագիրը պնդելով, որ իշխան Բիսմարկը 30 տարուց ի վեր Ֆրանսիայի աւերման վերայ է մտածում եղել, շարունակում է, սակայն, այսպէս.

«Նա իրաւունք ունի, որ մենք նորա առջև խոնարհւենք և պատկառանքով նորա հրաժարականը շնորհաւորենք, որովհետև նապօրէժնից դէս մեր դարում չի եղած մի աւելի մեծը: Մենք շարունակելու ենք նորա չիշատակը զարդելով անուանել, նորան

ատել մեր ամբողջ Ֆրանսիական սրտից. բայց մենք նորա վերայ միշտ պէտք է հիանալ, իբր գերմանական հայրենասիրութեան ամենանշանաւոր մարմնացումն: Ոչ ոք չը կայ Բերլինում, որ կարողանար նորան փոխարինել: Նա մի հսկայ էր. նորա մօտ՝ Կապրիւի, Վալդերգէ, Միքել, Բեննիգսէն՝ թղութներ են: Բայց երևում է, որ նորա իսկական յաջորդը ուղում է կայսր Վիլհելմ II ինքը լինել: Եւ ի՞նչ է պատահելու: Անյայտը ընկած է մեր առջև, և Գերմանիան, որը ամենահռչակաւոր պետական մարդուց, ամենալիւռունեցող ղեկավարից, ամենազգոյշ մինիստրից էր ղեկավարւում, վաղը պէտք է անձնատուր լինի մի անփորձ ձեռքի կամայականութեան:

«Estafette» լրագիրը, որը Ժիւլ Ֆէրրի'ի օրգանն է, դորա հակառակը գրում է.

«Յաճախ կրկնել են, թէ իշխան Բիսմարկի ներկայութիւնը գերմանական քաղաքականութեան ծայրում՝ խաղաղութեան դրաւական է: Այդ ճիշդ է: Նա յաղթութեան շոգեպահն էր և քսան տարւայ ընթացքում խաղաղութեան իշխանն էր... Այժմ, երբ նա հեռանում է, բնականօրէն հարց է դրւում, թէ արդեօք նորա ամբողջ քաղաքականութիւնը պիտի կարողանա՞ շարունակել նոյն հեղինակութեամբ, նոյն հետևողականութեամբ, նոյն զգուշութեամբ... Չը պէտք է հաւատալ, թէ կայսրը արտաքին քաղաքականութեան մասին այլ գաղափարներ ունի, քան պետական կանցլերը: Թէև Վիլհելմ II խորարմատ գիւտորական հակումներ ունի, բայց նորան լաւ ճանաչողները կարծում են, որ նա ամենևին չ'ունի արկածախնդրական միտումներ... Թէ Ֆրանսիայի և թէ Իտալիայի դիմաց գերմանական քաղաքականութիւնը որոշւած է և այդ չի փոխւիլ: Աւստրիայի և մանաւանդ Ռուսիայի կողմից կարող են անսպասելիքներ պատահել: Կանցլերի կառավարութեան փոխարինել անձնական կառավարութիւնով՝ կարող է Վիեննայում և Պետերբուրգում—մի անորոշ ապագայում—չը սպասւած հետևանքներ ունենալ: Ինչ Ռուսիային է վերաբերում, չը պէտք է թաղցնել, որ իշխան Բիսմարկի հեռանալը կարող է ամեն տեսակ ենթադրութիւնների տեղի տալ: Կարելի փոփոխութիւնների մասին ղժար է խորհրդածութիւններ անել, բայց այսօրւանից սկսած ոռոսաց կայսեր

և գերմանական կայսեր միջև կանգնած մարդկանցից մէկը պակասեց»:

«France» լրագիրը (բուլանժական) ասում է.

«Եւրոպան միմիայն դժւարութեամբ կարող է ուրախ լինել, տեսնելով որ հեռանում է ասպարիզից մի պետական մարդ, որը իւր երկրի համար ձեռք բերած հետեւանքները չ'ուզեց մի նոր պատերազմով վտանգի ենթարկել»:

Անգլիական լրագիրներից՝

«Standard» (սորիների, պահպանողականների, ուրեմն այժմեան կառավարչութեան օրգանը) ասում է.

«Գերմանիան ամեն իրաւունք ունի անհանգիստ լինելու, որ հայրենիքի պահպանը բեմի վրայից հեռանում է: Բայց մենք չենք ճանաչում որ և է ուրիշ ազգ, որը հիմք ունենար դորանից ուրախ լինելու: Պետական կանցլերը այն կենդրոնական և վերահսկող ոյժն է, որը անկապ ատօմների միշտ սպառնացող պատերազմը կանգնացնում է: Մենք կամենում ենք յուսալ, որ նորա յետ քաշւելուց յետոյ ևս խաղաղութիւնը պահպանւած կը մնայ. բայց խաղաղութիւնը աւելի դժւար կը լինի պահպանել, երբ սրատես, խաղաղասէր պետական մարդը իւր դէմքը թագցնէ, որը զիտէր անկողներին օրէնք տալ և թուլացնել այն մարդկանց ձեռքերը, որոնց թուլութիւնը դէպի յարձակումն էր մղում: Մենք կարող ենք հասկանալ, թէ և մենք այդ մասին շատ ցաւում ենք, որ անհաշտելի են այն ձգտումները, որոնք զրկում են գերմանական կայսրին մի այնքան անձնէր և անգնահատելի ծառայից... Բայց դորա մէջ ներփակւած է մի ուրիշ խնդիր՝ ո՞վ պէտք է լինի Գերմանիայի իսկական առաջնորդողը — իշխան Բիսմարկ թէ կայսրը»:

«Standard», իւր երէկւայ ասածին հակառակ, ասում է իւր 19 մարտի Թ-ում.

«Իշխան Բիսմարկը կատարեալ իրաւունքով կարող էր իւր վերայ առնել Լուդովիկոս XIV-ի խօսքը՝ «պետութիւնը — այդ էս եմ»: Միշտ հարց էին տալիս՝ ի՞նչ է մտածում Բիսմարկը այդ մասին: Ի՞նչ է կրում նա իւր դրօշակի վերայ: Երբէք ոչ ոք այնքան խանդոտութեամբ չի պահպանել իւր ոյժի և հեղինակութեան մօնօւթիւնը: Գերմանիայում նա չէր համբերել ոչ մի զիմադրութեան,

և իրանից տարբեր կարծիքներ յայտնելը նա ընդունել է միշտ որպէս պատժի արժանի օրինադանցութիւն: Այդպիսով նա ամբողջ գերմանական պետական կեանքը կամաց կամաց ոչնչացրել է: Ամենքը նորա համար միայն մեքենայ էին, որի բանալին իւր ձեռքումն էր պահած: Մենք վախենում ենք, որ այդ փաստերը նորա մեծ ծառայութիւնները չը նւաստացնեն»:

«Times» լրագիրը իւր խորհրդածութիւնները փակում է այսպէս (19 մարտի).

«Մենք Անգլիայում իմանում ենք մեծ մարդու հեռանալու լուրը ցաւակցութեամբ և անհանդատութեամբ: Երբ իշխան Բիսմարկը այլ ևս գերմանական կամ, աւելի ճիշդ ասած, եւրոպական քաղաքականութեան ղեկի մօտ չի նստած, դա մի այնքան հեռու հետևանքներով լիքը նշանակութիւն ունի, որ ամեն ոք, որը, ինչպէս մենք, նորա անսահման մեծ ծառայութիւնը եւրոպայի խաղաղութեան համար գիտէ, միմիայն ահով կարող է մտածել դորա հետևանքների մասին: Նա չի կարող մի իսկական յաջորդ ունենալ: Կը գտնուի՞ արդեօք մի մարդ, որը կարողանայ այն ահագին ու սարսափելի ուժերը սղմած պահել, որոնց նա զանազան ժամանակներում հազիւ կարողացաւ սանձահարել»:

«Morning Post» լրագիրը կարծում է, որ ոչ կայսեր նոր քաղաքական ուղղութիւնը և ոչ կառավարչական կուսակցութիւնների նորերումն կրած պարտութիւնը, միասին առած, կարող չէին կանցլերին պաշտօնից հեռացնել, եթէ նա ցանկացած լինէր մնալ: Մի քանի փոքրիկ զիջումներ, մի աննշան թեքում—և նա կը մնար: Բայց նա գերադասում է ոչինչ չը զիջել և գնալ, լաւ իմանալով, որ վաղ թէ ուշ, մի երիտասարդ իշխանի քաղաքականութիւնը պէտք է յաղթէ մի 75 տարեկան մինիստրի վերայ: Պրուսական և գերմանական «իդիօգին կրազիաները» ոչ մի հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում միւս ազգերի համար, մինչդեռ Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութիւնը վերջին ծայր նշանակութիւն ունի: Այդ կէտում հանգիստ կերպով կարելի է զուշակել, որ իշխան Բիսմարկի իշխող ազդեցութիւնը դեռ երկար պէտք է տևի, նաև պետական ղեկը ձեռքից թողնելուց յետոյ: Դա մի ողորմելի կոմպլիմենտ կը լինէր գերմանական կայսեր և գերմանական ազգի համար, եթէ կարելի

լինէր ընդունել, թէ իշխան Բիսմարկի հեռանալը նշանակէր գլորումն կամ մի նշանաւոր փոփոխութիւն արտաքին քաղաքականութեան մէջ, Թէև պետական կանցլերը գնում է, նորա ծրագրած կամ անցկացրած քաղաքականութիւնը կը տևի և, ինչպէս Բերլինի «National-Zeitung» լրագիրը ասում է, Գերմանիան նաև ապագայում կը լինի գրաւականը աշխարհիս խաղաղութեան համար:

«Daily News» լրագիրը (Դէյլի Նիւս, անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան, ըստ սմին Գլադստոնի զլիաւոր օրգանը), որ յաճախ խօսացել է Բիսմարկի ներքին քաղաքականութեան դէմ, իւր 19 մարտի №-ում կանգ է ուզում առնել այդ զօրեղ և ընդաբոյս մարդու անսահման մեծ ընդունակութիւնների վերայ, քան նորա համեմատապէս աննշան պակասութիւնների վերայ: Նա ասում է.

«Կարող է ճշմարիտ լինել, որ նա պատկանում էր հին կարգ ու կանոնին, որ նա երբէք չը կարողացաւ հաշտել 1848 թւականի զաղափարների հետ և որ նա երբէք իրան ամեն չէր զգում նոր-ժամանակեայ Բերլինում: Բայց երբ իշխան Բիսմարկը կը ներկայանայ պատմութեան դատաստանի առջև, իւր հետագանների վերջնական դատողութիւնը լսելու համար, այն ժամանակ նուրբ ժամանակաւոր քննադատութիւնները ոչ մի կշիռ չեն ունենալ: Ով կարող է Եւրոպան ճանաչել, երբ սա զրկւած կը լինի Բիսմարկից: Նա կարող է գերմանական պետութեան ասել այն, ինչ Միրաբո ասաց ազգային ժողովի մասին՝ «Այդ ես եմ: Հաստատ կարելի է ասել, որ ոչ մի մինիստր այնքան չի զգացւած Բիսմարկի հեռանալու լուրից, որքան լօրդ Սօլսբերին (այժմեան անգլիական ղեկավար-մինիստրը): Լօրդ Սօլսբերին չի կարող իւր սեպհական ոտների վերայ կանգնել: Մինչ 1880 թւականը նա յենւում էր լօրդ Բիկոնսֆիլդի վերայ, 1885-ից դէսը՝ իշխան Բիսմարկի վերայ: Բարեբաղդաբար վերջինս, չը նայած որ անգլիական նաւատորմը արևելեան Աֆրիկայի ափերի վերայ իւր սեպհական օգտին ծառայեցրեց, մեծ մասամբ Անգլիայի համար բարեկամական միտումներ ունէր»:

«Pall Mall gazette» գրում է.

«Իշխան Բիսմարկի մարգարէական խօսքը իրագործւեց, թէ կայսր Վիլհելմ II ինքը կը լինի իւր պետական կանցլերը:

Բայց և այնպէս կանցլերի անկումը ամբողջ Եւրոպան պիտի սարսեցնի: Նոր յոյսեր և նոր երկիւղներ կը ծնեն, և մարդկանց սրտերը կը լցեն չար գուշակութիւններով մօտիկ ապագայի մասին: Այդ մեծ պետական մարդու զիրքը ոյժերի ներքոյ և աւելի էլ դեռ ազդերի երևակայութեան ոյժի մէջ՝ անզուգական է: Նորա կախարդանքը, գրեթէ անապաշտական ահը, որ նա ներշնչում է, եւրոպական քաղաքականութեան զլխաւոր Փակտօրներից մէկն է կազմում: Առաջի անգամից թւում էր թէ՝ նորա հրաժարւելուց յետոյ՝ ամեն բան պիտի խանգարւի: Բայց դորան ընդդիմադրում են երկու Փակտօրներ. նախ՝ Գերմանիայի խաղաղական քաղաքականութիւնը մի որոշ մեծութիւն է, որի պայմանաւորողն է նորա աշխարհագրական դիրքը, և երկրորդ՝ խաղաղութեան պահպանումը շատ աւելի կախած է կայսրից Նեւայի վերայ (ռուսաց), քան կայսրից Շարէի վերայ (գերմանական): Քանի որ Ալեքսանդր III-ը զահի վերայ է, ամեն ընտանիքի հայր կարող է գիշերը հանգիստ բնել, թէկուզ երկու Բիսմարկներ գլորեն:

«Saint James gasette» այն կարծիքի է, որ Բիսմարկի հրաժարականը ամենամեծ քաղաքական անցքն է Ֆրանսիական երկրորդ կայսերութեան անկումից դէս: «Գերմանիայի արտաքին քաղաքականութեան ձգտումները, ի հարկէ, նոյնը կը մնան. բայց թէ նոյնքան յաջողութեամբ նոքա պէտք է առաջ տարւեն մի աւելի նւազ կարող և քնքոյշ ձեռքով՝ ահա թէ ի՛նչն է կասկածելի: Այս մէկը հաստատ է, որ ոչ մի յաջորդ նոյն հաւատը չը պիտի կարողանայ ներշնչել: Հրաժարականի հիմունքները հեշտ կարելի է գուշակել. նոքա՝ ներքին քաղաքականութեան մէջն են: Իշխանը մեծ բանի տեղ չի դնում հաշտութեան քաղաքականութիւնը, որին կայսրը հակառակ է երևում և այլն:

Որպէս տեսնում է ընթերցողը՝ բոլոր այդ լրագիրների մէջ կրկնում է միևնոյն նօտան, այն է՝ թէ Բիսմարկը Եւրոպայի խաղաղութեան դրաւականն էր: Բայց և այնպէս, մեզ թւում է, որ այդ ճշմարտութիւնը ոչ մէկի մօտ այնքան ճիշդ չէ ձևակերպւած, որքան այդ եղած է Մուրճի մէջ: Եւ որ զլխաւորն է, միայն քերքը չիշած լրագիրներից կրկնում են այսօր իրանց երէկաց պընդածները:

ՄԻ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

«Աղբիւր» ամսաթերթի խմբագրութիւնը հարկ է համարել, իւր աչս տարւալ 3-րդ №-ում, «Մուրճ»-ի խմբագրութեանը անաչառութեան և պարտաճանաչութեան մի զաս կարդալ: «Աղբիւր»-ի խմբագրութիւնը հարցնում է մեզ. «Ինչո՞ւ՝ քննադատելով «Աղբիւր»-ից արտատպած գրքերը՝ մի բերան չէք չիչոււմ, որ նրանք «Աղբիւր»-ից են արտատպւած»...

Մենք կարծում ենք, որ արդէն հասարակութիւնը մեզ բաւականի է ճանաչում, որպէս զի մեր ղէմ ուղղած մի աղպիսի հարցմունք անտեղի համարէր: Բայց քանի որ այս ղէպը ում մենք նշմարում ենք ուրացութիւն կատարւած փաստերի, աւելորդ չենք համարում լալանել, որ «Աղբիւր»-ի խմբագրութիւնը, մեր ղէմ մեղադրանք բարձրացնելով, կուրութեան զո՞հ է հանդիսացել: «Մուրճ» ամսագիրը, իւր գոյութեան օրից, «Աղբիւր»-ի վեց հրատարակութիւնների մասին ղէպք է ունեցել խօսելու կամ լալտարարելու Գոցանից՝

Առաջինը եղել է Մ. Զմշկեանի Օրացուցը, որի մասին ասւած է՝ հրատարակութիւն «Աղբիւր» ամսագրի. («Մուրճ», 1889 թ., № 1, Գրախօսութիւն, երես 171):

Երկրորդն եղել է ինքը «Աղբիւր»-ը, որի համար լիչւած է նորա խմբագիր-հրատարակչի անունը («Մուրճ», 1889 թ. № 4, Գրախօսութիւն, երես 668):

Երրորդը եղած է պ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանցի «Բուսական աշխարհից—անմշակ և մշակւած ծառի կեանքը», որի մասին ասւած է՝ հրատարակութիւն «Աղբիւր»-ի («Մուրճ», 1889 թ., № 7, Գրախօսութիւն, եր. 1115):

Չորրորդը եղած է պ. Տէր-Աւետիքեանի «Տեղադրական նամականի», որի մասին ասւած է՝ հրատարակութիւն «Աղբիւր»՝ մանկական ամսագրի («Մուրճ», 1889 թ., № 9, Գրախօսութիւն, երես 1466 և № 12, Գրախօսութիւն, երես 1982):

Հինգերորդը եղած է պ. Փիլիպպոս Վարդանեանի թարգմանութիւնը՝ «Արևելեան վիպաշխարհ—Ռուստէմ և Չոհրաբ», որի մասին ասւած է՝ հրատարակութիւն «Աղբիւր» ամսագրի («Մուրճ», 1889, № 12, Գրախ., եր. 1984) և որի մասին ընդարձակօրէն խօսւած է միայն «Մուրճ»-ի 1890 թ. № 2-ում:

Վեցերորդը, վերջապէս, եղած է Գիւտ քահանայ Աղանեանցի «Օրացուց 1890 թ.», որի մասին ասւած է՝ հրատարակութիւն «Աղբիւր» պատկերազարդ ամսագրի. («Մուրճ», 1890, № 1, Գրախօս., եր. 112):

Եթէ չենք սխալուում, սոքա են եղած «Աղբիւր»-ի աչն բոլոր զըր-
բերը, որ ստացւած են ցաւսօր «Մուրճ»-ի խմբագրութեան մէջ:

Եւ աչս բոլոր իրողութիւնները սքողելու համար՝ «Աղբիւր» խմբա-
գրութիւնը իւր նկատողութիւնը խմբագրել է աչսպէս. «Ինչո՞ւ, քննադատու-
լով «Աղբիւրից» արտատպած գրքերը, մի բերան չէք չիշում,
որ նրանք «Աղբիւրից» են արտատպւած, քանի որ գիտէք, թէ Ֆիլի-
թօսին ո՞ր տեղ եւ երբ է թարգմանւած»:

Նկատեցէք, որ չտակապէս Ֆիլիթսինի Ռուստէմ եւ Զոհրաբի թարգ-
մանութեան մասին «Մուրճ»-ի մէջ ոչ թէ արդէն մի անգամ վիշւած է,
թէ «Աղբիւր»-ի հրատարակութիւնն է, ալ նորա մասին արդէն մի անգամ
էլ ասւած էր «Մուրճ»-ում, թէ «Աղբիւր»-ի մէջ էր տպւում: Եւ ահա թէ
ինչ է ասել «Մուրճ»-ը ալդ գրածքի մասին զեռ ևս տասն եւ մէկ ամիս
առաջ. «պ. Փ. Վարդանեանի... Ռուստէմ եւ Զոհրաբ վէպը աչս տարւալ
«Ագիթի»... ամենալաւ եւ լավոյ արձակ գրածքն է: Աղպիսի գրածքներ
չափշտակութեամբ կարդացւում են փոքրիկ ընթերցողներից. իսկ դորա
նման ճոխ, գեղեցիկ ու կանոնաւոր լեզուն աննկատելի կերպով դրոշմում
է մանուկ խելքերում մայրենի լեզուի համը եւ ողին». տես «Մուրճ» 1889,
№ 4, Գրախօսութիւն, եր. 670 — 671:

«Աղբիւր» խմբագրութեան համար աչս բոլորը բաւական չէ: Նա
պահանջում է մեղնից, երևի, որ մի 48 թէ ուրքան երես պարունակող
գրքովի համար «Մուրճ»-ը 48 տեղում չաչտարարէ, թէ ալդ գրքովը
«Աղբիւր» հրատարակութիւնն է: Ո՛չ, պարոններ, պարտաճանաչութեան եւ
խմբագրական դասեր ունիք տալու՝ որոնեցէք ունկնդիրներ ուրիշ տե-
ղերում:

Մեր ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք դարձնում աչս Ռից սպառող
պ. Մելիք-Շահնաղարեանցի վէպիկի վերայ՝ «Հալ Գիւղացու սև օրը», որը
կապ ունի պանդխտութեան խնդրի հետ:

Վերջին ժամին ստացանք հետեւեալ գիրքը՝

ՍԱՐԴԱՐԵԱՆՑ ԱՂԱՄ.—«ԶԻԱՐՃԱԼԻ ԺԱՄԵՐ» Ժողովածու հանե-
լուկներ, բառախաղերի, խաղերի, խնդիրների, բերուածների, ֆոկլորների,
կատակների, անեկդոտների եւ այլն: Մասն առաջին. Թիֆլիս, տպարան
Ռօտինեանցի, 1890 թ., գինն է 40 կոպէկ:

Նոյն հեղինակ.—«Բանալի կամ Բացատրութիւններ» Զարաճալի Ժա-
միր: Մասն երկրորդ. Թիֆլիս, նոյն տպարան, 1890 թ. գինն է 10 կոպ.

ՄՈՒՐՃ.-Ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՋ ՎԱՃԱՌ-ԻՌԻՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ. ր. 4.

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով. . .	12	—
ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻ.— «Ազգաբնակչութիւնը և ազգա- բնակչական շարժումները»	40	—
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ.— «Հողատիրութիւնը և հասարա- կութիւնը»	40	—
ԲՕԿ ԲԺԻՂԿ.— «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	30	—
АРАСХАНИАНЦЪ А.— «Закавказская хлебная тор- говля»	75	—
— — — — — «Закавказские шелкометаллические заводы»	80	—
ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ.— «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 4-րդ զիւրք	50	—
« — — — — — «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 5-րդ զիւրք	50	—
ՊԻՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ.— «ՅԵՅԵՐ» — (վէպ)	1	—
ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (Ղալարցի)՝ Ման- կատաճութիւն.	50	—
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ.— «ԽԵԽ-ԿԱՐԱՊԵՏ» — վէպ հայ-կաթօլիկներ ի կեանքից	1	—
ԼԷՅ.— «ԿՈՐԱՄՆԵՐ» — (վէպ)	50	—
ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, ԲԺՂԿ. (Ղալարցի)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» —	5	—
Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:		

TECHNIKUM MITTWEIDE

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաքսօնիայում

ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ ԻՆՃԵՆԵՐ Կ. ՎԵՑՏԵԼ

ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՃԵՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՑ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս դպրոցը, որը գտանում է Միտվալդե քաղաքում, Գերմանիայում, (Թագաւորութիւն Սաքսօնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ շինելու և դորա ամենամօտ առարկաների հետ ծանօթացնելու համար. որպիսիք են՝ ելեքտրօ-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւն:

Սիրտեմական ուսումով ալդ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հետեալ մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կօնստրուկտօրներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրօ-տեխնիկի և ջրաղացներ շինելու համար:

2. Ապագայ մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց ստորադրեալների չափ պէտք է հասկացողութիւն ունենան, ալդ դպրոցը տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փայտենութների գործարաններ, շոգի և ջրի աղացներ, մանելու, գործելու, ապակու, կրախմալի, շաքարի, ասեղների, պողպատեղրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, գալի, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն:

4. Դիրեկտօրներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար չիշւած գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների դպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ ալդ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար:

Ընդունելութիւնը լինում է ամեն տարւայ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին:

ՏԵԽՆՈԼՈԹԻԻՆԸ ուսման առաջին դպրոցում, նալած աշակերտի նախապատրաստութիւններին, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ դպրոցում $1\frac{1}{2}$ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սույն 18⁸⁹/₉₀ թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Դպրոցի բոլոր միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է դիմել՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի ալդ կարելի է իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտվալդէի կեանքի, և դպրոցի վարչութեան պահանջմունքների մասին:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒԵՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքենաների բոլոր ցուցահանդէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵԻՆԵՐԻ

կարելոր ընկերներ տան տիրիւնների և աղնիւ օգնականներ
 բոլոր արհեստաւորների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում: Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում: Գո-
 ւովնակի պրօսպեկտի վերայ, Մերլմանովի տան և նրա բաժանմունք-
 ների մէջ:

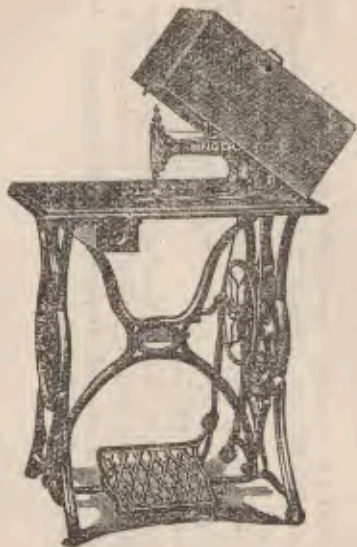
Բազում: Միջայլեան փողոցում, թաղում: Պօլեցիական փողո-
 ՛ցում, թէքզի օղլու տ. Բէհրանում: Մարշ-Մէյդանի
 Քուլթախում: Բուլվարի գէմ, գէմ, բուլվարի վերայ:
 Չերեկովի տ.

և նրանց ճանապարհորդող գործաւորներէ Տօր
 ՄԻՋԻՆ ՆԻ ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ՆԻ ԸՆԿԵՐ.
 ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

արձան թիւն ստացած

աւելորդ արժեք

Գ. ՆԵՅԴԻԼԻՆԳԵՐ

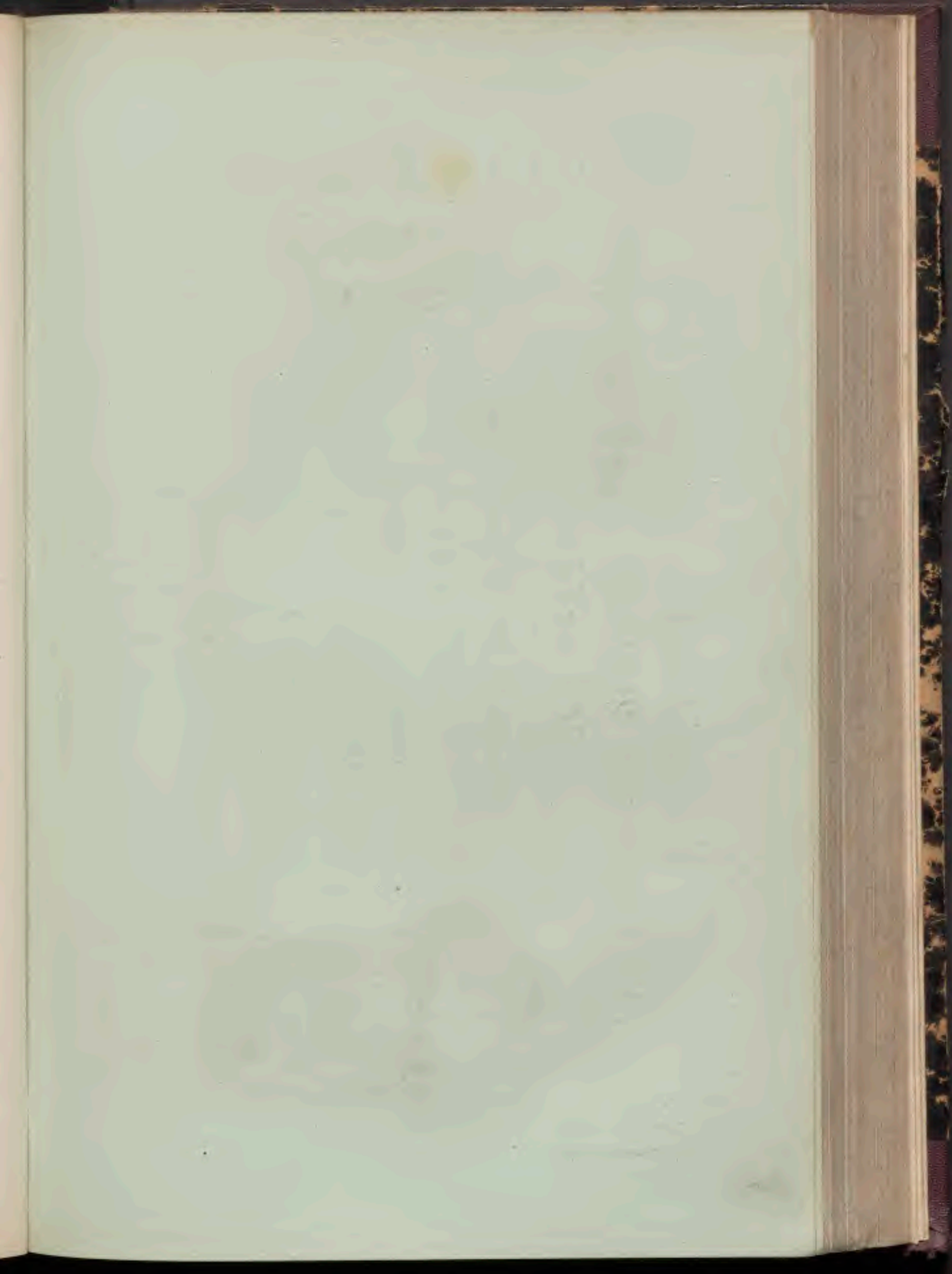
Գնողները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետադիմէ վճարել ռապա քանակութեամբ, ալն է՝ չարաթով կամ
 ամսով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ զրաւակամով դրամը վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս ևն.
 ասեղներ, թել, մետաքս և ալ մեքենային պատկանելի իրեղեններ ամենաշաճաբաւոր գներով:

THE
LANTERN
OF
THE
LANTERN

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագինը	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք ամսւանը	4	ր.
Մի գրքովը	1	ր. 50 կ.

Ընդունւում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաշելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարէցտարի մեծացնելը միանգամայն կախւած է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Ծաւալիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редацію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանօվեան փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ бывш. Іоаннисіа-ни), բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».